T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI
İKTİSAT TEORİSİ BİLİM DALI

TÜRKİYE'DE CUMHURİYET DÖNEMİNDE KIRMIZI ET SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ

Yüksek Lisans Tezi

BAŞAK ŞAHİN

İSTANBUL, 2021

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI
İKTİSAT TEORİSİ BİLİM DALI

TÜRKİYE'DE CUMHURİYET DÖNEMİNDE KIRMIZI ET SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ

Yüksek Lisans Tezi

BAŞAK ŞAHİN

Danışman: PROF. DR. AHMET YILMAZ

İSTANBUL, 2021

TEŞEKKÜR

Bu tezin gerçekleştirilmesinde, başlangıcından sonuna kadar, gerekli bütün yardım, tavsiye ve yönlendirmeleri yapan, karşılaştığım problemlerin çözümünde deneyimlerinden yararlandığım sayın hocam Prof. Dr. Ahmet YILMAZ'a katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Maddi manevi bugünlere gelebilmemi sağlayan, aldığım kararlarda her zaman desteğini ve güvenini benden esirgemeyen babam Bülent Şahin ve annem Sultan Şahin'e gösterdikleri özveri ve desteklerinden dolayı minnet borçluyum. Ayrıca kardeşim Emre Mert Şahin'e, İstanbul'da kaldığım süre zarfında bana evini açıp annelik eden sevgili ablam Kübra Aslan'a ve her daim çocukları ve torunlarına inancını yitirmeden iyi dileklerini, duasını ve sevgisini esirgemeden dile getiren büyükbabam Fahri Salman'a sonsuz teşekkür ederim.

İstanbul, 2021 Başak ŞAHİN

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı : Başak ŞAHİN
Anabilim Dalı : İktisat
Programı : İktisat Teorisi
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ahmet YILMAZ
Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans – Şubat 2021
Anahtar Kelimeler : Tarım Sektörü, Hayvancılık Sektörü, Kırmızı Et Sektörü

ÖZET

TÜRKİYE'DE CUMHURİYET DÖNEMİNDE KIRMIZI ET SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ

Dünya nüfusu arttıkça bitkisel ve hayvansal gıda maddelerinin önemi gün geçtikçe artmaktadır. Türkiye'de Cumhuriyet döneminden günümüze tarım sektörü içerisinde daha ziyade bitkisel üretime önem verilmiş ancak hayvancılık sektörüne yeteri kadar önem verilmemiştir.

Dengeli beslenmede tüketilen gıdaların %42'sini hayvansal gıdaların oluşturması gerekmektedir. Ülkemizde kırmızı et fiyatlarının yüksekliği tüketicilerin kırmızı et tüketimlerini olumsuz etkilemektedir. Hayvancılık sektöründe yaşanan sorunlar, kırmızı et sektörünü, yem sanayisini, hayvancılıkla uğraşan besiciyi etkilemekte ve dolayısıyla ülke ekonomisi bu sorunlardan olumsuz etkilenmektedir.

Bu çalışmada, birinci bölümünde 1923'den günümüze tarım sektörü, ikinci bölümde ise hayvancılık sektörü incelenmiştir. Üçüncü bölümde kırmızı et sektöründe üretim, tüketim, ithalat ve ihracat verileri irdelenmiştir. Türkiye'nin Avrupa Birliği ve Dünya ile kırmızı et sektöründeki durumu karşılaştırmalı olarak ortaya konulmuştur.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Başak ŞAHİN
Field : Economics
Programme : Theory of Economics
Supervisor : Prof. Dr. Ahmet YILMAZ

Degree Awarded and Date : Master – February 2021
Keywords : Agriculture Sector, Livestock Sector, Red Meat Sector

ABSTRACT

THE DEVELOPMENT OF THE RED MEAT SECTOR DURİNG THE REPUBLIC OF TURKEY

As the world population increases, the importance of vegetable and animal food products are increasing daily. During the Turkish republic the most attention has been given to the agricultural sector. However, not enough attention has been given to the red meat and livestock industry.

In a balanced diet, 42% of our food should be composed of animal products. High red meat prices have had a negative impact on the consumers. The issues that affect the livestock industry also influence the red meat sector, animal farming, and animal feed. Therefore, due to these issues the national economy is negatively affected.

The first part of this research analyses agriculture, and the second part looks into the livestock industry from 1923 until now. The third part analyses the importance of red meat industry; production, consumption, import and exports. This research paper compares the red meat industry situation between Turkey, European Union and the world.

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **i**

ABSTRACT ..... **ii**

İÇİNDEKİLER ..... **iii**

TABLO LİSTESİ ..... **iv**

GRAFİK LİSTESİ ..... **v**

GİRİŞ **1**

I.BÖLÜM
TÜRKİYE EKONOMİSİNDE TARIM

1. TARIMIN ORTAYA ÇIKIŞI VE ÖNEMİ *3*
2. TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ *10*
2.1. Nüfus Yapısı *21*
2.2. Arazi Kullanımı, Üretim ve Verimlilik *23*
2.3. GSMH İçerisinde Tarımın Payı *29*
2.4. Tarımın İstihdamdaki Payı *30*
2.5. Tarımın İthalat ve İhracattaki Payı *32*
3. TARIM SEKTÖRÜNE DEVLET MÜDAHALESİ *37*
3.1. Devletin Tarımı Dolaylı Müdahalesi (Fiyat Dışı Müdahale) *37*
3.2. Devletin Tarıma Doğrudan Müdahalesi (Fiyatlara Doğrudan Müdahale) *39*
3.3. Devletin Tarıma Verdiği Diğer Hizmetler *40*
3.4. Tarımsal Destekleme Bütçesi ve Krediler *40*

II. BÖLÜM
TÜRKİYE'DE HAYVANCILIK SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ

1. 1923-1938 DÖNEMİ *50*
2. 1938-1950 DÖNEMİ *61*
3. 1950-1960 DÖNEMİ *69*
4. 1960-1980 DÖNEMİ *76*
5. 1980 SONRASI DÖNEM *84*
5.1. Hayvancılık Sektöründe Destek Ve Finansman *91*
6. YEM ÜRETİMİ VE YEM FİYATLARI *94*
6.1. Yem Üretimi *95*
6.2. Yem Fiyatları *98*
6.3. Yem İthalatı ve İhracatı *104*

III. BÖLÜM
TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KIRMIZI ET SEKTÖRÜ

1. TÜRKİYE İLE AB BÜYÜK VE KÜÇÜKBAŞ HAYVAN VARLIĞININ KARŞILAŞTIRMASI *109*
2. DÜNYA, AB VE TÜRKİYE'DE KIRMIZI ET ÜRETİMİ *113*
3. DÜNYA, AB VE TÜRKİYE'DE KIRMIZI ET TÜKETİMİ *117*
4. TÜRKİYE'NİN KIRMIZI ET İTHALATI *124*
5. TÜRKİYE'NİN KIRMIZI ET İHRACATI *128*
6. TÜRKİYE'DE KIRMIZI ET FİYATLARININ GELİŞİMİ *130*

SONUÇ **139**

KAYNAKÇA **146**

TABLO LİSTESİ

Tablo 1 Nüfus Yapısı (1927-2018 Yılları) 22
Tablo 2 Seçilen Tahıl ve Baklagillere Ait Alan, Üretim ve Verim Değerleri 24
Tablo 3 Seçilen Yağlı Tohumlar ve Diğer Bitkisel Ürünler 26
Tablo 4 Seçilmiş Meyve Veren Ağaç Sayısı ve Üretim Miktarları 27
Tablo 5 Seçilmiş Kabuklu Meyvelerin Sayısı ve Üretim Miktarları 28
Tablo 6 Canlı Hayvan Sayısı 29
Tablo 7 Ana İktisadi Faaliyet Kollarının GSMH İçindeki Payı 30
Tablo 8 Tarımın İstihdamdaki Payı 31
Tablo 9 1923-2018 Dış Ticaret İstatistiği 33
Tablo 10 Tarım Sektörünün Dış Ticaret İstatistikleri 35
Tablo 11 Tarımsal Destekleme Bütçesi 41
Tablo 12 Banka Bazında Tarımsal Kredi Kullanımı (Milyon TL) 43
Tablo 13 Tarımsal Destekleme Bütçesi ve Toplam Tarımsal Kredi Kullanımı 44
Tablo 14 Tarımsal GSYİH ve Tarımsal Nakdi Kredi 46
Tablo 15 Tarımsal İşgücü ve Tarımsal Nakdi Kredi 47
Tablo 16 Cumhuriyet Öncesi Dönemde Hayvan Sayısı 52
Tablo 17 1927-1938 Dönemi Hayvan Sayıları 58
Tablo 18 1938-1950 Dönemi Hayvan Sayısı 63
Tablo 19 1950-1960 Dönemi Hayvan Sayısı 70
Tablo 20 1960-1980 Dönemi Hayvan Sayısı 78
Tablo 21 1980 Sonrası Hayvan Sayısı 86
Tablo 22 Tarımsal Bütçe ve Hayvancılık Desteği 92
Tablo 23 2017 Yılı Hayvancılık Destekleme Kalemleri ve Payları 93
Tablo 24 Türkiye- Avrupa Birliği Büyükbaş Hayvan Varlığı 110
Tablo 25 Türkiye- Avrupa Birliği Küçükbaş Hayvan Varlığı 111
Tablo 26 Türkiye Hayvan Varlığının AB Hayvan Varlığına Oranı (%) 112
Tablo 27 Kırmızı Et Üretimi 115
Tablo 28 Kişi Başı Kırmızı Et Tüketimi 121
Tablo 29 Dünya ve AB Kişi Başına Düşen Domuz Eti Tüketimi 122
Tablo 30 G7 ve Türkiye'nin Kişi Başına Düşen Kırmızı Et Tüketimi 124
Tablo 31 Kırmızı Et İthalatı 126
Tablo 32 Kırmızı Et İhracatı 130
Tablo 33 Türkiye'de Dana ve Koyun Eti Reel Fiyatları 134

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1 Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi 6
Grafik 2 Tarımsal Dış Ticaret Açığı 36
Grafik 3 Tarımsal Kredi Kullanımının Tarımsal Destekleme Bütçesi ile Karşılaştırması 45
Grafik 4 Tarımsal Nakdi Kredilerin Tarımsal GSYİH'ya Oranı 46
Grafik 5 Tarımsal İşgücü Başına Düşen Nakdi Kredi Tutarı 47
Grafik 6 1938 Yılı Toprak Kullanımı 51
Grafik 7 1927-1938 Yılları Kümes Hayvanları Sayısı 59
Grafik 8 1950 Yılı Toprak Kullanımı 61
Grafik 9 1939-1950 Yılları Kümes Hayvanları Sayısı 65
Grafik 10 1960 Toprak Kullanımı 69
Grafik 11 1951-1960 Yılları Kümes Hayvanları Sayısı 71
Grafik 12 1950-1980 Yılları Çayır ve Mera Alanlarının Dönüşümü 76
Grafik 13 1960-1979 Yılları Kümes Hayvanları Sayısı 77
Grafik 14 Çayır ve Mera Alanları ile Hayvan Varlığı Karşılaştırması 85
Grafik 15 Dünya Karma Yem Üretimi 95
Grafik 16 Türkiye Büyükbaş ve Küçükbaş Karma Yem Üretimi 97
Grafik 17 Büyükbaş ve Küçükbaş Karma Yem Üretiminin Bölgelere Göre Dağlımı .. 97
Grafik 18 Yem Fiyatlarının Seyri 99
Grafik 19 Türkiye Karma Yem ve Yem Hammadde Fiyat Endeksi (2009=100) 100
Grafik 20 Çiğ Süt/ Yem Paritesi 102
Grafik 21 Dana Eti/ Besi Yemi Paritesi 103
Grafik 22 Türkiye Karma Yem Dış Ticareti 104
Grafik 23 Karma Yem İthalatı Yapılan Ülkeler (2018) 105
Grafik 24 Bazı Yem Maddelerinin 2018 Yılı İthalat Miktarı ve Değeri 106
Grafik 25 Türkiye- Avrupa Birliği Büyükbaş Hayvan Varlığı 110
Grafik 26 Türkiye- Avrupa Birliği Küçükbaş Hayvan Varlığı 111
Grafik 27 Türkiye Hayvan Varlığının AB Hayvan Varlığına Oranı 112
Grafik 28 Et Türüne Göre Kırmızı Et Üretiminde En Çok Paya Sahip Ülkeler 114
Grafik 29 Kırmızı Et Üretimi 114
Grafik 30 Büyükbaş Kendine Yeterlilik Oranı 116
Grafik 31 Küçükbaş Kendine Yeterlilik Oranı 117
Grafik 32 Kişi Başına GSYİH'ya Göre Kişi Başı Et Tüketimi 119
Grafik 33 Kişi Başı Kırmızı Et Tüketimi 120
Grafik 34 G7 ve Türkiye'nin Kişi Başına Düşen Kırmızı Et Tüketimi 123
Grafik 35 Kırmızı Et İthalatı 125
Grafik 36 Kırmızı Et İhracatı 129
Grafik 37 Türkiye'de Dana ve Koyun Eti Reel Fiyatları 133

Grafik 38 Kişi Başına Düşen Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Varlığı..... 135
Grafik 39 Et Fiyatlarının Piyasa ve ESK Karşılaştırması..... 136
Grafik 40 Dünya'da Sığır ve Koyun Eti Reel ve Nominal Fiyatları 137

GİRİŞ

Dünya ülkelerinde nüfusun beslenme düzeyi kalkınma ölçütlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Tarım sektörü tüm ülkeler için nüfusunun beslenmesi, sanayi sektörüne hammadde sağlaması, nüfusun istihdama katkısı, milli geliri artırma, bölgelerarası kalkınmada köprü oluşturması, dış ticaret kalemi olması gibi özellikleri açısından stratejik sektördür. Tarım sektörü, bitkisel üretim, hayvancılık, balıkçılık gibi diğer sektörleri de içinde barındırmaktadır.

Ülkemizde 1923'den 1960'a kadar geçen sürede tarım sektörüne yönelik olarak destek ve politika uygulamaları yapılmış olsa da 1960 yılından itibaren planlı ekonomiye geçiş ile birlikte tarım sektörü ve diğer sektörlere yönelik olarak kalkınma planları çerçevesinde oluşturulan hedefler ile yön verilmeye ve geliştirilmeye çalışılmıştır.

1980'li yıllarda neo-liberal politikaların ortaya çıkması ve tüm sektörlerin piyasa ekonomisine geçişi ile birlikte devlet tarım sektörü üzerindeki müdahaleci yaklaşımından uzaklaşmıştır. Tarım sektörü kendi içinde yaşadığı doğal krizlerin yanı sıra siyasi istikrarsızlık, kalkınma planlarındaki hedeflerin tam olarak gerçekleştirilememesi, ekonomide yaşanan döviz kuru baskısı, diğer ülkelerle rekabet gücünün yüksek olmayışı, enflasyonun yarattığı baskı gibi ekonomik sıkıntılar ile oldukça etkilenen bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır.

2000'li yıllarda özellikle IMF ve Dünya Bankası'nın sunmuş olduğu Tarım Reformu Uygulama Projesi'nin etkileri tarım sektörü için oldukça ağır olmuştur. Aynı zamanda Avrupa Birliği uyum sürecinin devam etmesi, ortak tarım politikasının uygulanması, tarım sektörünün dış ticarete açılması ve dış ticarette rekabetçi bir güç kazanmasını sağlayacak önemli bir adım gerçekleştirilmiştir.

Türkiye'de Cumhuriyet döneminden günümüze tarım sektörü içerisinde en çok bitkisel üretime önem verilmiş ve tarım sektörünün altında yer alan diğer sektörlere gereken önem verilmemiştir. Kalkınma göstergelerinden biri olan protein tüketimi,

sağlıklı bir insanın vücut ağırlığının her kilogramı için günde 1 gr protein tüketmesi ve bunun da %42'sinin hayvansal kökenli olması WHO (Dünya Sağlık Örgütü) tarafından önerilmiştir. Nüfusun dengeli ve sağlıklı beslenebilmesi özellikle protein açısından beslenebilmesi için et ve et ürünlerinin tüketimi ve ulaşılabilirliği ve dolayısıyla hayvancılık sektörü önem arz etmektedir.

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin karşılaştırılmasında bir kriter olarak kullanılan hayvansal ürünlerin kişi başına düşen tüketim miktarı özellikle gelir düzeyi ve nüfusuna bağlı olarak gelişmektedir. Gelişmekte olan bölgelerdeki nüfusun artış hızı gelişmiş olan ülkelere göre daha fazla olması, FAO'ya göre et tüketimindeki hacmi dört kat artırmaktadır. Yüksek gelirli ülkelerde kırmızı et tüketimi yüksek iken gelir düzeyi düşük ülkelerde de kırmızı et tüketimi düşüktür. Türkiye gelişmekte olan ülkeler arasında yer almaktadır ve Türkiye'de GSYİH'a göre kişi başına düşen et tüketimi yılda 40 kg'dır.

Türkiye'de mera alanlarında yaşanan azalma, kırdan kente göç nedeniyle hayvancılık faaliyetlerinin azalması, üretici ve tüketici arasında aracıların çok olması, et arzında yaşanan düşüşlerden dolayı kırmızı et ve canlı hayvan ithalatının yapılması, enflasyon ve döviz kurundaki dalgalanmalar, üreticinin en büyük maliyetlerinden biri olan yem sektöründe yaşanan sorunlar et tüketimini ve et sektörünü olumsuz etkilemektedir.

Bu tez çalışmasında öncelikle Cumhuriyet döneminden itibaren tarım sektörünün gelişimi ele alınacaktır. İkinci bölümde hayvancılık sektörü ele alınarak tarım ve hayvancılık sektörünün geçirdiği dönüşümün ortaya konulması amaçlanmaktadır. Üçüncü bölümde ise kırmızı et sektörü incelenerek, fiyat, verimlilik, değer artışları ele alınarak Türkiye'de kırmızı et sektörünün geçirdiği dönüşüm Avrupa Birliği ve Dünya ile karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

I.BÖLÜM
TÜRKİYE EKONOMİSİNDE TARIM

1. TARIMIN ORTAYA ÇIKIŞI VE ÖNEMİ

İnsanoğlu uzun yıllar boyunca avcılık ve toplayıcılıkla karınlarını doyurup, mağaralarda ya da ağaç kavuklarında yaşayarak nesillerini devam ettirmişlerdir. Zor iklim koşulları, avcılık ve toplayıcılığı insanoğluna benimsetmiştir. İnsanoğlunun gelişimine ve evrimine devam etmesi ilerleyen dönemlerde hayvanların yavru, bitkilerin meyve ve tohum vermeleriyle nesillerini sürdürdüklerinin kavranması ile birlikte sosyal yapı da değişkenlik göstermiştir. İnsanoğlu bir süre sonra hayvanlar ve bitkilerle yiyecek ihtiyaçlarını gidermekle birlikte onları yetiştirmeye de başlamıştır. Tarımsal üretimin başlaması ile yerleşik yaşamın ilk izleri olan ilkel köyler ve yerleşim birimleri oluşmaya başlamıştır.

Toprağın işlenmeye başlaması ve ilkel tarımsal faaliyetlerin yürütülmesi insanoğlunun doğa karşısında güçsüz olması, başta toprak olmak üzere tüm üretim araçlarının ortak mülkiyetinin benimsenmesini zorunlu kılmıştır.[1] Gübreden ve verimli üretim yapma bilgisinden yoksun olan insanoğlu toprağın gücünün sınırlı olması nedeniyle toprağa kaybettiği gücü yeniden kazandırmak için onu dinlendirmeye yani nadasa bırakmaya başlamıştır. Nadasa bırakılan topraklarda yetişen yabani otlar ise hayvanların beslenmesinde kullanılıyor, hayvanlar yetiştiriliyordu. Hayvancılık sektörü ilkel tarımsal faaliyetler içerisinde bir uğraştan öte bir faaliyeti oluşturmamaktaydı ve bu nedenle koyun, keçi gibi dayanıklı ırklar yetiştiriliyordu. [2]

İlkel bir şekilde ilerleyen toplumsal gelişimler ortak tarım, ortak mülkiyet, üretim araçlarının gelişmesi ile değişmeye başlamış ve zamanla toprağı işleyenler bu toprakların sahibi haline gelmişlerdir. İnsanların yerleşik yaşama geçmesi iktisadi faaliyetlerin de gelişimine hız vermiştir. Öyle ki bir ailenin ürettiği peynire karşılık bir başka ailenin ürettiği buğday takas yöntemi ile ihtiyaçların karşılanmasında

[1] Zeynel Dinler, **Tarım Ekonomisi**, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı, Yayın No: 3: Bursa: 1, s.3. Baskı,1988, s.3.
[2] Dinler, s.3.

kullanılmaya başlamıştır. Böylece iktisadi faaliyetlerin ilk ayağı olan trampa ekonomisi ortaya çıkmıştır.

Feodalite ile birlikte malikane adı verilen özel mülkler ortaya çıkmış ve bunlar birkaç yüz dönüm ekilebilir arazi ile bu arazinin kıyısındaki otlak, ekilemez arazi ve ormanlıklardan oluşmaktaydı. Malikanenin sahibi patriciler sınıfına mensup kişiler iken bu arazilerin ekimi ve diğer işlerin yürütülmesinden ise pleb sınıfından serf adı verilen köylüler sorumluydu. Tüm ortaçağ boyunca tarımda nadas devam ederken, "serbest otlak" ya da "open field" denilen sistem ile hayvan besleyen herkes, hem otlaklarda, hem de sahibi kim olursa olsun nadasa ayrılmış topraklarda ve hasadı yapılmamış topraklarda sürülerini otlatabiliyordu. Bu sistem fakir köylü sınıfının (plebler) kırsal kesimde yaşamasına olanak tanıyordu.[3]

Toprağın nadasa bırakılmasını ortadan kaldıran yonca ve kök bitkilerinin keşfedilmesiyle toprağın entansif kullanımı mümkün hale gelmeye başladı. M.Ö 1000'li yıllarda ortaya çıkan bu tarımsal üretim ziraat devrim olarak adlandırılmaktadır. Ziraat devrimi adı verilen bu gelişme yalnızca gıda maddelerinin üretilmesini değil, yaşam standartlarının gelişmesinde, emeğin ilkel bölüşümünün, ilkel şehirleşme formunun ve ilkel devlet biçimlerinin ortaya çıkmasına olanak tanımıştır. Robert Braidwood'a göre insanlar ziraat devrimini yaşadıkları çekirdek alan üzerine yoğunlaşmak ve tedrici gelişmeleri gerçekleştirmek amacıyla topraktan ürün elde etmeyi başardıklarını, Lewis Binford'a göre ise nüfus artışının yarattığı baskı nedeniyle ziraat devriminin bir zorunluluk haline geldiğini ifade etmiştir. Öte yandan yapılan arkeolojik çalışmalarda Urfa/ Göbeklitepe'de M.Ö. 13000 yılına ait kalıntılar bulunmuş ve insanlık tarihinin bilinen en eski yerleşim yeri olduğu ifade edilmiştir.[4]

Toprağın entansif kullanımı ile hayvan yemi üretimi gelişerek hayvancılığın gelişimine de olanak tanıdı. Hayvancılığın gelişmesi ile beraber doğal gübre kullanımı artarak bitkisel üretimde verim artışı sağlandı. Yaşanan bu gelişmelerle birlikte ıslah edilen hayvan ve gübre türlerinin geliştirilmesi ile tarımsal faaliyetler hızlandı. Sağlanan verimlilik artışı, tarım kesiminin tarım dışı faaliyette bulunan kişilerin

[3] Dinler, s.5.
[4] Abdullah Mesud Küçükkalay, **Dünya İktisat Tarihi**, Beta Yayınevi: İstanbul, 1. Baskı, 2014, s.40.

beslenmesi için gerekli gıda ürünlerinin üretilmesine olanak tanıdı. Bu dönemde tarım tek ekonomik faaliyet iken ziraat devrimi ile tarım dışı faaliyetler de ortaya çıkmaya başlayarak ilkel bir endüstri çağını başlatmış oldu.[5]

Nadasa gerek duymayan bitkilerin toprağa güç vermesi hem de hayvan yemi üretimini mümkün kılması nedeniyle çiftçiler için hayvancılık daha cazip hale gelmiştir. Ancak hayvancılık için arazilerin çitle çevrilmesi gerekliydi. Bu durum serbest otlak hukuku ile çatışıyordu. Özellikle İngiltere'de Lordlar sadece tarım yaptıkları alanları değil, otlak olarak kullanılan kamu mallarını da çitle çevirmeye başladılar.[6] Oysa o dönemde "*devlet, egemen sınıfların kendi çıkarlarını ve sömürgeci düzenini korumak için oluşturulmuş bir araç olarak varlığını sürdürmekteydi*". Devlet, birlikte yaşamak için bireylerin ortak anlaşması (social contract) yoluyla kurulmuş bir tüzel kişilikten fazlası değildi.[7]

Toprakların çitle çevrilmesinin sonucu olarak köylü ayaklanmaları ortaya çıktı. Bu gelişme özellikle Fransa ve Napolyon'un işgali altında kalan Belçika, Hollanda, Batı Almanya ve Danimarka'nın bir kısmında görüldü. Fransız ihtilali ile birlikte Fransız köylüleri yüzyıllardan beri işledikleri toprakların mülkiyetini hükümetten, asillerden ve kiliseden devraldı.[8]

Avrupa'da özellikle İngiltere, Danimarka, Prusya ve Almanya'nın Elbe Nehri'nin doğusunda kalan bölgelerinde toprakların çitle çevrilmesine olanak sağlayan kanunların çıkmasıyla küçük çiftçiler hayvanları otlatacakları otlakların ellerinden alınmasıyla varlıklarını koruyamadılar. Küçük toprak sahipleri, topraklarını büyük toprak sahiplerine sattı ve bu köylülerin bir kısmı mevsimlik tarım işçisi haline gelirken bir kısmı da köyden kente göç ederek endüstri sektöründe kendilerine yer edinmeye çalıştılar. [9]

Nüfus artışı ve ticari faaliyetlerin gelişmesi ile birlikte tarımsal ürünlere olan talep artmaya başlamıştır. İngiltere'de temelleri atılan Sanayi devrimi ile hız kazanan

[5] Dinler, s.6.
[6] Dinler, s.6.
[7] Küçükkalay, s. 45.
[8] Dinler, s. 7.
[9] Dinler , s.6.

makineleşme ve üretim proseslerinin gelişimi artan talebe yanıt verecek potansiyeli yarattı. Tarımda makineleşmenin gelişmesi saban, tırpan gibi eski tarım aletlerinin yerine işgücünden tasarruf eden makinaların kullanılmasına imkan sağladı. Endüstrinin yanı sıra kimya ve biyoloji alanlarında yaşanan gelişmeler ise kimyasal gübre, güçlendirilmiş tohum üretimi gibi gelişmelerin yaşanması birim alandan elde edilen verimin artmasına olanak sağladı.[10]

Her ne kadar iktisadın en bilinen tanımı insan ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılan kıt kaynakların idaresi olarak ifade edilmiş olsa da insanoğlunun çoğalması ve kendine yeter bir üretim – tüketim anlayışının ihtiyaçları tam olarak karşılayamaması nedeniyle nüfus üzerine ortaya atılan teorilerin sonuçları tarımsal anlamda pek çok teoriyi doğurdu. İktisadi faaliyetlerin temelini oluşturan ihtiyaçlar konusunda da Maslow'un çalışması birçok araştırmacıya ışık tutmuştur. İhtiyaçları inceleyenlerden biri olan Abraham Maslow, insan ihtiyaçlarını ve ihtiyaçları karşılamada kullanılacak malları beş farklı kategoride incelemiştir. Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi bir merdiven şeklindedir ve alt basamaktaki ihtiyaçlar karşılanmadan üst basamaktaki bir ihtiyaç karşılanamamaktadır.

Grafik 1
Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi

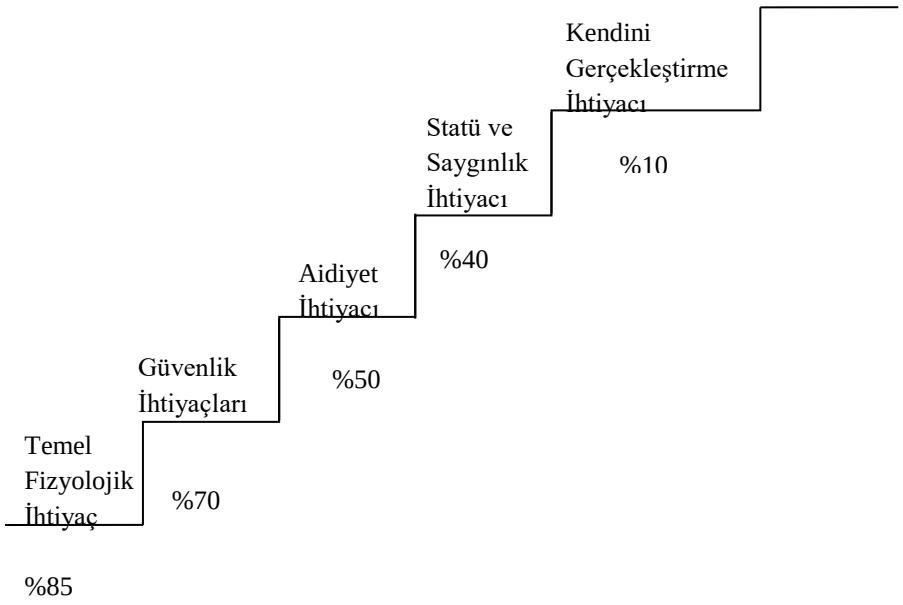

Kaynak: Direk, Mithat, **Tarım Tarihi ve Dentoloji**, Eğitim Yayınevi: Konya, 2. Baskı, 2012, s. 13.

[10] Dinler, s.8.

Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisine göre insanoğlu ilk olarak temel fizyolojik ihtiyaçları olan su içmek, yemek yemek, nefes almak gibi faaliyetleri gerçekleştirdikten sonra ikinci aşama olan güvenlik ihtiyaçlarını tamamlamak istemektedir. Bireyler fiziki ve sosyal güvenlik ihtiyaçlarını tamamladıktan sonra üçüncü aşama olan aidiyet ihtiyacını gidermektedir. İnsanlık tarihinde bireyler topluluklar halinde hareket etme ihtiyacı hissetmektedir. Öyle ki insanoğlu ilkel toplumlardan devletleşen toplumlar haline dönüşmüş ve kendisini bir bayrak ve toprak altında birleştirme ihtiyacı hissetmiştir. Aidiyet ihtiyacı beraberinde insanoğlunun sosyal yaşamında statü ve saygınlık ihtiyacını doğurmuştur. Son aşama olan kendini gerçekleştirme ihtiyacı ise insanoğlunun çağlar boyu devam ettirdiği gelişim ve sürecin sürdürülebilir bir özelliğini ifade etmektedir. İnsanoğlu her defasında kendisini ispat etme ve varlığını gerçekleştirme ihtiyacı sayesinde gelişim gösterebilmektedir.

Tarım sektörünün en önemli işlevi insanoğlunun beslenmesi ve yaşamını sürdürebilmesini sağlayan besinleri üretmektir. Bu nedenle tarımsal ürünlerin sürekliliği insanoğlunun sürekliliğini sağlamaktadır. Bu durum dünyanın tarımsal üretim kapasitesinin ne kadar olduğu sorusunu akıllara getirmektedir. Dünya nüfusu arttıkça dünyada açlık sorunun ne boyutta olacağı tartışma konusu olmuştur.

Thomas Malthus'un 1798 yılında yayınlanan ve ardından 1803 yılında tekrar gözden geçirip yayınladığı *"An Essay On The Principle of Population"* adlı çalışmasında nüfusun geometrik olarak arttığını ancak tarımsal üretime konu olan besin maddelerinin ise aritmetik olarak arttığını ifade etmiştir. Malthus'un bu çalışmasına göre uygun şartlarda (salgın hastalık, savaş vs. gibi nüfus artışını etkileyecek faktörlerin bulunmadığı durumda) nüfus artışının besin maddelerinin artışından daha hızlı bir oranda artması durumunda kişi başına düşen besin miktarının azalacağını ortaya koymaktadır.[11]

Malthus'a göre dünya nüfusu her kuşak boyunca yani 25 yılda bir geometrik artış göstererek iki katına çıkarken, besinsel maddelerin üretimi ise aritmetik olarak artacaktır. Malthus'un bu kötümser yaklaşımı oldukça ses getirmiş olmasına karşın

[11] Paul Wallace, "The Rebirth of Malthusian Gloom", New Statesman. Volume, 127. Issue: 4367.„January 9, 1998, s.21 Aktaran Hüseyin Hasimi Güneş, "İktisat Tarihi Açısından Nüfus Teorileri ve Politikaları", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 8, Sayı 28, 2009, s. 134.

dünya nüfus hızında yaşanan düşüş Malthus'un kehanetinin gerçekleşmemesine neden olmuştur.[12]

İngiliz bir iktisatçı olan Gregory King, nüfus hareketleri ve tarımsal üretim ilişkisini ortaya koyduğu King Kanunu ile tarımsal üretimin arttığı dönemlerde toplam tarımsal gelirin düştüğünü ifade etmiştir.[13]

Merkantilist düşünceye karşı olarak Fransa'da ortaya çıkan Fizyokrasi düşüncesine göre zenginliğin kaynağı olarak toprak yani tarımsal üretim olarak görülmüştür. Fizyokratlar ticaret ve finansal alanlarda çalışanları üretken olmayan (kısır) sınıf olarak görmüş, üretken olan sınıfı ise çiftçi sınıf olarak ifade etmiştir. Fizyokratların bu görüşüne göre çiftçiler artık değer yaratmaktadır ve bu çerçevede tarımda çalışacak yeterli emek arzı için nüfus artışının desteklenmesi gerektiği görüşü ileri sürülmüştür.[14]

Godwin ise artan tarımsal verimin artmaya devam edecek olan nüfusu yüzyıllar boyu besleyebileceğini ifade etmiştir. Godwin'e göre ne zaman tarımsal üretim nüfusu beslemeye yetmeyecek duruma geldiğinde insan nüfusu o zamana artmayı durduracaktır.[15]

Tarımsal teoriler genel olarak nüfus teorileri ile iç içe geçmiş durumdadır. Oysa Ricardo'nun gelir dağılımı teorisi tarımsal anlamda önem arz etmektedir. Ricardo'ya göre ekonominin genel gelişimi açısından önemli olan kesim tarım kesimidir. Buna göre teori üç ana varsayıma dayanır ve ilki tarımsal üretim açısından önemlidir: tarım arazisi

[12] Thomas Robert Malthus, **First Essay on Population**, London: Macmillan, 1798, s. 20 Aktaran: Hüseyin Hasimi Güneş, "İktisat Tarihi Açısından Nüfus Teorileri ve Politikaları", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 8, Sayı 28, 2009, s. 134.
[13] Tony Aspromourgos, **On the Origins of Classical Economics: Distribution and Value from William Petty to Adam Smith**, New York: Routledge,1996 s.21-22 Aktaran: Hasimi Güneş, "İktisat Tarihi Açısından Nüfus Teorileri ve Politikaları", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 8, Sayı 28, 2009, s.131.
[14]Edward Byron Reuter, Population Problems, Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1923, s. 53 Aktaran: Hüseyin Hasimi Güneş, "İktisat Tarihi Açısından Nüfus Teorileri ve Politikaları", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 8, Sayı 28, 2009, s.132.
[15] Hüseyin Hasimi Güneş, "İktisat Tarihi Açısından Nüfus Teorileri ve Politikaları", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 8, Sayı 28, 2009, s.133.

sınırsız olmadığından ve her tarımsal alan aynı kaliteye sahip olmadığından tarımsal üretim azalan verimler yasasına tabidir.[16]

Ziraat Devrimi, insanların göçebe yaşamdan yerleşik yaşama geçmesi ile birlikte başlamıştır. Daha sonraki aşamalarda kullanılan üretim araç ve gereçleri gelişim göstermiş, yabani hayvanlar evcilleştirilmiş, ilkel olarak kendiliğinden yetişen bitkiler ıslah edilmiştir. Tarımsal faaliyetlerin gelişiminde insanoğlu kas gücünün yanı sıra beyin gücünü de kullanmaya başladığında ehlileştirilen at, eşek, koyun, inek gibi hayvansal üretime konu olan canlılar da tarımsal üretim içerisindeki yerini almıştır. Tarım sektörünün, ziraat devriminin ardından geçirdiği dönüşüm ele alındığında bitkisel üretimin yanı sıra hayvancılık, ormancılık ve su ürünlerini de içeren büyük bir sektör haline gelmiştir.

Sanayi devriminden önce tarımsal ürünler beslenme amacı dışında, inşaat, giyim, temizlik gibi alanlarda da kullanılmaktaydı. Sanayi devrimi ile ortaya çıkan yeni teknolojiler yeni dönüşümleri beraberinde getirdi. Tarımsal ürünlere dayalı endüstrilerin gelişmesi ile birlikte sanayi sektöründe hammadde üretimine yönelik tarımsal mallara olan talep artış gösterdi. Özellikle pamuk ve yün hayvancılığı üzerine sanayi sektörünün hammadde talebi artış göstermiştir. Örneğin İngiltere'de otlaklar ve tarımsal alanlar çit ile çevrilerek tekstil endüstrisinin gereksinim duyduğu yün ihtiyacının karşılanması için hayvansal üretime ağırlık verilmiştir.[17]

Sanayi sektörünün hızla büyümesi ve dönüşüm göstermesi ile birlikte tarımsal kökenli hammaddeleri ikame edilecek olan maddelere talep artmış ve petrol ve maden kullanılarak endüstriyel yöntemlerle sentetik hammaddeler tarımsal hammaddeler ile ikame edilmiştir.

II. Dünya Savaşı sonrası kurulan yeni dünya düzeni sonucu ortaya çıkan ve ekonomilerini güçlendirmek isteyen devletler yüzlerini iktisadi büyüme ve kalkınma teorilerine çevirmiştir. Bu nedenle gelişmekte olan veya azgelişmiş ülkelerin "geleceği"

[16] Coşkun Can Aktan ve İstiklal Yaşar Vural, **Başlıca Fonksiyonel Gelir Dağılımı Teorileri ve Bölüşüm Adaleti**, Yoksullukla Mücadele Stratejileri, Coşkun Can Aktan (ed.), Hak- İş Konfederasyonu Yayınları, Ankara, 2002, http://www.canaktan.org/ekonomi/yoksulluk/birinci-bol/aktan-vural-bolusum-adaleti.pdf (25 Ocak 2020), s.1 (veya par. 3).
[17] Dinler, s. 52.

tartışılan bir konu olmuştur.[18] Sürdürülebilirliğin temelinde yer alan ekonomik, sosyal ve çevresel prensipler geçmiş dönemlerde birbirinden bağımsız ele alınmış ancak değişen dünya koşulları, fosil yakıtlarına olan sınırlı bağımlılık, doğal kaynakların kıtlığı, Antartika'nın üzerindeki ozon tabakasında bir delik açıldığının fark edilmesi, yaşanılan küresel ısınma gibi sorunlar 1960'lı yılların başında bu prensipler birbiriyle ilişkilendirilmeye başlanmıştır.[19]

Tarım sektörü her ne kadar sentetik hammaddeler ile ikame edilmiş olsa da günümüzde hala sanayi sektörünü besleyen bir damardır. Ancak kıt kaynaklarla elde edilen sentetik maddelerin kullanımı, kimya ve biyoloji endüstrisinin gelişimi ile birlikte tarımsal ürünlerde verimliliği ve üretimi artırmak amacıyla gıdaların genetiğinin değiştirilmesi hem tarım sektörünün hem de sanayi sektörünün sürekliliğini tehdit etmektedir.

Tarım sektöründe sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi amacıyla sağlığa ve doğaya zararlı kimyasallar kullanılmaz, bunun yerine organik mevzuatta uygunluğuna onay verilmiş maddeler, yeşil gübreleme, münavebele ve biyolojik mücadele yöntemlerinin kullanıldığı organik tarım anlayışı gelişmiştir.

2. TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ

Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte sosyal ve ekonomik anlamda da değişikliğe gidilmesi zorunlu hale gelmiştir. Bu çerçeve de sosyal ve ekonomik kararlar hızlı bir şekilde alınması ve zaman kaybedilmemesi adına 1923 yılında İzmir İktisat Kongresi gerçekleştirilmiştir. Ekonomik anlamda atılan bu adım çerçevesinde sanayi, hizmetler ve tarım alanında önemli kararlar alınmıştır. Çiftçiler üzerinde önemli bir yük olan aşar vergisi kaldırılmış, lüks ithalata sınırlama getirilmiş, yerli üretimin geliştirilmesi yönünde çalışmalara başlanmasının gerekliliği ifade edilmiş, kapitülasyonların kaldırılması, hayvancılığın geliştirilmesi gibi kararlar alınmıştır.

[18] Sami Taban ve Muhsin Kar, **Kalkınma Ekonomisi**, Ekin Yayın Evi: Ankara, 2. Baskı, 2015, s.289.
[19] Christopher Flavin ve Nicholas K. Lenssen, , **Enerjide Arayışlar Yaklaşan Enerji Devriminin El Kitabı** (Çev: Y.Köseoğlu), Tema Vakfı, 1994, s. 21.

1923 yılında Cumhuriyetin kurulması ile birlikte 1923-1932 yılları özel girişimciliğin özendirildiği yıllar olarak ifade edilmektedir. 1923 yılında Atatürk'ün Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti Başkanı sıfatı ile yayınladığı bildirgede tarım sektörüne yönelik olarak şu maddelere yer verilmiştir[20]:

1. Aşar usulünde halkın şikayetçi olduğu ve mağdur kaldığı hususlar ıslah edilecektir.

2. Tütün tarımı ve ticareti, milletin en yüksek faydayı temin edeceği şekilde düzenlenecektir,

3. Maliye çiftçilere, sanayicilere, ticaret ile uğraşanlara kolaylıkla borç verebilecek şekilde ıslah edilecektir.

4. Ziraat Bankası'nın sermayesi arttırılacak ve çiftçilere daha kolay ve daha fazla yardım edilebilmesi sağlanacaktır.

5. Ülke çiftçileri ile büyük ölçüde tarım makineleri ithal edilecek ve çiftçilerimizin tarım alet ve makinelerinden kolaylıkla yararlanmaları sağlanacaktır.

6. Ormanlarımızdan fenni gelişmeye uygun bir şekilde istifadeyi, hayvanlarımızın ıslahını, artırıcı tedbirlerin alınmasını düzenleyen esaslar ortaya konacaktır.

17 Şubat 1925 tarihli ve 552 sayılı kanun ile "aşar vergisi" kaldırılmıştır. Verginin kaldırılması ile birlikte devlet gelirinin dörtte biri oranında azalacağı için pazara sunulan ürünlerin yerel ya da piyasa fiyatı üzerinden %8 ila %10 oranında vergi alınması öngörülmüştür. 1923-1934 yılları arasında 22 bin kadar yerli kırsal aileye 73 bin hektar devlet arazisi verilmiştir.[21]

1927 yılında ilk nüfus sayımı yapılmış ve bu sayıma göre ülkenin toplam nüfusu 13,4 milyondur. Bu nüfusun %85'i kırsal kesimde yaşamaktadır. Kırsal kesimde yaşayan nüfusun %67,7'sini ise çiftçi aileler oluşturmaktadır. Ekili araziler üç çeşit cinse bölünmüştür: tahıl (%89,5), baklagil (%3,9), sınai bitki (%6,6).[22] Türkiye'de o dönemde tarımda makineleşme çok gelişmemiş, çiftçi geleneksel yöntemlerle tarımsal

[20] Mithat Direk, **Tarım Tarihi ve Deontoloji**, Hiperlink Yayınevi: Konya, 1. Baskı, 2012, s.83.
[21] Haydar Albayrak, **AB Tarım Politikaları Açısından Türk Tarımında Katılımcı Bir Model Önerisi: TİGEM Örneği,** Hiperlink Yayınevi: İstanbul, 1. Baskı, 2017, s. 194.
[22] T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1927 Tarım Sayımı**, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası: Ankara, Yayın No: 614, 1970, s. 14.

faaliyetlerine devam etmektedir.1929 Buhranı tüm dünyayı olduğu gibi Türkiye'yi de etkilemiş, buğday fiyatlarındaki yaşanan ciddi düşüşler nedeniyle çiftçi darboğaza girmiştir. Devlet bunun üzerine 1932 yılında 2056 sayılı "*Buğday Koruma Kanunu"* çıkartmış ve Ziraat Bankası'na buğday satın alma yetkisi vermiş daha sonra ise bu yetkiyi Toprak Mahsulleri Ofisine devretmiştir.[23]

1923-1938 yıllarında devlete ait toprakların onda biri resmi olarak dağıtılmıştır. 1945 yılında *"Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu"* ile vakıf arazileri kamulaştırılmış, 1945-1960 yıllarında ise 18.737.536 dönüm toprak dağıtılmıştır. Bu toprakların %96,6'sı hazine arazisi, %2,6'sı vakıf vb. arazi, %0,5'i ise özel arazidir.[24] Türkiye bu dönemde II. Dünya Savaşı'na katılmasa da orduyu hazır tutmuş, tarımsal nüfusun büyük bir kısmı orduda hazırda beklediği için tarımsal üretimde düşüş meydana gelmiştir. II. Dünya Savaşı'nın tarımsal ürünler üzerinde fiyat artışlarının önüne geçebilmek için devlet narh uygulamasına geçmiştir. Narh uygulaması, Osmanlı devletinin kuruluşundan 19.yüzyılın ikinci yarısına kadar süren bir sitemdir. Bu sistemde, devlet malların fiyatlarını belirler ve devletin belirlediği fiyat seviyesinin üzerinde bir fiyatlamaya izin vermez. Devletin fiyatlara doğrudan müdahalesiyle ticaret hayatı kontrol altına alınır, stokçuluğa ve karaborsaya izin verilmez, bu sayede hem tüketici hem de pazar korunmuş olurdu.[25]

1950-1953 yılları arasında GSMH yıllık ortalama %11,3 artış göstermiş bunun yanı sıra tarımsal üretim bir kat artmış, tahıl ürünleri artışı ile buğdayda ihracatçı ülkeler arasında dördüncü sırada yer almıştır. Bu dönemde tarımsal krediler artırılmış ve tarımda kullanılan traktör sayısı 12 kat artış göstererek tarımda makineleşme ilerleme kaydetmiştir.[26] 1950'li yılların başında özellikle rekabetçi olabileceğimiz ürünlere yönelik olarak ürünlerde destekleme ve fiyat politikaları uygulanmıştır. Rekabetçi olabileceğimiz ürünler arasında kuru üzüm, kuru incir, fındık, zeytinyağı gibi ürünler desteklenmiştir. Tarımsal ürünlerin yanı sıra hayvancılığın gelişmesi, üreticinin ve

[23] Serkan Gürlük ve Özlem Turan, **Avrupa Birliği ve Türkiye (Türkiye Tarımı ve Ortak Tarım Politikası)**, Ekin Yayın Evi: Bursa, 1. Baskı, 2013, s. 81.
[24] Murat Usta, **Tarım Reformu ile Tapulaştırma Hukuku ve Uygulamaları**, Seçkin Yayıncılık: Ankara, 1. Baskı, 2017, s. 7.
[25] Zumrud Nuri, "Esnaf Birlikleri ve Narh Sistemi", Balkan ve Yakındoğu Sosyal Bilimler Dergisi, 05(01),2019, s.41.
[26] Direk, s.87.

tüketicinin korunması ve desteklenmesi için 1952 yılında Et – Balık Kurumu (1992 yılında özelleştirme kapsamına alınmıştır) ve 1956 yılında Yem Sanayi (1993-1995 yılları arasında özelleştirme kapsamında devlet tamamen yem sektöründen çekilmiştir.) kurulmuştur.[27]

Kore savaşı nedeniyle her ne kadar tarımsal ürün fiyatları, destekleme fiyatları yüksek olsa da yapılan altyapı çalışmaları, ulaşım sektörünün geliştirilmesi ve tarımsal vergilerin düşürülmesi ile sektöre canlılık verilmeye çalışılmıştır. 1950 – 1960 döneminde ithalatın %75 oranında serbest bırakılması ve vergilerin serbest bırakılması nedeniyle dış ticaret açığı 50 Milyon dolara yükselmiştir. 1953 yılında serbest ithalat kararının iptal edilmesiyle birlikte kıymet esasına dayalı yeni bir gümrük vergisi uygulaması başlatılmış olsa da planlamada yapılan hatalar, enflasyon baskısı gibi diğer stratejik ve ekonomik problemler dış ticaret açığının kapatılmasına imkân vermemiştir.[28]

27 Mayıs 1960'da yaşanan askeri ihtilal ile birlikte 1960-1962 yılları arasında siyasi, sosyal ve ekonomik olarak tedbirler alınmıştır. Askeri ihtilal ile birlikte anayasal değişikliğe gidilmesi sonucu 1961 Anayasa'sında tüm sektörlerde olduğu gibi tarım sektörüne yönelik kararlar da alınmıştır. 1961 Anayasa'sı Madde 38'e göre;

> *"Devlet, toprağın verimli olarak işletilmesini gerçekleştirmek ve topraksız olan veya yeter toprağı bulunmayan çiftçiye toprak sağlamak amaçlarıyla gereken tedbirleri alır. Kanun, bu amaçlarla, değişik tarım bölgelerine ve çeşitlerine göre toprağın genişliğini gösterebilir. Devlet, çiftçinin işletme araçlarına sahip olmasını kolaylaştırır."*[29]

1961 Anayasa'sının 38. Maddesine göre toprak reformuna ilişkin ödev ve görevler belirtilirken diğer yandan topakların kamulaştırılmasına ilişkin hükümler yer almıştır.

---

[27] Gürlük ve Turan, s. 82.
[28] Direk, s. 88.
[29] 1961 Anayasası, https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/ (25/05/2020)

1960 Askeri darbesi ile birlikte ülkede ekonomik, sosyal ve siyasal anlamda planlı bir dönem başlatılmıştır. 1963-1965 yılları arasında I. Beş Yıllık Kalkınma Planı 15 yıllık bir perspektif çerçevesinde hazırlanarak 15 yılda ulaşacak hedefler arasında %7'lik bir gelişme hızı, istihdam meselesinin çözülmesi dış ödeme dengesine ulaşılması şeklinde özetlenebilir.

I. BYKP'nda hektar başına verim düşüklüğünün nedeninin yaygın tarımdan yoğun tarıma geçilememesi olduğuna dikkat çekilmiştir. Öte yandan I.BYKP'nda Türk tarımının geliştirilmesine yönelik olarak; milli gelirde %7 düzeyinde gelişme hızını sürdürmek, tarımsal üretimi artırmak ve sanayileşmeyi geliştirmek amacıyla ihracatı geliştirmek, beslenme seviyesini düzenlemek için hayvansal proteinli gıdaların tüketimini artırmak, kalkınma planı çerçevesinde gelir farklılıklarının azaltılması, işsizliğin giderilmesi ve tarım dışı kesimlerin iş imkanlarını artırarak köyden kente göçün yarattığı olumsuzluklara engel olma yönünde kararlar alınmıştır.

I.BYKP ve uygulanan politikalar çerçevesinde 1963 yılında tarımsal amaçlı kullanılan inorganik gübre miktarı 50 bin tondan 146 bin tona yükselmiş, ortalama buğday verimi ise dekar başına 105 kg'dan 115 kg'a çıkmıştır. 12 Milyar USD değerindeki tarımsal üretim, 14 Milyar USD'ye yükselmiştir.[30]

II. BYKP, 1968-1972 yılları arasında planlanmıştır. II. BYKP'nda alt yapı çalışmalarına, su ve toprak kaynaklarına yönelik olan çalışmalar dikkat çekmiştir. Bir önceki kalkınma planında olduğu gibi bu ikinci kalkınma planında ise dışa bağımlılığın azaltılması, kooperatif örgütlenmelerinin sağlanması ve küçük aile işletmelerinin girdi ihtiyaçlarının sağlanması gerekliliği vurgulanmıştır.[31] Bu dönemde sanayi sektörünün gelişimine ağırlık verilmesi, özel sektörde yatırım çalışmaları gibi nedenlerle tarım sektörünün gelişimi ikinci planda kalmıştır. Plan uygulamaları sonucunda hayvancılığın gelişmesinde en önemli faktör olan yem üretimi plan hedeflerinin çok altında kalmış ve kalkınma planı çerçevesinde gerçekleştirilmek istenen bitkisel üretim ve hayvancılığın birlikte yürütülmesi mümkün olmamıştır.

[30] Gürlük ve Turan, s.83.
[31] Gürlük ve Turan, s. 83.

III. BYKP, 1973-1978 yılları için planlanmıştır. Bu dönemde enflasyonist baskı azaltılarak stok birikimlerinin önüne geçilmesi planlanmıştır. Tarımsal destekleme çerçevesinde ele alınan ürünlerin fiyatlarının farklılaşması nedeniyle finansman ihtiyacı duyulmuş, öte yandan hayvancılık sektöründe perakende et fiyatlarında tavan fiyat yerine canlı hayvan taban fiyat sisteminin getirilmesi kararı alınmıştır.[32] Toprak reformu tartışmaları dönem içerisinde büyük ses getirmiş, 1973 yılında 1757 sayılı *Toprak ve Tarım Reformu Kanunu* yürürlüğe konulmuş ve kanun uygulaması ilk olarak Şanlıurfa'da başlatılmıştır. Bu kanunda verilen görevleri yerine getirmek üzere Toprak ve Tarım Reformu Müsteşarlığı kurulmuştur.[33]

1979-1983 yılları arasında IV. BYKP çerçevesinde; tarımsal ürünler ihracatı yılda ortalama 7,2 oranında artırılması, canlı hayvan ihracatı iç talepteki gelişmelere bağlı olarak gerçekleştirilmesi, Bitkisel üretimdeki gelişmeler; ürünler arası göreli fiyat ilişkileri, kimyasal gübre kullanımı, sulama, makineleşme, tarımsal mücadele uygulamaları ve çalışmalarının etkinliğine bağlı olarak gerçekleştirilmesi, yem üretiminin ve bileşiminin düzenlenerek artırılması, besi uygulamaları, hayvan ıslahının hızlandırılması, hastalık ve zararlılar ile savaş çalışmalarının yoğunlaştırılması gibi hedefler belirlenmiştir. Tarımsal faaliyetleri destekleme ve finansman sağlaması noktasında Tarım Ürünleri Destekleme Kurumu ve Toprak Mahsulleri Ofisi uygun görülmüş; Tekel, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş ve Et Balık Kurumu aracılığı ile destekleme programları uygulanmıştır.[34]

Dönemde yaşanan sosyal ve siyasal istikrarsızlığın yanı sıra 1973'de yaşanan petrol krizinin etkisi ile döviz darboğazına girilmesi ve 1974'de Kıbrıs Çıkarması ile savaş döneminin ekonomide durgunluğa neden olması sonucunda IV. BYKP çerçevesinde planlanan hedefler çok başarılı olmamıştır.

12 Eylül 1980 askeri darbesin ardından anayasal değişikliğe gidilmiş ve 1982 Anayasası yürürlüğe girmiştir. Türkiye ekonomisi 1980 askeri darbesi ile yapısal bir

[32] III. BYKP, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Üçüncü-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-1973-1977%E2%80%8B.pdf (26/05/2020)
[33] Usta, s.23.
[34] IV. BYKP, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/Dorduncu_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1979-1983.pdf (26/05/2020)

dönüşüm içerisine girmiştir. 24 Ocak 1980 kararlarıyla birlikte liberalleşme süreci çerçevesinde piyasa ekonomisine geçiş ve ekonominin dışa açılması gibi ekonomik anlamda büyük dönüşümler yaşanmıştır. Bu dönemde sanayi ve hizmetler sektörüne daha fazla ağırlık verilmiş, bunun bir sonucu olarak da hizmetler sektörü ve sanayi sektörü tarım sektörüne göre daha hızlı bir büyüme göstermiştir. 1980-1989 döneminde Türkiye'nin GSMH'sı yaklaşık 1,66 kat genişlemiş, tarım sektörü ise GSMH artış oranının altında bir gelişme göstererek GSMH içindeki payı %24'den %16'ya gerilemiştir.[35]

1983 yılında yapılan ilk genel seçimlerde Turgut Özal başbakan olarak seçilmiş ve I. Özal hükümeti göreve başlamıştır. 1987 yılında yapılan seçimlerde yeniden Anavatan Partisi'nin kazanmasıyla II. Özal hükümeti kurulmuştur. 1985-1989 yılları V. BYKP olarak planlanmıştır. İktidar değişikliğinin olmaması nedeniyle ilk kez beş yıllık kalkınma planı kesintiye uğramadan uygulanmıştır. 1984 yılında 2983 sayılı *"Tasarrufların Teşviki ve Kamu Yatırımlarının Hızlandırılması Hakkında Kanun"* ile KİT'lerin özelleştirme süreci başlamıştır. Bu kanun kapsamında ilk özelleştirmeler SEK, YEMSAN, EBK gibi kurumlarda başlamış özellikle bu üç kurumun özelleştirilmesi sonucunda hayvansal ürün fiyatları olumsuz etkilenmiş ve hayvancılık sektöründe gerileme yaşanmıştır.[36]

Kalkınma planı çerçevesinde en önemli hedef enflasyonu düşürmek ve dış ödemeler bilançosunu dengeye getirmek olarak belirlenmiştir. Tarımsal destekleme politikaları, fiyat politikaları, tarımsal eğitim ve teşkilatlanma, tarımsal desteklemelerde enflasyon baskısı yaratmamak için finansmanların düzenlenmesi gibi konular üzerinde durulmuştur.[37] Kalkınma planında yer alan hedefler arasında tarım sektörü diğer sektörlerde olduğu gibi hedeflenen büyüme hızına ulaşılamamış, 1989 yılında yaşanan kuraklık nedeniyle tarımda büyüme hızı %10-%7 olarak gerçekleşmiştir. Dönemde çift rakamlı enflasyon ile karşılaşan Türkiye'de gelir dağılımının bozulmuş, kişi başına gelir

[35] Sadi Uzunoğlu, Kerem Alkın, Can Fuat Gürlesel ve Uğur Civelek, **Tarım Kesiminde Yeniden Yapılanma: Yeni Destekleme Politikaları ve Ürün Borsalarının Organizasyonu**, İstanbul Ticaret Odası: İstanbul, 2001, s.19.
[36] Okan Gaytancıoğlu (hzl.), **Türkiye'de ve Dünya'da Tarımsal Destekleme Politikası**, İstanbul Ticaret Odası: İstanbul, 2009, s. 87.
[37] Gürlük ve Turan, s. 85.

1500 USD olmuştur. Nüfusun yaklaşık %55 in tarımda istihdam edilmesi nedeniyle kırsal alanda gelir daha düşük gerçekleşmiştir.[38]

1990-1995 yılları arası VI. BYKP olarak planlanmıştır. Kalkınma planı çerçevesinde tarım sektöründe tasarruf öngören politikalar dikkat çekerken, tarım sigortasının geliştirilmesi, küçük ve orta ölçekli işletmelerin modenleştirilmesi ve tarımsal ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması, tarım kooperatiflerinin desteklenmesi, rekabeti yüksek ve ihraç potansiyeli yüksek ürünlerin üretiminin artırılması, GAP kapsamında bulunan alanların en iyi şekilde değerlendirilmesi gibi kararlar alınmıştır.[39]

Bu dönemde cari fiyatlarla GSMH'da tarımın payı yaklaşık %17, kırsal alan nüfusu %41, tarım işletme sayısı 4, ortalama arazi genişliği 59,1 dekar olarak kaydedilmiştir. Sektörel bazda hedeflemeler arasında tarım sektöründe %4,2, sanayi sektöründe %8,4, hizmetler sektöründe ise %6,9'luk bir büyüme hedeflenmiştir.[40]

1996-2000 yılları arasında VII. BYKP hazırlanmıştır. Bu kalkınma planı, dünyadaki hızlı yapısal değişimler ve bunların ortaya çıkardığı rekabet ve uluslararası bağımlılık sürecinde Türkiye'nin çağı yakalamak için köklü yapısal değişim ve toplumsal dönüşümlere zorlandığı bir ortamda hazırlandığı ifade edilmiştir. VI. BYKP döneminde kamu sabit sermaye yatırımları içinde %38 pay ile ulaştırma ve haberleşme sektörü birinci sırada yer alırken, bunu %17,4 payla enerji, % 12,7 ile diğer kamu hizmetleri ve % 9,4 ile tarım sektörü izlemiştir. Bu dönemde özellikle sağlık ve eğitim yatırımlarına ağırlık verilmiştir.[41]

1990'lı yıllara gelindiğinde özelleştirmelerin yanında DTÖ ve AB ile Gümrük Birliği Anlaşması ve Ortak Tarım Politikası çerçevesinde yürütülen çalışmalar tarım sektörünün dışsal çerçevesini oluşturmuştur. 1999 yılında ise yeni tarım politikalarına geçişi simgeleyen Tarım Reformu Projesi'nin uygulanmaya başlanması ile başlayan

[38] Direk, s. 91
[39] VI. BYKP, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/Altinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1990-1994.pdf (26/05/2020)
[40] Direk, s. 92.
[41] VII. BYKP, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Yedinci-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-1996-2000%E2%80%8B.pdf (26/05/2020)

tarımsal problemler IMF ve Dünya Bankası ile yapılan anlaşalar ve istikrar politikaları ile tarım politikaları dönüşüm geçirmiştir.

1990'lı yıllarda Türkiye'nin kamu borcunun milli gelire oranı %30'un altındayken 2000'in sonunda bu oran %60'a 2001 yılında ise %70'e yükselmiştir. 9 Aralık 1999'da IMF ve Dünya Bankası'nın IMF İyi Niyet Mektubu ve Yeniden Yapılandırma Programı çerçevesinde ortaya koyduğu istikrar programı ile "*Tarım Reformu Uygulama Projesi"* teklifi sunuldu. Bu IMF ve Dünya Bankası'nın hazırladığı tarımsal reform, Türkiye'nin tarım sektörünü yapıcı değil yıkıcı bir program olarak hazırlanmıştır. Program çerçevesinde mevcut destekleme politikası ortadan kaldırılacak, destekleme fiyatları dünya fiyatlarına bağlı olarak belirlenecek, tarımsal ürün ithalatında gümrük tarife oranları azaltılarak, çiftçilere verilen kredi ve sübvansiyonların aşama aşama kaldırılması yönünde maddeler içermektedir.[42]

Tarım ülkesi olan Türkiye'nin tarımsal faaliyetlerine, destekleme politikalarına ve uluslararası pazar rekabetinde geri planda kalmasına neden olacak bu tarım reformu hükümetçe aşamalı olarak uygulanmıştır. VII. BYKP çerçevesinde belirlenen %2,9-3,7'lik tarımsal genişleme hedeflemesi %1,7 olarak gerçekleşmiştir.[43]

2001 – 2005 yıllarını kapsayan VIII. BYKP ile istikrarlı büyümenin sağlanması, sanayileşmenin başarılması, uluslararası ticarette Türkiye'nin payının artırılması, yerel piyasa ekonomisinin geliştirilmesi, ekonomide verimliliğin artırılması, istihdamın sanayi ve hizmetler sektöründe ağırlığının artırılması, refah düzeyinin yükseltilmesi ve Avrupa Topluluğu ve dünya ile bütünleşmenin sağlanması amaçlanmıştır. Bu amaçlar kapsamında her sektörde toplam 98 Özel İhtisas Komisyonu kurularak beş yıllık kalkınma planının hayata geçirilmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır.[44] Rekabet gücü yüksek, sürdürülebilir bir tarım sektörünün oluşturulması hedefi doğrultusunda IMF ve Dünya Bankası'nın sunduğu tarım reformunun etkileriyle birlikte AB uyum süreci ve Ortak tarım politikası yürütülmeye çalışılmıştır. Devlet piyasa fiyatlarına müdahale

[42] Vasfi Nadir Tekin, **Zincirin Halkası: Türkiye'nin Yarı-Sömürgeleşme ve Yarı-Feodalleşme Çıkmazı**, Sancı Yayınları, 2. Baskı, 2018, s. 55.
[43] Direk, s. 94.
[44] VIII. BYKP, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/08_icmesuyuKanalizasyonAritmaSistemleriKatiAtikDenetimi.pdf (26/05/2020)

etmemiş, bunun yerine talebe uygun olarak fiyat yönlendirmesini sağlayacak politika araçlarını devreye sokmuştur.

2000 yılı sonrası AB uyum süreci ve ortak tarım politikası kapsamında yeni bir tarım reformu çalışmaları başlamıştır. Bu süreçte rekabetçi bir tarım sektörü için ihracat potansiyeli yüksek ürünlerin üretiminin özendirilmesi, çiftçi kayıt sistemi, tarım sigortası uygulaması, kooperatif ve tarım birliklerinin özendirilmesi gibi yeni tarım reformu çerçevesinde yenilikler hayata geçirilmiştir.[45]

Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO), Çaykur, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. için yeniden yapılanma planlanmış, altyapı ve düzenlemeler çerçevesinde piyasa şartlarına görev ve yetkilerinin belirlenmesi kararlaştırılmıştır.[46]

VIII. BYKP dönemi başında sosyal güvenlik, KİT ve tarımsal desteklemelerde uygulanan yanlış politikalar kamu maliyesinde ciddi bozulmalar yaratmıştır. Artan borç stoku, yüksek reel faiz ortamı, yüksek enflasyonun sürekli bir hale gelmesi ve yurtiçi tasarrufların üretken yatırımların finansmanı yerine kamu açıklarının finansmanına yönlendirilmesi ile sonuçlanmıştır. 2001-2005 döneminde tarım sektörü %1,1, sanayi sektörü %5,1 ve hizmetler sektörü %4,3 sektörel büyüme oranı gerçekleştirmiştir. Tarım sektörü kalkınma planları çerçevesinde hedeflenen büyümeyi gerçekleştirememiş, tarım sektörünün toplam katma değer içindeki payı azalmaya devam etmiştir. 2000 yılında tarım sektörünün katma değer içerisindeki payı %14,1 iken 2005 yılına gelindiğinde %10,3 düzeyine gerilemiştir. GSYİH içerisinde tarım sektörünün payı %14,1 iken 2005 yılında %10,3'e gerilemiş tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payı %36'dan %29,5'a gerilemiştir. Tarımsal işletmelerde hayvancılık ve bitkisel üretimin bir arada olması, işletmelerin parçalı yapıda olması tarım sektörünün verimliliğinin dünya ortalamasının altında kalmasına neden olmaktadır.

IX. BYKP, 2007-2013 yıllarını kapsamıştır. Küreselleşmenin hız kazandığı 2000'li yıllarda Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda bütüncül bir yaklaşım ile *"istikrar içinde büyüyen, gelirini daha adil paylaşan, küresel ölçekte rekabet gücüne sahip, bilgi toplumuna dönüşen, AB'ye üyelik için uyum sürecini*

[45] Gürlük ve Turan, s. 87.
[46] Direk, s. 96.

tamamlamış bir Türkiye" vizyonu çerçevesinde 2001-2023 Uzun Vadeli Stratejisi kapsamında hazırlanmıştır. Tarımda reform çalışmaları çerçevesinde şeker tütün gibi arz fazlası ürünlerden alternatif ürünlere geçiş sağlanarak üretimin taleple uyumlu hale getirilmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır. [47]

2007-2012 yılları tarım sektörünün katma değeri %2,1, sanayi sektörünün katma değeri, %3,7, hizmetler sektörünün katma değeri ise %4 oranında artmıştır. IX. BYKP döneminde GSYİH içinde tarım sektörünün payı %7,9'a gerilemiştir. GAP projesi çerçevesinde arazi tapulaştırma ve sulama altyapı çalışmaları gibi tarımsal faaliyetleri geliştirecek önemli gelişmeler sağlanmış ancak dönemde kurak geçen iklim şartları nedeniyle tarım sektörü olumsuz etkilemiş ve tarım ürünlerinin ithalat miktar ve değeri yükselmiştir.

X. BYKP, 2014-2018 yılları arasında planlanmıştır. Kalkınma planının amaçları arasında Türkiye'yi yüksek gelirli ülkeler arasına sokmak ve mutlak yoksulluk sorununu çözmek, tarım sektöründe süregelen verimlilik sorunlarının aşılması ve sektörden ayrılması muhtemel işgücünün ekonominin daha üretken sektörlerinde istihdam edilmesi, 5488 sayılı Tarım Kanunuyla çerçevesi çizilen tarımsal politikalar Plan döneminde ürün, üretim ve üretici odaklı ve bölgesel temelli olarak şekillenmesi ve istikrarın devamının sağlanması gibi amaçlar doğrultusunda kalkınma planı oluşturulmuştur. Bu amaçlar doğrultusunda 2018 yılında GSYİH 1,3 Trilyon dolara, kişi başı gelirin ise 16 bin dolara, ihracatın 277 milyar dolara yükseltilmesi, işsizlik oranının ise %7,2'ye düşürülmesi hedeflenmiştir.[48]

Kalkınma planı hedefleri doğrultusunda 2018 yılında GSYİH 2018 yılında bir önceki yıla göre %19,1 artarak 3 Trilyon doların üzerinde gerçekleşmiştir. Kişi başına düşen gelir ise 9 bin 632 dolar, ihracat ise 2018 yılında 168 milyar dolar, işsizlik ise %11 olarak gerçekleşmiştir. İhracat, işsizlik ve kişi başına düşen gelir kalkınma planı çerçevesinde hedeflenin altında kalmıştır. Kişi başı gelir 2007 yılındaki seviyeye gerilemiş hatta 2007 yılındaki kişi başı gelirin altında kalmıştır.

[47] IX. BYKP, http://www.bilgitoplumu.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/Dokuzuncu_Kalkinma_Plani.pdf (26/05/2020)
[48] X. BYKP, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Onuncu-Kalkınma-Planı-2014-2018.pdf (27/05/2020)

Türkiye kalkınma politikaları doğrultusunda tüm sektörler ve ülke ekonomisi için birçok amaç belirlemiştir. Kalkınma planlarında Türk tarım politikasının amaçları; tarım işletmelerinin yapısının iyileştirilmesi, yeni teknolojilerin etkin şekilde kullanılması, tarımsal örgütlenme, üretim ve verimliliğin artırılması, halkın beslenme düzenini artırmak ve iyileştirmek, tarım ürünlerinin arzında ve fiyatlarında istikrar sağlamak, tarıma dayalı sanayinin hammadde ihtiyacını yurt içinden temin etmek ve tarım ürünleri ihracatını artırmak, diğer sektörler ve tarım sektörü arasındaki gelir farkını azaltmak, işsizliği önlemek, tarım ürünlerinin işlenme ve pazarlanmasını geliştirmek, verimli toprakların sanayi alanlarına dönüşmesini önlemek olarak özetlenebilir.[49]

2.1. Nüfus Yapısı

1923 yılında Cumhuriyet'in kurulmasının ardından ülke olarak modernleşme ve çağın gerekliliklerinin sağlanabilmesi, Atatürk'ün yapmış olduğu inkılapların ve ülke yatırımlarının toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilmesi ve bu inkılap ve yatırımların verimliliklerinin artırılabilmesi adına çalışmalar sürdürülürken savaş sonrasında ülkenin nüfusunun nasıl bir yapıya sahip olduğunun bilinmesi gerekliydi.

Başbakan İsmet İnönü döneminde gerekli hazırlıklar yapılarak 896 sayılı "*İlk Genel Nüfus Sayımı Kanunu"* hazırlanmış ve 2 Haziran 1926 yılında TBMM'de kabul edilmiştir. Kanunun resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmesi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk genel nüfus sayımı 28 Teşrinievvel (Ekim) 1927 yılında yapılmıştır. İlk nüfus sayımının ardından ikinci nüfus sayımı 1935 yılında ve bu tarihten sonra 1990 yılına kadar 5 yılda bir, 1990 yılından sonra ise 10 yılda bir olmak üzere 15 nüfus sayımı yapılmıştır.[50]

[49] Bülent Darıcı, "Türk Tarım Politikasının Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası Kriterlerine Uyumu Ve Avrupa Birliği'ne Giriş Sürecinde Türk Tarımında Yaşanabilecek Sorunlar" (**Doktora Tezi**, Selçuk Üniversitesi SBE, 2008), s.74.
[50] Hidayet Kara ve Sami Yuca, "Cumhuriyetin İlk Nüfus Sayımına Göre Iğdır'ın Demografik Yapısı", History Studies International Journal Of History, Vol 2/3, 2010, s. 192

Tablo 1
Nüfus Yapısı (1927-2018 Yılları)

Sayım Yılları	Toplam Nüfus (Milyon)	Şehir Nüfusu (Milyon)	Köy Nüfusu (Milyon)	Şehir ve Köy Nüfusunun Toplam Nüfus İçindeki Oranı (%)	
				Şehir	Köy
1927	13,6	3,3	10,3	24,2	75,8
1935	16,1	3,8	12,3	23,5	76,5
1940	17,8	4,3	13,4	24,4	75,6
1945	18,7	4,6	14,1	24,9	75,1
1950 (1)	20,9	5,2	15,7	25,0	75,0
1955	24,0	6,9	17,1	28,8	71,2
1960	27,7	8,8	18,8	31,9	68,1
1965	31,3	10,8	20,5	34,4	65,6
1970	35,6	13,6	21,9	38,5	61,5
1975	40,3	16,8	23,4	41,8	58,2
1980	44,7	19,6	25,1	43,9	56,1
1985	50,6	26,8	23,8	53,0	47,0
1990	56,4	33,3	23,1	59,0	41,0
2000	67,8	44,0	23,7	64,9	35,1
2007	70,5	49,7	20,8	70,5	29,5
2008 (*)	71,5	53,6	17,9	75,0	25,0
2009	72,5	54,8	17,7	75,5	24,5
2010	73,7	56,2	17,5	76,3	23,7
2011	74,7	57,3	17,3	76,8	23,2
2012	75,6	58,4	17,1	77,3	22,7
2013 (**)	76,6	70,0	6,6	91,3	8,7
2014	77,6	71,2	6,4	91,8	8,2
2015	78,7	72,5	6,2	92,1	7,9
2016	79,8	73,6	6,1	92,3	7,7
2017	80,8	74,7	6,0	92,5	7,5
2018	82,0	75,6	6,3	92,3	7,7
2019	83,1	77,1	6,0	92,8	7,2

Kaynak: TÜİK, Nüfus ve Demografi, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 (07/05/2019)
*Bir önceki yıla göre "şehir" ile "köy" nüfuslarındaki büyük farklılıkların olmasının nedeni, 5747 sayılı Yasa gereğince yapılan idari bölünüş değişiklikleridir.
**Bir önceki yıla göre "şehir" ile "köy" nüfuslarındaki büyük farklılıkların olmasının nedeni, 6360 sayılı Yasa gereğince yapılan idari bölünüş değişiklikleridir.

Tablo 1'de Türkiye'nin nüfus yapısı yer almaktadır. 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımına göre ülke nüfusu 13 Milyon iken 2019 yılına gelindiğinde 6 kat artarak 83 Milyon kişiye ulaşmıştır. Köy ve şehir nüfuslarına bakıldığında 1980 yılında köy nüfusu 25,1 Milyon kişi ile en yüksek seviyesini yaşamıştır. Köyden kente göç 1980

yılından itibaren hızla artış göstermiş şehir nüfusu hızla artarken köy nüfusu ise hızla azalma göstermiştir. İlk nüfus sayımı (1927) yapıldığında toplam nüfusun içerisindeki şehir ve köy nüfusuna bakıldığında köy nüfusunun toplam nüfus içerisindeki payı %75,8 iken 2019'e gelindiğinde bu oran %7,2 seviyesine düşmüştür. 1927 yılında toplam nüfusun içerisinde şehir nüfusunun oranı % 24,2 iken 2019 yılında %92,8'e yükselerek şehir nüfusunun yaşamış olduğu dönüşümü gözler önüne sermiştir.

2.2. Arazi Kullanımı, Üretim ve Verimlilik

Türkiye genel olarak dağlık ve eğimli bir arazi yapısına sahiptir. Bulunduğu jeopolitik konumu itibariyle arazi yapısı ve iklim özellikleri arazi kullanımını şekillendirmiştir. Türkiye'de nemli bölgelerde ormancılık, yüksek dağlık ve kurak alanlarda hayvancılık ve her bölgesinde ise bitkisel üretim faaliyeti yapılabilmektedir. İklim özelliklerinin ve jeolojik yapının getirdiği avantajlar ile her bölgede özel tarımsal ürünlerin üretilmesi mümkün olmaktadır.[51]

Tablo 2'de seçilen tahıl ve baklagillere ait alan, üretim ve verim değerleri verilmiştir. 1925 yılında buğday üretimi için ayrılan alan 3.129.640 hektar iken 2013 yılına gelindiğinde bu alan yaklaşık 2,5 kat artarak 7.772.600 hektar alana ulaşmıştır. Buğdayın üretim verisine bakıldığında ise 1925 yılında 1.075.287 ton üretim yapılmış 2013 yılına gelindiğinde ise 20 kat artarak 22.050.000 ton üretim sağlanmıştır. Buğday üretiminde 1963 yılı ile 2013 yılları arasında buğday üretimine ayrılan alan hektar açısından hemen hemen eşit durumdadır. Buna karşılık söz konusu yıllarda buğday üretiminde 1963 yılında 10.000.000 ton üretim yapılırken 2013 yılında bu üretimin 2 katı bir üretimin gerçekleştiği görülmektedir. Geleneksel tarım uygulamalarının yerini modern tarım uygulamalarına bırakması, sulama tekniklerinin değişmesi, kullanılan tohumun, gübrenin kalitesi verimliliği artırmıştır. 1963 ve 2013 yıllarında alan olarak aynı olmasına karşılık verimliliğe bakıldığında hektar başına düşen kilogram 1963 yılında 1.2 kg iken 2013 yılında 2,3 kg yükselmiştir.

[51] Fahri Yavuz, **Türkiye'de Tarım**, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı: Ankara, 2005, s. 10.

Tablo 2
Seçilen Tahıl ve Baklagillere Ait Alan, Üretim ve Verim Değerleri

	Buğday			Arpa			Mısır		
Yıl	**Alan**	**Üretim**	**Verim**	**Alan**	**Üretim**	**Verim**	**Alan**	**Üretim**	**Verim**
1925	3.129.640	1.075.287	344	862.988	1.251.541	1.450	474.834	523.423	1.102
1950	4.477.191	3.871.926	865	1.901.910	2.047.018	1.076	593.161	627.987	1.059
1963	7.850.000	10.000.000	1.274	2.850.000	4.288.000	1.505	670.000	990.000	1.478
1970	8.600.000	10.000.000	1.163	2.590.000	3.250.000	1.255	648.000	1.040.000	1.605
1980	9.020.000	16.500.000	1.829	2.800.000	5.300.000	1.893	583.000	1.240.000	2.127
1991	9.630.000	20.400.000	2.118	3.450.000	7.800.000	2.261	518.000	2.180.000	4.208
2001	9.350.000	19.000.000	2.032	3.640.000	7.500.000	2.060	550.000	2.200.000	4.000
2019	6.846.327	19.000.000	2.750	2.869.071	7.600.000	2.650	638.828	6.000.000	9.390
	Kuru Fasulye			**Mercimek**			**Nohut**		
Yıl	**Alan**	**Üretim**	**Verim**	**Alan**	**Üretim**	**Verim**	**Alan**	**Üretim**	**Verim**
1925	64.646	24.146	374	29.563	11.620	393	61.117	39.430	645
1950	84.170	86.956	1.033	51.024	42.765	838	76.967	85.477	1.111
1963	105.000	133.000	1.267	103.300	103.000	997	82.000	87.000	1.061
1970	99.000	138.000	1.394	108.000	92.000	852	10.000	109.000	10.900
1980	114.000	165.000	1.447	191.000	195.000	1.021	240.000	275.000	1.146
1991	178.000	214.000	1.202	790.000	640.000	810	878.000	855.000	974
2001	175.000	225.000	1.286	470.000	520.000	111	645.000	535.000	829
2019	88.938	225.000	2.539	282.387	353.631	2.378	520.595	630.000	1.210

Kaynak: TÜİK, **1923-2013 İstatistik Göstergeler**, Yayın No: 4361, Ankara, 2015, s. 172-176. TÜİK, https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=tarim-111&dil=1 (05.12.2020)
* Alan: Hektar, Üretim: Ton, Verimlilik: Kg/ Hektar

1925 yılında arpa üretimi için ayrılan alan 862.988 hektar alan iken bu alandan elde edilen üretim ise 1.251.541 ton'dur. 2019 yılında arpa üretimi için ayrılan alan 2 kat artarak 6.846.327 hektara yükselmiştir. Artan bu alan artışına karşın üretim de yaklaşık 17 kat artarak 19.000.000 ton'a yükselmiştir. Arpa üretimi karma yem ve bira sanayisinin önemli bir hammaddesidir. Hayvancılık açısından da doğrudan tüketilmesi bakımından önemli bir yem kaynağı olan arpa Türkiye'de buğdaydan sonra en çok tüketilen hububat ürünüdür. Bu açıdan arpa tüketimindeki sürekli artış, arpaya olan talebi artırmaktadır.[52]

[52] Yavuz, s. 16.

Mısır üretiminin yaklaşık %85'i Marmara ve Akdeniz bölgelerinde yapılmaktadır. Glikoz, nişasta, yağ ve yem sanayisinin önemli bir ham maddesi olmasının yanı sıra içinde bulundurduğu zengin besin maddeleri nedeniyle insan ve hayvan beslenmesinde büyük önem taşımaktadır. Özellikle entansif hayvancılık ile paralellik gösteren yem sanayisi mısıra olan talebi artırmaktadır.[53] 1925 yılında mısır üretimi için ayrılan alan 474.834 hektar alan iken bu alandan elde edilen üretim ise 523.423 tondur. 2019 yılında mısır üretimi için ayrılan alan 1,3 kat artarak 638.828 hektara yükselmiştir. Artan bu alan artışına karşın üretim de 11 kat artarak 6.000.000 tona yükselmiştir. Alan açısından 1970 ve 2019 yılları benzerlik göstermesine karşın verimlilik açısından bakıldığında 2019 yılında alınan verim 1970 yılında alınan verimden 8,5 kat yüksektir.

1925 yılında kuru fasulye üretimi için ayrılan alan 64.646 hektar alan iken bu alandan elde edilen üretim ise 24.146 tondur. 2013 yılında kuru fasulye üretimi için ayrılan alan 1,3 kat artarak 88.938 hektara yükselmiştir. Artan bu alan artışına karşın üretim de 9 kat artarak 225.000 tona yükselmiştir. Alan açısından 1950 ve 2019 yılları benzerlik göstermesine karşın verimlilik açısından bakıldığında 2019 yılında alınan verim 1950 yılında alınan verimden yaklaşık 7 kat yüksektir.

1925 yılında mercimek üretimi için ayrılan alan 29.563 hektar alan iken bu alandan elde edilen üretim ise 11.620 tondur. 2019 yılında mercimek için ayrılan alan 9,5 kat artarak 282.387hektara yükselmiştir. Artan bu alan artışına karşın üretim de 30 kat artarak 353.631 tona yükselmiştir. Mercimeğin alan, üretim ve verimlilik verilerine bakıldığında yıllar itibariyle dalgalı bir seyir göstermektedir. Verimlilik açısından ise bir hektardan elde edilen verim diğer seçilmiş ürünlerden sağlanan verimden düşüktür.

1925 yılında nohut üretimi için ayrılan alan 61.117 hektar alan iken bu alandan elde edilen üretim ise 39.430 tondur. 2019 yılında nohut için ayrılan alan 8,5 kat artarak 520.595 hektara yükselmiştir. Artan bu alan artışına karşın üretim de yaklaşık 16 kat artarak 630.000 tona yükselmiştir.

[53] Yavuz, s. 17.

1982 yılından sonra Nadas Alanlarının Daraltılması Araştırma Ve Yayım Projesi İle İkinci Ürün Projeleri kapsamında bakliyat üretimi artırılmıştır. Özellikle nohut, mercimek ve kuru fasulyenin içerdiği zengin besin maddeleri insan ve hayvan beslenmesinde ve toprak yapısının iyileştirilmesinde önem arz etmektedir. Nohut ve mercimek üretiminde yıllar itibariyle meydana gelen artışlar Türkiye'yi dünya mercimek ve nohut üretiminde en büyük üretici ülkelerden birisi haline getirmiştir.[54]

Tablo 3
Seçilen Yağlı Tohumlar ve Diğer Bitkisel Ürünler

		1925	1950	1963	1970	1980	1991	2001	2019
Ayçiçeği	Alan	-	110.221	94.000	360.000	575.000	567.500	510.000	752.631
	Üretim	-	66.147	87.000	375.000	750.000	800.000	650.000	2.100
	Verim	-	600	926	1.042	1.304	1.410	1.275	2.790
Yer Fıstığı	Alan	-	3.040	9.500	15.000	19.000	25.900	27.000	42.421
	Üretim	-	4.255	23.000	37.000	41.000	60.000	72.000	169.328
	Verim	-	1.400	2.421	2.467	2.158	2.317	2.667	3.991
Soya	Alan	-	2.045	6.300	11.000	3.000	49.500	17.000	35.294
	Üretim	-	1.798	5.550	12.000	2.300	110.000	50.000	150.000
	Verim	-	879	881	1.091	767	2.222	2.941	4.249
Susam	Alan	-	65.333	74.000	62.000	45.000	94.000	50.000	24.860
	Üretim	-	29.914	40.000	36.000	26.000	43.000	23.000	16.893
	Verim	-	458	541	581	578	457	460	679,5
Pamuk	Alan	173.951	448.459	628.485	527.635	671.700	598.620	684.665	477.886
	Üretim	76.011	118.377	257.500	400.000	500.000	559.426	914.404	814.021
	Verim	437	264	410	758	744	935	1.336	17.033
Şeker Pancarı	Alan	3.700	50.953	134.585	123.838	269.358	401.321	358.763	313.789
	Üretim	6.484	855.066	3.280.715	4.253.631	6.766.017	15.474.097	12.632.522	18.054.320
	Verim	1.752	16.781	24.377	34.348	25.119	38.558	35.211	57.543
Tütün	Alan	66.288	123.345	235.669	330.712	229.932	281.701	195.770	88.236
	Üretim	56.294	93.328	132.183	149.861	233.959	240.881	144.786	68.224
	Verim	849	757	561	453	1.018	855	740	773

Kaynak: TÜİK, **1923-2013 İstatistik Göstergeler**, Yayın No: 4361, Ankara, 2015, s. 177-180. TÜİK, https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=tarim-111&dil=1 (05.12.2020)
* Alan: Hektar, Üretim: Ton cinsinden verilmiştir.
* Verim: Kg/ Hektar

Tablo 3'te seçilen yağlı tohumlar ve diğer bitkisel ürünlerin alan üretim ve verimlilikleri verilmiştir. Buna göre 1925 yılında ayçiçeği, yer fıstığı, soya ve susamın alan, üretim ve verimlilik değerlerine ulaşılamamıştır. Pamuk, şeker pancarı, tütün

[54] Yavuz, s. 19.

ürünlerinin üretiminde kullanılan alan verilen yıllar itibariyle artış göstermiştir. Aynı ürünlerin üretim ve verimlilik değerleri de artış göstermektedir.

Seçilmiş yağlı tohumlar ve diğer bitkisel ürünlerde 2019 yılında alan açından en büyük alanı Ayçiçek oluşturmaktadır. Üretim açısından 18.054.320 tonluk üretimle üçüncü sırada yer alan şeker pancarı, verimlilik açısından yapılan sıralamada ise ilk sırada yer almaktadır.

Tablo 4
Seçilmiş Meyve Veren Ağaç Sayısı ve Üretim Miktarları

	Yıl	Elma	Şeftali	Üzüm	Kayısı ve Zerdali	İncir
Ağaç Sayısı	1925	-	-	-	-	-
	1950	6.366	1.142	561.119	5.801	4.469
	1963	17.084	5.015	794.090	8.832	6.511
	1970	19.061	5.589	845.000	8.083	6.113
	1980	27.850	7.850	820.000	8.815	5.900
	1991	31.840	10.700	586.000	10.239	9.665
	2001	32.550	12.700	525.000	12.825	9.400
	2019	64.558	17.474	405.438	18.021	10.052
Üretim Miktarı	1925	-	-	-	-	-
	1950	125.407	9.280	1.399.337	51.045	86.104
	1963	326.740	63.270	2.692.870	75.800	208.190
	1970	748.000	112.000	3.850.000	95.000	214.000
	1980	1.430.000	240.000	3.600.000	160.000	205.000
	1991	1.900.000	350.000	3.600.000	343.000	314.000
	2001	2.450.000	460.000	3.250.000	517.000	235.000
	2019	3.618.752	830.577	4.100.000	863.656	310.000

Kaynak: TÜİK, **1923-2013 İstatistik Göstergeler**, Yayın No: 4361, Ankara, 2015, s. 187-190. TÜİK, https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=tarim-111&dil=1 (05.12.2020)
* Ağaç Sayısı: Bin, Üretim Miktarı: Ton cinsinden verilmiştir.

Tablo 4'te seçilmiş meyve veren ağaç sayısı ve üretim miktarları verilmiştir. Bu tabloya göre 1950 yılından 2019 yılına kadar elma, şeftali, kayısı ve zerdali, incir ağaçlarının sayısında artış gözlenmiştir. 1950 yılında üzüm ağaçlarının sayısı 561.119 iken 2000 yılı sonrasında üzüm ağaçları bu sayının altına inmiştir. Üzüm ağaçlarının üretim miktarına bakıldığında ise 1950 yılında 561.119 ağaçtan elde edilen ürün 1.399.337 ton iken 2001 yılında 525.000 ağaçtan elde edilen üretim miktarı ise 3.250.000 tondur. Ağaç sayısının azalmasına karşın aradan geçen 51 yılda üretimin 2,3

kat arttığı gözlenmektedir. Bu durum ziraat faaliyetlerinin gelişmesi, ağaçların aşılama, gübreleme, ilaçlama gibi işlemlerinin verimlilikte artışa neden olduğu söylenebilir.

Tablo 5
Seçilmiş Kabuklu Meyvelerin Sayısı ve Üretim Miktarları

	Yıl	Antep Fıstığı	Ceviz	Fındık	Badem	Kestane
Ağaç Sayısı	1925	-	-	-	-	-
	1950	5.493	2.457	127.531	2.230	1.962
	1963	10.334	2.961	176.283	2.714	2.441
	1970	10.937	2.864	184.237	2.828	1.969
	1980	16.150	3.230	247.000	3.850	1.620
	1991	21.080	3.338	245.574	4.019	1.958
	2001	25.900	3.640	285.000	3.575	1.755
	2019	85.000	11.251	384.935	9.522	2.114
Üretim Miktarı	1925	-	-	-	-	-
	1950	3.219	48.852	26.057	9.661	12.045
	1963	9.890	82.090	88.440	20.330	31.640
	1970	14.200	103.000	255.000	20.000	48.000
	1980	7.500	122.000	250.000	32.000	58.500
	1991	64.000	122.000	315.000	46.000	81.000
	2001	30.000	116.000	625.000	42.000	47.000
	2019	52.061	225.000	776.046	150.000	72.655

Kaynak: TÜİK, **1923-2013 İstatistik Göstergeler**, Yayın No: 4361, Ankara, 2015, s. 191-194. TÜİK, https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=tarim-111&dil=1 (05.12.2020)
* Ağaç Sayısı: Bin, Üretim Miktarı: Ton cinsinden verilmiştir.

Tablo 5'te seçilmiş kabuklu meyvelerin sayısı ve üretim miktarları verilmiştir. Ağaç sayısı ve üretim miktarı açısından ilk sırada fındık yer almaktadır. 6.526 bin ağaç sayısı olmasına karşın üretim miktarı açısından bakıldığında ceviz ikinci sırada yer almaktadır. 1950 yılında kestane ağacının sayısı 1.962 iken 2019 yılında 2.114 bin ağaca yükselmiştir ve 1950 yılında kestane ağaçlarından elde edilen ürn 12.045 ton iken ağaç sayısında meydana gelen 1,03'lük artışa karşın üretim 6 kat artış göstermiştir.

Tablo 6'da ise canlı hayvan sayıları yer almaktadır. 1980 yılına kadar koyun, kıl keçisi, tiftik keçisi, sığır ve manda sayısında artış gözlenmiştir. 1980 yılından sonra canlı hayvan sayısında azalmanın olduğu gözlenmiştir. Canlı hayvan sayısında en büyük azalma Tiftik keçisi ve manda türlerinde gözlenmektedir. Kırmızı et tüketiminin önemli bir ürünü olan sığır sayısına bakıldığında ise 1950 yılında 10.123.185 baş sığır varken

aradan geçen 51 yılın ardından 2001 yılında 10.548.000 baş sığırın varlığı dikkat çekmektedir. Kırmızı et tüketimi, canlı hayvan sayısında meydana gelen azalma, tarımın önemli bir kolu olan hayvancılığın Türkiye ekonomisi açısından tehdit altında olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 6
Canlı Hayvan Sayısı

Yıl	Koyun	Kıl Keçisi	Tiftik Keçisi	Sığır	Manda
1925	-	-	-	-	-
1950	23.082.521	14.498.268	3.966.336	10.123.185	947.731
1963	32.278.980	15.917.910	5.587.000	12.704.130	1.165.860
1970	36.471.000	15.040.000	4.443.000	12.756.000	1.117.000
1980	48.630.000	15.385.000	3.658.000	15.894.000	1.031.000
1991	40.432.340	9.579.256	1.184.942	11.972.923	336.150
2001	26.972.000	6.676.000	346.000	10.548.000	138.000
2013	29.284.247	9.059.259	166.289	14.415.257	117.591

Kaynak: TÜİK, **1923-2013 İstatistik Göstergeler**, Yayın No: 4361, Ankara, 2015, s. 200-201.
* Canlı hayvan sayısı baş cinsinden verilmiştir.

2.3. GSMH İçerisinde Tarımın Payı

Tablo 7'de Ana iktisadi faaliyet kollarının GSMH içindeki payı verilmiştir. Buna göre Cumhuriyet'in ilk kurulduğu yıllarda ana iktisadi faaliyet kollarından hizmetler sektörü GSMH içerisinde en büyük paya sahiptir. 1923 yılından 1990 yılına kadar GSMH içerisinde ikinci en büyük sektör tarım sektörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Tabloda ana iktisadi faaliyet kolları içerisinde 1950 yılında tarımın %41,72 oranında olması oldukça dikkat çekicidir.

Avrupa'nın gelişmesinde önemli bir proje olarak görülen Marshall planı çerçevesinde Türkiye, Avrupa'nın manavı olarak görülmüştür. Bu çerçevede 8 Temmuz 1948 tarihinde Türkiye Marshall planına dahil edilmiştir. Plan çerçevesinde 1948-1959 yılları arasında Türkiye 1.207.434.000 Dolar para kullanmıştır. 1948-1952 yılları arasında ise Türkiye Marshall planı çerçevesinde tarım ülkesi olarak seçilmiştir.[55]

[55] Yusuf Çınar, "Modernleşme ve Bağımlılık Teorisi Ekseninde Marshall Yardımı ve Türkiye", MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 16, Sayı 2, 2018, s.339.

Marshall yardımları ile birlikte tarımsal alanda yeni projeler ve ilerlemeler kaydedilmiştir. Yeni sulama kanalları ve modern tarım araçları tarımsal üretimi artırmıştır. Ancak Batı ülkelerinin Marshall Planı çerçevesinde Türkiye'ye yapmış olduğu doğrudan ya da dolaylı yatırımlar her ne kadar gıda maddelerinde artışa neden olsa da Türkiye'nin tarımsal ürünlerini hammadde olarak satın alması ve işleyerek yeniden Türkiye'ye satması sonucunda Türkiye'yi hammadde kaynağı olmaktan öteye taşımamıştır.

Tablo 7
Ana İktisadi Faaliyet Kollarının GSMH İçindeki Payı

Yıl	GSMH	Tarım	Sanayi	Hizmet
1923	953	39,56	13,22	47,22
1930	1.581	45,48	11,13	43,39
1940	2.403	38,54	18,56	42,95
1950	9.694	41,72	14,64	43,66
1960	46.664	37,86	17,24	44,90
1970	208	36,70	16,58	46,71
1980	5.303.010	25,46	18,32	56,22
1990	397.177.547	16,80	24,77	58,43
2000*	125.596.128.755	13,54	22,35	64,11
2010	1.160.014	9,02	18,50	71,47
2019	3.724.388	5,81	22,30	71,89

Kaynak: TÜİK, **1923-2013 İstatistik Göstergeler**, Yayın No: 4361, Ankara, 2015, s. 635-636; TÜİK, https://data.tuik.gov.tr/, 07.07.2020
* 6 Sıfır atılmamıştır.
** GSMH, cari fiyatlarla milyon TL cinsinden verilmiştir.
*** Tarım, Sanayi ve Hizmetlerin GSMH içersindeki payı yüzde (%) cinsinden verilmiştir.

2.4. Tarımın İstihdamdaki Payı

Tablo 8'de tarım sektörünün istihdamdaki payı verilmiştir. Toplam istihdam edilenlerin tarım sektörü içerisindeki payı 1923 yılında yaklaşık %90 civarındadır. Bu oran ülkede 15 yaş üzerinde çalışanların %90'ına yakının tarım sektöründe çalıştığını göstermektedir. Savaş sonrası Türkiye'nin toparlanma çabaları tarım sektörü ile başlamıştır.1923 yılından 1960 yılına kadar geçen sürede ülkede istihdam edilenlerin ağırlıklı olarak tarım sektöründe çalıştığı gözlenmektedir. Öte yandan1960 yılı itibariyle tarım sektöründe çalışanların oranı azalma eğilimine girmiş tarım sektöründen sanayi ve hizmetler sektörüne istihdam geçişi yaşanmıştır. Sanayi sektöründen ziyade ülkede

hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin oranının arttığını gözlemek mümkündür. 2019 yılı itibariyle toplam 28.440 kişi istihdam edilmektedir. İstihdam edilen bu kişilerin %19,27'si tarım sektöründe, %19,50'ü sanayi sektöründe %61,82'si ise hizmetler sektöründe istihdam edilmektedir.

Tablo 8
Tarımın İstihdamdaki Payı

Yıl	Toplam İstihdam*	Tarım (%)	Sanayi (%)	Hizmetler (%)
1923	5.031	89,94	3,52	6,54
1930	5.975	87,51	4,15	8,33
1940	7.259	86,00	6,57	7,43
1950	8.790	84,28	6,44	9,28
1960	11.259	74,09	8,33	17,58
1970	13.033	63,25	11,62	25,13
1980	15.700	53,25	14,65	32,10
1990	18.541	46,87	15,34	37,78
2000	21.580	36,00	17,66	46,34
2010	21.858	23,26	21,11	55,63
2019	28.440	19,27	19,50	61,23

Kaynak: TÜİK, **1923-2013 İstatistik Göstergeler**, Yayın No: 4361, Ankara, 2015, s. 132-133. TÜİK, İşgücü İstatistikleri, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 (26.01.2020).
* Bin Kişi, (15+)

1950'li yıllardan sonra kırdan kente göç hızla artış göstermiştir. Kırsal alanlardaki yapısal dönüşümlerden kaynaklanan çözülme kırdan kente göçü artırmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülke nüfusunun %89,94'ü tarımsal alanda istihdam edilmekteydi. 1950'li yıllardan sonra tarımsal alanda hızla meydana gelen değişimler, tarımsal alanda istihdam edilen kitlenin başka sektörlere kaymasına neden olmuştur. Tarım sektöründe istihdamın bu denli azalmasında ücretlerin kırsal alanda düşük olması, kırsal alanlarda kadınların tarım dışı alanlarda iş bulmasının zor olmasının yanı sıra kırsal alanlarda yaşayan erkeklerin tarım dışı alanlarda iş bulmasının kolay olması, özellikle erkek nüfusun kırdan kente göçünün yaygınlaşması genç nüfus açısından kırsal alanın cazibesini yitirdiği söylenebilir. Öte yandan tarım sektöründe ücretlerin ödenme şekillerinin diğer sektörlerden farklı olmasından dolayı tarım sektöründe istihdamın sosyal yaşam standartlarını sağlayabilecek düzeyde olmaması tarım sektöründe istihdamın azalmasında en büyük etkendir. Bitkisel üretim ve hayvancılık girdi

maliyetlerinin artması, aracıların üreticilerden daha çok kazanması gibi diğer faktörler ise çiftçi ve besicilerin tarım sektöründen diğer sektörlere geçişine neden olmuştur.

2.5.Tarımın İthalat ve İhracattaki Payı

Osmanlı'nın borçları ve Lozan Antlaşması'nın gümrük tarifeleri çerçevesinde İngiltere, Fransa, Yunanistan, Romanya, Sır-Hırvat- Sloven Devletleri ile imzalanan 1 Eylül 1926 tarihli Ticaret Sözleşmesi'ne istinaden İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'ya uygulanan gümrük tarifesinin beş yıl süre ile yürürlükte kalmasına karar verilmiştir. Bu sözleşme çerçevesinde ithalatçının her türlü malı ithal ederek iç piyasaya sürmesinin önü açılmıştır.[56]

1923 yılında ithalat kalemleri içerisinde ağırlıklı olarak dokuma, buğday-un, şeker, demir çelik, gaz yağı, pirinç- hurma makineleri, makine yağı, benzin ve çay gibi kalemler yer alırken 1923-1938 yılları arasında ise ihracat kalemleri içerisinde tarım ürünlerinin ağırlığı %80'in altına düşmemiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında özellikle ithalat kalemleri arasında ilk sırayı temel gıda maddeleri almaktaydı. 1923-1929 yılları arasında ise tütün, kuru üzüm, pamuk, incir, fındık, yün, yumurta ihracatı, toplam ihracatın ortalama %66'sını oluştururken ithalatın önemli bir kısmını ise dayanıklı tüketim malları oluşturmaktadır. Öte yandan ithalat ve ihracat kalemleri karşılaştırıldığında dış ticaret açığının olduğu görülmektedir. [57] 1929 yılına gelindiğinde ise Büyük buhranın etkisiyle ihracat 75 milyon dolara, ithalat ise 124 milyon dolara yükselmiş, dış ticaret açığının 49 milyar dolara ulaşarak %100'ün üzerine çıktığı görülmüştür.[58]

1927 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu ile özel girişimci sanayi sektörü için teşvik edilmiş bu çerçeve de tarımsal makine, araç ve gereçleri ithalatına gümrük muafiyeti sağlanırken yerli üretimi korumak, yeni canlanan sanayi sektörüne destek verilmesi

[56] Filiz Çolak, "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Batı Anadolu'da Üretim ve Dış Ticaret" Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmış Doktora Tezi), İzmir, 2005, s.134.
[57] Kasım Kaya, Gönül Sevinç, Veysel Asoğlu ve Reşit Sevinç, Cumhuriyet Dönemi (1923-1950) Tarım Sektöründeki Gelişmelerin Kırsal Kalkınma Anlayışı İle Karşılaştırılması, Kamu – İş Dergisi, Cilt 14, Sayı 1, 2015, s. 82-83.
[58] Ünal Özdemir, Güzin Kantürk Yiğit, Muhammed Oral, "Cumhuriyetten Günümüze Ekonomi Politikaları Bağlamında Türk Dış Ticaretinin Gelişimi" Eastern Geographical Review, Cilt 20, Sayı 35, s.152.

açsından iplik-kumaş, gıda maddeleri, deri, çimento gibi bir çok ithalat kalemine yüksek gümrük vergileri getirilmiştir.[59]

Tablo 9
1923-2018 Dış Ticaret İstatistiği

Yıl	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	Dış Ticaret Hacmi	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
1923	50.790	86.872	- 36 082	137 662	58,5
1929	74.827	123.558	- 48 731	198 385	60,6
1930	71.380	69.540	1 840	140 920	102,6
1940	80.904	50.035	30 869	130 939	161,7
1950	263.424	285.664	- 22 240	549 088	92,2
1960	320.731	468.186	- 147 455	788 917	68,5
1970	588.476	947.604	- 359 128	1 536 081	62,1
1980	2.910.122	7.909.364	-4 999 242	10 819 486	36,8
1990	12.959.288	22.302.126	-9 342 838	35 261 413	58,1
2000	27.774.906	54.502.821	-26 727 914	82 277 727	51,0
2010	113.883.219	185.544.332	- 71 661 113	299 427 551	61,4
2018	167.920.613	223.047.094	- 55 126 481	390 967 708	75,3

Kaynak: TÜİK, Yıllara Göre Dış Ticaret İstatistiği, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 (31.01.2019)

*Bin ABD $

1929 yılında yaşanan Büyük Buhran ile beraber özellikle sanayi sektörü temelli ürünlerden oluşan balonun patlamasının ardından ülke üretimini tarımdan ziyade sanayi sektörüne ayıran ülkeler tarımsal ürünlere olan taleplerini artırmışlardı. Bu dönemde Türkiye, sermaye yetersizliği ve sanayi sektöründe teknik ve bilgisel açıdan eksikliklere sahip olması nedeniyle hala bir tarım ülkesi durumundaydı. 1929 yılında sanayi sektörüne ağırlık veren ülkelerin tarımsal anlamda büyük bir talep yaratması tarım ülkesi olan Türkiye için ihracatta kayda değer olumlu gelişmeler göstermiştir. Ancak küresel bir kriz olan 1929 Buhranı Türkiye'yi de etkilemiştir. Bu dönemde ihracat yaklaşık 75 milyon dolar, ithalat yaklaşık 124 milyon dolar iken dış açık ise yaklaşık 49 milyar dolara yükselmiştir.

İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlarda sanayiye ağırlık verilmesinin kararlaştırılmasına rağmen ülkede istihdam hala tarım sektöründe yoğun olarak gerçekleştirilmekteydi. İkinci Dünya Savaşı'na Türkiye'nin girmemesine rağmen her an savaşa girecekmiş gibi hazırda beklemesi, tarımsal alanda ağırlıklı olarak erkeklerin

[59] Özdemir, s.152.

çalışıyor olması ve istihdam edilen erkek nüfusunun silahlandırılması gibi nedenlerden dolayı tarımsal üretimde düşüş gerçekleşmiştir. Öte yandan 1950'de Türkiye'nin Kore Savaşı'na girmesi ile savaş bitimine kadar tarım sektöründe önemli gelişmelerin yaşandığı gözlense de (yeni tarım alanları, tarımda makineleşmenin hız kazanması vb.) tarım sektöründe dış ticaret payı düşerek ithalata ağırlık verildiği görülmektedir.

1948-1950'li yıllarda Marshall Planı çerçevesinde uygulanan politikalar tarım sektörünün gelişimine olanak sağlamıştır. Öyle ki bu dönemde tarım makinelerinin ithalatı, tarımsal ürünlerin fiyatlarının desteklenmesi, yeni tarımsal alanların açılması gibi olumlu gelişmelerin ardından 1980'li yıllara gelindiğinde ithal ikameci sanayi politikasının terk edilmesi ile dış ticaret hacmi 10 Milyon Doların üzerine çıkmıştır. Sektörlere ait ihracat oranında %56'lık dilimi tarım ürünleri oluşturmaktadır. 24 Ocak 1980 kararları ile ihracata dayalı büyüme modelinin benimsenmesi ihracat rakamlarında tarım sektörünün payını azaltmış, Türkiye her ne kadar sanayileşme yolunda adımlar atmış ve bu adımlar çerçevesinde kırdan kente göç artmış, tarım sektörünün GSMH içindeki payı yıllar itibariyle düşmüş olsa da Türkiye'nin tarım ülkesi olduğu ve diğer sektörleri beslediği gerçeğini değiştirmemektedir.

Tablo10'da 1996-2019 yılları arasında tarım sektörünün dış ticaret istatistiklerine yer verilmiştir.1996 yılında tarımın toplam ithalat içindeki payı 2.017 $ %5 iken bu oran yıllar içerisinde azalış ve artış göstermiş ancak 2019 yılı içerisinde 171.464 $'a yükselerek toplam ithalat içindeki payı 1996'daki seviyesine gelmiştir. Öte yandan 1996 yılında tarımsal ihracat 2.147 $ iken tarımın toplam ihracat içindeki payı %9'dur. 2019 yılında tarımsal ihracat 5.478 $ olarak gerçekleşmiş ve toplam ihracat içerisinde tarımsal ihracat oranı %3 seviyesine gerilemiştir. Tarımsal ihracatın ithalata oranına bakıldığında ise 1996 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranı %106 iken günümüzde tarımsal ihracatımız ithalatımızın yalnızca %58'sini karşılayabilmektedir.

Tablo 10
Tarım Sektörünün Dış Ticaret İstatistikleri

	Toplam İthalat	Toplam İhracat	Tarımın Toplam İthalat İçindeki Payı (%)	Tarımsal İthalat	Tarımsal İthalat Değişim Oranı (%)	Tarımın Toplam İhracat İçindeki Payı (%)	Tarımsal İhracat	Tarımsal İhracat Değişim Oranı (%)	Tarımsal İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)	Tarımsal Dış Ticaret Dengesi
1996	43.626.642	23.224.465	4,63	**2.017.936**		9,25	**2.147.424**		106,42	129.488
1997	48.558.721	26.261.072	4,73	**2.295.114**	14	8,94	**2.348.640**	9	102,33	53.526
1998	45.921.392	26.973.952	4,31	**1.980.351**	- 14	8,72	**2.350.866**	0	118,71	370.516
1999	40.671.272	26.587.225	3,75	**1.524.070**	- 23	7,71	**2.049.297**	- 13	134,46	525.227
2000	54.502.821	27.774.906	3,62	**1.973.810**	30	5,95	**1.651.912**	- 19	83,69	-321.898
2001	41.399.083	31.334.216	3,19	**1.321.289**	- 33	6,28	**1.967.606**	19	148,92	646.317
2002	51.553.797	36.059.089	3,09	**1.590.783**	20	4,84	**1.743.890**	- 11	109,62	153.106
2003	69.339.692	47.252.836	3,44	**2.383.736**	50	4,45	**2.104.662**	21	88,29	-279.074
2004	97.539.766	63.167.153	2,59	**2.527.739**	6	4,00	**2.525.828**	20	99,92	-1.911
2005	116.774.151	73.476.408	2,18	**2.541.823**	1	4,51	**3.314.031**	31	130,38	772.207
2006	139.576.174	85.534.676	1,89	**2.634.345**	4	4,05	**3.466.631**	5	131,59	832.286
2007	170.062.715	107.271.750	2,56	**4.352.787**	65	3,46	**3.709.447**	7	85,22	-643.340
2008	201.963.574	132.027.196	3,05	**6.151.343**	41	2,97	**3.923.626**	6	63,78	-2.227.716
2009	140.928.421	102.142.613	3,16	**4.448.084**	- 28	4,25	**4.336.780**	11	97,50	-111.304
2010	185.544.332	113.883.219	3,37	**6.261.329**	41	4,32	**4.919.250**	13	78,57	-1.342.079
2011	240.841.676	134.906.869	3,60	**8.669.250**	38	3,82	**5.148.007**	5	59,38	-3.521.244
2012	236.545.141	152.461.737	3,06	**7.246.083**	- 16	3,39	**5.167.145**	0	71,31	-2.078.938
2013	251.661.250	151.802.637	3,00	**7.557.377**	4	3,71	**5.626.402**	9	74,45	-1.930.976
2014	242.177.117	157.610.158	3,48	**8.433.993**	12	3,81	**6.007.500**	7	71,23	-2.426.493
2015	207.234.359	143.838.871	3,40	**7.036.487**	- 17	3,99	**5.735.622**	- 5	81,51	-1.300.865
2016	198.618.235	142.529.584	3,49	**6.925.451**	- 2	3,77	**5.372.836**	- 6	77,58	-1.552.615
2017	233.799.651	156.992.940	3,80	**8.895.340**	28	3,35	**5.260.595**	- 2	59,14	-3.634.745
2018	223.047.094	167.920.613	4,12	**9.195.137**	3	3,29	**5.522.503**	5	60,06	-3.672.634
2019	202.704.320	171.464.945	4,63	**9.387.435**	2	3,20	**5.478.745**	- 1	58,36	-3.908.690

Kaynak: TÜİK dış ticaret istatistiklerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. (*****Bin ABD $)

İhracatın ithalatı karşılama oranın son yirmi üç yılda azalma eğilimi içinde olduğu görülmektedir. Bu durum tarımsal dış açığın yıllar itibariyle arttığının bir göstergesidir. Tarımsal dış ticaret açığının artması, tarım ülkesi olan Türkiye'nin tarımda dışa bağımlı olma noktasında olumsuz bir ilerleme kaydettiğini ortaya koymaktadır.

Grafik 2
Tarımsal Dış Ticaret Açığı

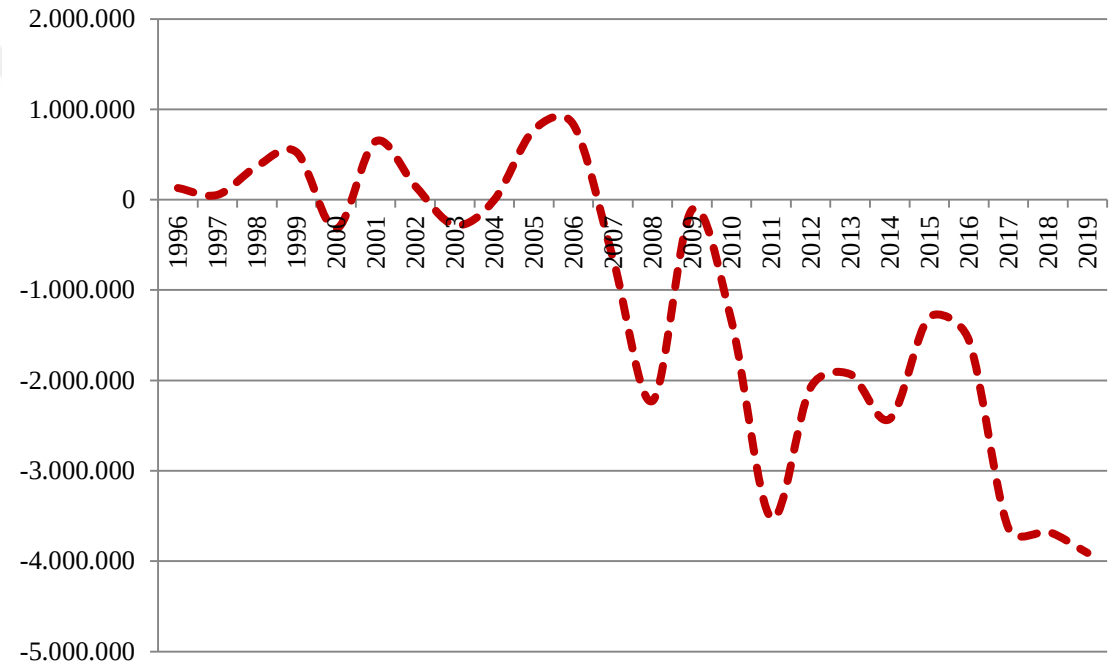

Kaynak: TÜİK dış ticaret istatistikleri verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

* Bin ABD $

Grafik 2'de 1996-2019 yılları arasında tarımsal dış ticaret açığının seyri verilmiştir. 1996 yılında tarımsal dış ticaret açığı 129.488 ABD $ fazla vermiştir. 1996-2007 yılları arasında tarımsal dış ticaret 2000,2003,2004 yılları arasında açık vermiş olmasına karşın diğer yıllarda tarımsal dış ticaret fazlası verilmiştir. 2007-2019 yılları arasında ise tarımsal dış ticaret açık vererek ilerlemiştir. Cumhuriyet'in kuruluşunun ardından kalkınmamızda ve gelişmemizde en önemli sektör olan tarım sektörü etkinliğini yitirmiştir. Son yıllarda tarımın dış ticaret açığının oluşumuna

olumsuz katkı yaptığı söylenebilir. Öyle ki 2019 yılı itibariyle tarımsal dış ticaret açığı 3.908.680 ABD $ açık vermiştir. Bu durum önlem alınmaz ise ilerleyen dönemlerde Türkiye'yi tarımda dışa bağımlı kılacaktır.

3. TARIM SEKTÖRÜNE DEVLET MÜDAHALESİ

Devletlerin uyguladığı tarım politikalarının ilk amacı, gıda üretimi yönünden dışarıya bağlı olmadan ya da gerekli gıda maddelerinin büyük çoğunluğunu kendi topraklarında, ülke olanaklarıyla kendine yeter düzeyde üretebilmesidir.

Devletler hem iç talebi karşılamak hem de birbirini destekleyen sektörlerin sürekliliğini karşılamak gibi çeşitli amaçları gerçekleştirmek için tarım politikalarına müdahale etmektedir. Bu kapsamda devletler tarım politikalarına doğrudan ya da dolaylı olarak müdahale etmektedir.

Tarımsal üretimin sürekliliğini sağlamak, gıda güvenliğini korumak, üretici ve tüketicinin refahını sağlamak, sektör üretiminin ulusal ekonomiye katkıda bulunması gibi nedenlerle tarımsal alana devlet müdahalesi, ekonomide; kamu bütçesini, kaynak kullanım seçimlerini, ulusal gelir ve refah düzeyini etkilemektedir.[60]

3.1. Devletin Tarımı Dolaylı Müdahalesi (Fiyat Dışı Müdahale)

Dolaylı gelir destekleri genel olarak üretim masraflarını azaltıcı etkiye sahip önlemlerdir. Tarımsal üretim girdilerine uygulanan sübvansiyonlar, finansman kolaylıkları, ürün sigortalamasına izin veren devlet destekleri, bu başlık altında değerlendirilmektedir.

a) Çiftçilerin Gelir Düzeyini Yükseltmek İçin

Devletin tarım politikalarını dolaylı olarak desteklemesi için düşük olan tarımsal ürün fiyatları nedeniyle gelir düzeyi düşük olan çiftçilerin gelir düzeylerini yükseltmek amacıyla üretim alanlarının sınırlandırılması, çiftçilerin örgütlenmesinin

[60] Günaydın, s. 167.

sağlanması, ucuz girdi temini, vergi, resim ve harçlardan kısmen ya da tamamen muafiyet, tarımsal kredi olanaklarının artırılması gibi yollara başvurabilir.

b) Üretimin Yönlendirilmesi

Devlet iç tüketimi ya da ihraç olanaklarına göre üretimi yönlendirme yönünde bir tarım politikası uygulamak isterse üretimi özendirici politikaların geliştirilmesi amacıyla söz konusu ürünleri üretecek olanlara düşük fiyatlı ya da bedava tohumluk, damızlık, gübre, tarım aletleri gibi destekler sağlanır.[61]

c) Teknolojik Uygulamaların Artırılması

Tarımda geleneksel yöntemler yerine yeni teknolojik ürünlerin kullanımının artırılması ile tarımsal üründe verimlilik ve üretim artışı sağlanması yönünde bir tarım politikasının izlenmesi durumunda devlet teknolojinin çiftçilere tanıtılması amacıyla ucuz araç, gereç, makine, gübre gibi girdiler sağlayabilir. Tarımda teknoloji kullanımını artırmak amacıyla doğrudan ya da dolaylı olarak sermaye yardımları yapılabilir. Düşük faizli krediler ya da vergi avantajları sağlanabilir.

d) Fiyat İstikrarının Sağlanması

Tarımsal ürünlerde aşırı fiyat dalgalanmalarının önüne geçilebilmesi amacıyla devlet düzenleyici stok politikası uygulayabilir. Bu politika ile piyasada ürün fazlası olduğu dönemlerde devlet piyasaya alıcı olarak girer ve satın aldığı ürün fazlasını stoklar. Arzın azalmaya başladığı dönemlerde ise stokladığı ürünleri piyasaya sürerek fiyat dalgalanmasının önüne geçer.[62]

Devletin fiyat istikrarının sağlanması yönünde uyguladığı bir diğer politika ise tarımsal ürünlerin ihraç ve ithaline yöneliktir. Tarımsal ürünlerin ihraç ve ithaline yönelik olarak yaptığı regülasyonlar ile fiyat istikrarını sağlamaya çalışır.

[61] Dinler, s. 285.
[62] Dinler, s.286.

3.2. Devletin Tarıma Doğrudan Müdahalesi (Fiyatlara Doğrudan Müdahale)

Üreticilere yapılan ödemelerle üretici gelirlerini artırarak tarıma doğrudan müdahaleyi sağlayan bir destekleme aracıdır. Devletin tarıma doğrudan müdahale politikalarının giderek artmasının sebebi piyasa dengelerini bozucu etkisinin daha az olmasıdır. Devletin tarıma doğrudan müdahale şekilleri arasında birim alan ve ya hayvan başına yapılan ödemeler, doğal afet ve zarar ödemeleri ve depolama yardımlarıdır.[63]

Devletin en çok başvurmuş olduğu tarımsal destekleme yöntemi fiyatlara doğrudan müdahale şeklindeydi. Bu destekleme yöntemi ile hangi ürünün hangi fiyattan satın alacağı devlet tarafından belirlenir ve alım yapacak kuruluş görevlendirilmektedir. İlk pazar fiyat desteği uygulaması T.C. Ziraat Bankası aracılığıyla buğday destekleme alımları ile başlamıştır. 1938 yılında TMO'nun kurulması ile bu görev TMO'ya devredilmiştir. Daha sonraki dönemlerde TŞFAŞ, ÇAYKUR, TEKEL, kooperatifler, devlet destekleme alımı yapan diğer kuruluşlar olarak faaliyetlerini gerçekleştirmiştir.[64]

a) Destekleme Fiyatı Politikası

Tarımsal üretimi, üretici gelirlerini ve tüm kesimlerin gelir dağılımını düzenlemede oldukça etkili olan ve üretici odaklı bir destekleme aracıdır. Taban ya da asgari fiyat olarak bilinen bu destekleme aracı ile devlet üreticiyi korumak amacıyla piyasa fiyatının belli bir düzeyin altına düşmemesini garanti eder. Devletin garanti ettiği bu fiyata "taban fiyat" adı verilir.[65] Taban fiyat ve fiyat primleri üreticinin ürününe bağlı olarak ödenir. Öte yandan iç pazarı korumak amacıyla uygulanan dışsatım teşvikleri ve dışalım kısıtları da bu kapsamda değerlendirilebilir.[66]

b) Mali Yardım Politikası

[63] Günaydın, s.168.
[64] Günaydın, s.168.
[65] Dinler, s. 286.
[66] Günaydın, s.167.

Mali yardım politikasında devlet, taban fiyat uygulamasında olduğu gibi üreticiler belirli bir fiyatı garanti etmektedir. Ancak alışverişin piyasa fiyatından yapılmasını serbest bırakır. Eğer ürün fiyatı devletin garanti ettiği fiyatın altına düşerse devlet bu farkı üreticiye ödemektedir. Böylece hem üretici hem de tüketici korunmuş olur.[67]

3.3. Devletin Tarıma Verdiği Diğer Hizmetler

Tarımsal altyapı hizmetleri, eğitim- araştırma ve yayılım hizmetleri, tarım sektörüne sağlanan vergi kolaylıkları, taşımacılıkta sağlanan ayrıcalıklar ile devlet uzun dönemde tarım sektörü üzerindeki maliyetleri azaltıcı yönde etkilemeyi hedeflemektedir.[68]

3.4. Tarımsal Destekleme Bütçesi ve Krediler

1999 sonrasında İstikrar programlarının uygulanması ile birlikte devlet desteklerinin üreticiye ulaşması amacıyla tarımsal destekleme sisteminde ciddi değişiklikler yapılmıştır. 2001 yılında Doğrudan Gelir Desteği uygulanmaya başlanarak kaynakların daha etkin kullanımının sağlanması amaçlanmıştır.[69]

Ülkemizde kullanılan destekleme araçları Tarım Kanunu ile belirlenmiş durumdadır. 2006 yılında yürürlüğe giren Tarım kanunu ile tarım destekleme bütçesine bir alt sınır getirilmiştir. Bu kanunun Tarımsal Desteklemelerin Finansmanı başlıklı 21. Maddesine göre; "Bütçeden ayrılacak kaynak, gayrisafi milli hasılanın yüzde birinden az olamaz" ibaresi yer almaktadır. Bu nedenle tarımsal destekler için ayrılan bütçe bu sınırlamaya tabi tutulmuş ve milli gelirin %1'i ile sınırlandırılmıştır.

Tablo 11'de Tarımsal destekleme bütçesi verilmiştir. Buna göre tarımsal destekleme bütçesi yıllar itibariyle reel olarak artış göstermesine karşın desteğin GSMH içindeki payı yıllar itibariyle azalmıştır. 2017 yılında tarımsal bütçeye 12.800 Milyon TL kaynak ayrılmış ve destek GSMH'nın %0,40'ını oluşturmaktadır. 2018

[67] Dinler, s.287.
[68] Günaydın, s. 168.
[69] TZOB, **Zirai ve İktisadi Rapor: 2003-2006**, TZOB: Ankara, 2007, s.604.

yılı için ise yeni ekonomi programı göre tarımsal bütçeye 14.900 Milyon TL kaynak ayrılacağı tahmin edilmektedir.

Tablo 11
Tarımsal Destekleme Bütçesi

Yıl	Bütçe (Milyon TL)	% Artış	Desteğin GSMH İçindeki payı %
2000*	2.414	13,71	-
2001*	2.717	12,55	-
2002*	3.030	11,52	0,65
2003	2.670	13,86	0,67
2004	3.040	21,05	0,55
2005	3.680	28,8	0,58
2006	4.740	16,88	0,63
2007	5.540	5,6	0,62
2008	5.850	-22,56	0,57
2009	4.530	29,8	0,45
2010	5.880	20,41	0,51
2011	7.080	28,53	0,56
2012	7.780	9,88	0,54
2013	8.770	12,7	0,58
2014	9.590	9,3	0,54
2015	9.970	3,9	0,52
2016	11.640	16,7	0,54
2017	12.800	9,96	0,41
2018**	14.900	16,4	0,40

Kaynak: TZOB Zirai İktisadi Raporları kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. https://www.tzob.org.tr/zirai-iktisadi-raporlar, 08.10.2020

* Destekleme alımları dahildir.

** GSYH yeni ekonomi programı tahmini

Devletin tarımsal faaliyet yürüten çiftçilerine ucuz girdi, faizli kredi, bazı vergi ve harçlardan muafiyet gibi avantajlar sunarak dolaylı olarak müdahale ettiğini yukarıdaki başlıklarda ifade etmiştik. Devletin dolaylı müdahale kapsamında en çok kullanılan desteği düşük faizli kredilerdir. Devlet bu sayede öz sermayesi yetersiz olan ve çoğunlukla aile işletmesi halini alan tarımsal üreticilerin, üretim faaliyetlerini devam ettirebilmeleri, işletmelerini büyütebilme ve yeni yatırımlar gerçekleştirebilmeleri için düşük faizli krediler ile destekleyerek tarımsal faaliyetlerin sürekliliğini ve gelişmesini sağlayabilmektedir.

Tarımsal faaliyetlerin desteklenmesi ve finanse edilmesi amacıyla 1888 yılında Ziraat Bankası kurulmuştur. 1937 yılında 3203 sayılı kanun ile Devlet İktisadi Teşekkülü haline getirilen T.C. Ziraat Bankası o yıllardan günümüze düşük faizli kredi vermektedir. Bu krediler Cumhuriyet'ten günümüze hala çiftçilerimizi finanse etmektedir. 1997 yılında Türkiye'ye gelen Dünya Bankası heyetinin raporunda ise tarım kredilerinin faiz oranlarının piyasa faiz oranları düzeyine çekilmesi yönünde bir not yer almaktadır. Dünya Bankası'na göre düşük faizli krediler çiftçilere ulaşmamakta ve ortaya çıkan fatura tüketicilere yansıtılmakta olduğu ifade edilmiştir. Dünya Bankası tarımsal desteklemedeki birincil kamu bankası olan Ziraat Bankası'nın azınlık hisselerinin bir siyasi gruba devredilmesi ya da satılması gerektiğini ifade etmiştir.[70]

2001'de bankacılık sistemindeki çarpıklıklar nedeniyle 2001 Krizi yaşanmış bunun sonucunda pek çok banka batmış ve tasfiyesi gerçekleşmiştir. Kriz ortamında yaşanan ekonomik dalgalanmaların etkisiyle reel sektörden kredi dönüşlerini sağlayamayan, açık pozisyonlarda yakalanan ve devlet iç borçlanma senetlerinde görülen radikal faiz oranlarının etkisiyle zararları artan 22 banka bu süreç içerisinde TMSF'YE devredilmiştir. Bu süreçte T.C. Ziraat Bankası, Halk Bankası ve Vakıflar Bankası kamu sermayeli banka olarak faaliyetlerine devam etmiştir.[71] 2001 Krizi ile tarım politikalarında yaşanan değişiklikler sonucu Ziraat Bankası tarım kesimine kullandırdığı kredilere sınırlama getirmiş ve 2001-2002 yılları arasında üreticiler kredi kullanamamıştır.[72]

Ziraat Bankası 2002 yılında tarımsal kredileme sistemini "Tarımsal Krediler Yönetmeliği" çerçevesinde yeniden düzenlemiştir. 25 Şubat 2004 tarihli 25384 sayılı Resmi Gazetede faiz oranlarının düşürülerek tarım sektörüne cari faiz oranlarının altında kredi kullanabilme imkanı sağlayan düşük faizli kredi uygulamasına yönelik bakanlar kurulu kararı yayınlanmıştır. Bu kararın ardından Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatifleri aracılığıyla çiftçiler faiz indiriminden yararlanmaya başlamıştır.

[70] Günaydın, s. 175.
[71] Günaydın, s. 176.
[72] TZOB, s.134.

Ziraat Bankası verilerine göre kriz sonrası dönemde enflasyon ve faiz oranlarında yaşanan düşüşler tarımsal kredilerin faiz oranlarını da düşürmüştür. 2002-2006 yıllarında tarımsal kredi faiz oranı sırasıyla %59, %39,%28,%20 ve %17,5'a gerilemiştir.[73] Bakanlar Kurulu'nun yayınlamış olduğu kararname ile Şubat 2007'de tarımsal kredi cari faiz oranı yıllık 17,5 iken 2007 Şubat ayında üreticiler %7 ile %13 oranlarında faiz ile kredi kullanabilmekteydi.[74]

Tablo 12
Banka Bazında Tarımsal Kredi Kullanımı (Milyon TL)

Yıllar	Toplam Tarımsal Nakdi Kredi	Kamu Bankaları	Kamu Banka Payı (%)	Yerli Özel Bankalar	Yerli Özel Banka Payı (%)	Yabancı Bankalar	Yabancı Banka Payı (%)
2005	6.959	5.393	77,48	1.422	20,43	0,144812	0,02
2006	7.811	5.408	69,23	1.985	25,41	0,418206	0,05
2007	9.832	6.554	66,65	2.578	26,22	0,700427	0,07
2008	12.850	8.392	65,30	2.623	20,41	1.834	0,14
2009	15.322	10.553	68,87	2.535	16,55	2.234	14,58
2010	22.831	16.712	73,2	3.585	15,7	2.534	11,1
2011	30.970	23.014	74,31	5.099	16,46	2.857	9,22
2012	32.687	22.790	69,72	6.136	18,77	3.761	11,51
2013	36.469	23.253	63,76	8.019	21,99	5.197	14,25
2014	45.865	29.449	64,21	9.553	20,83	6.863	14,96
2015	61.327	41.877	68,29	9.260	15,1	10.190	16,62
2016	72.869	51.137	70,18	8.914	12,23	12.788	17,55
2017	86.947	59.132	68,01	10.527	12,11	17.289	19,88
2018	100.695	71.788	71,29	10.359	10,29	18.548	18,42

Kaynak: TZOB, https://www.tzob.org.tr/zirai-iktisadi-raporlar, 08.10.2020

Düşük faizli kredi kullanımının var olması çiftçilerin kredi kullanımını artırmış ve bankaların aktif büyüklüğü artış göstermiştir. Tablo 12'de banka bazında tarımsal kredi kullanımı verilmiştir. Buna göre kamu bankalarının 2005 yılında toplam tarımsal nakdi krediler içindeki payı %78 iken bu oran 2018 yılında 71. 788 Milyon TL ile %71,29'a çıkmıştır. Yerli özel bankaların 2005 yılında tarımsal kredi kullandırma oranı %0,2 iken 2018 yılında bu oran %10,35'e yükselmiştir. Yabancı bankaların tarımsal kredi kullandırma oranı 2005 yılında %0,02 gibi çok düşük bir

[73] Günaydın, s. 175.
[74] TZOB, s. 139.

orandayken 2018 yılı itibariyle %18,42 oranına yükselerek yerli özel bankalardan daha fazla kredi kullanım oranına sahip olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum yerli bankaların bir kısmının yabancı bankalara satılması ya da bir kısmının hisse devri nedeniyle yabancı bankaların payının artmasına neden olmuş olabilir.

Tablo 13
Tarımsal Destekleme Bütçesi ve Toplam Tarımsal Kredi Kullanımı

	Tarımsal Destekleme Bütçesi	Toplam Tarımsal Nakdi Kredi
2000	2.414	3.282
2001	2.717	2.715
2002	3.030	2.440
2003	2.670	3.216
2004	3.040	4.097
2005	3.680	6.959
2006	4.740	7.811
2007	5.540	9.832
2008	5.850	12.850
2009	4.530	15.322
2010	5.880	22.831
2011	7.080	30.970
2012	7.780	32.687
2013	8.770	36.469
2014	9.590	45.865
2015	9.970	61.327
2016	11.640	72.869
2017	12.800	86.947
2018	14.900	100.695

Kaynak: TZOB raporlarından tarafımızca derlenmiştir.

Grafik 3'de 2000-2018 yılları arasında toplam tarımsal nakdi kredi ile tarımsal destekleme bütçesinin karşılaştırması verilmiştir. Grafikte görüldüğü üzere tarımsal destekleme bütçesi toplam nakdi kredinin altında kalmıştır. 2004 yılına kadar tarımsal destekleme bütçe ile toplam tarımsal nakdi kredi miktarı birbirine yakın düzeylerde iken 2004 yılında yapılan düşük faizli kredi uygulaması ile kredi kullanımında ciddi bir artış gözlenirken tarımsal destek bütçesinde yıllar itibariyle yavaş bir artış gözlemlenmiştir. Tarım kredilerinin kullanımı, tarım yatırımları,

işletme ve girdi masrafları doğrultusunda artış göstermektedir. Grafik 3 göstermektedir ki üretici tarımsal üretimini sürdürmek ve geçimini sağlamak için daha çok borçlanma gereksinimi duymaktadır. Devlet tarımsal destekleme bütçesi ile her ne kadar çiftçiyi sübvanse etse bile çiftçi tarımsal üretimi ancak borçlanma yoluyla gerçekleştirebilmektedir.

Grafik 3
Tarımsal Kredi Kullanımının Tarımsal Destekleme Bütçesi ile Karşılaştırması

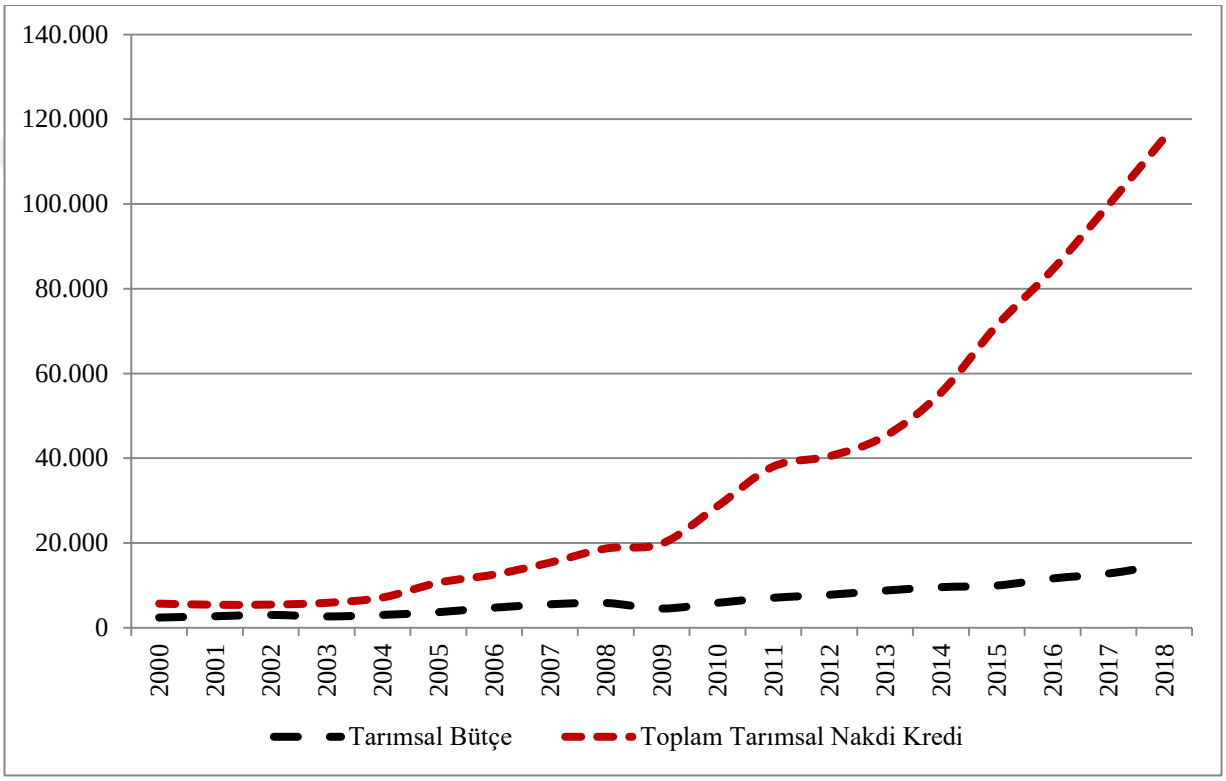

Kaynak: TZOB verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Grafik 4'te ise tarımsal nakdi kredilerin tarımsal GSYİH'ya oranı verilmiştir. 2000 yılında tarımsal GSYİH'nın %19,08'ini tarımsal nakdi krediler karşılamaktadır. 2001 krizinin etkisiyle kriz sonrası dönemde tarımsal krediler tarımsal GSYİH'nın %6 ile %7'lik bir kısmını oluşturmuştur. 2008 krizi bu oranı çok fazla etkilememiş ancak 2000-2018 yılları arasında tarımsal üretim geliri borçlanarak artış eğilimindedir. 2002 yılında tarım sektörü borcunun gelire oranı %6,61 iken 2018 yılına bu oran %46,39'a yükselmiştir.

Grafik 4
Tarımsal Nakdi Kredilerin Tarımsal GSYİH'ya Oranı

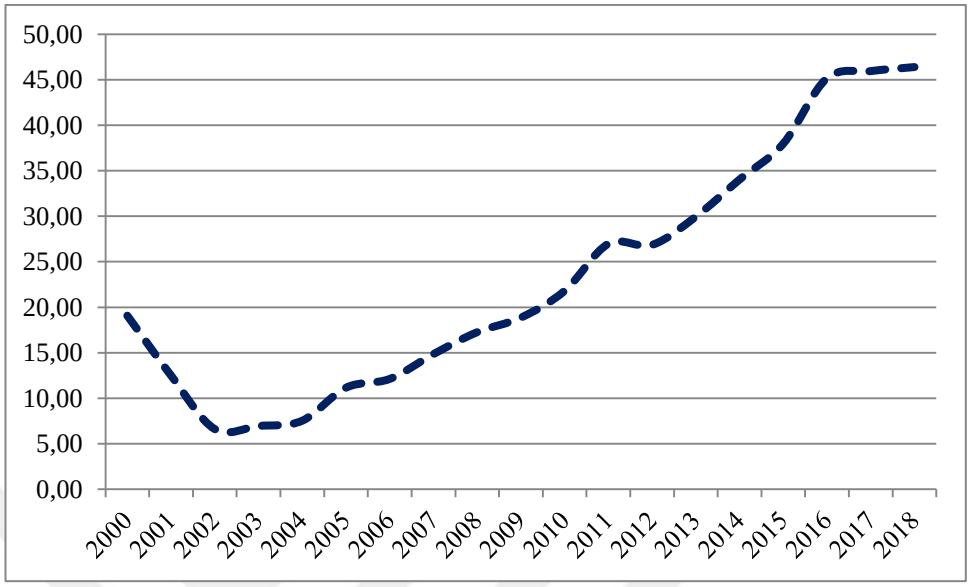

Kaynak: TÜİK ve TZOB verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Tablo 14
Tarımsal GSYİH ve Tarımsal Nakdi Kredi

	Tarımsal GSYİH	Tarımsal Nakdi Kredi	Tarımsal Nakdi Kredilerin Tarımsal GSYİH'ya Oranı
2000	17.205.761	3.282.000	19,08
2001	21.729.848	2.715.000	12,49
2002	36.901.720	2.440.000	6,61
2003	46.249.933	3.216.000	6,95
2004	54.365.145	4.097.000	7,54
2005	62.349.598	6.959.357	11,16
2006	64.415.593	7.811.152	12,13
2007	66.197.107	9.832.218	14,85
2008	74.451.345	12.849.749	17,26
2009	81.234.274	15.321.923	18,86
2010	104.703.635	22.831.051	21,81
2011	114.838.169	30.969.608	26,97
2012	121.692.893	32.686.804	26,86
2013	121.733.979	36.469.042	29,96
2014	134.744.489	45.865.327	34,04
2015	161.471.476	61.327.310	37,98
2016	161.330.969	72.868.924	45,17
2017	189.232.800	86.947.236	45,95
2018	217.072.490	100.695.039	46,39

Kaynak: TÜİK ve TZOB verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Grafik 5
Tarımsal İşgücü Başına Düşen Nakdi Kredi Tutarı

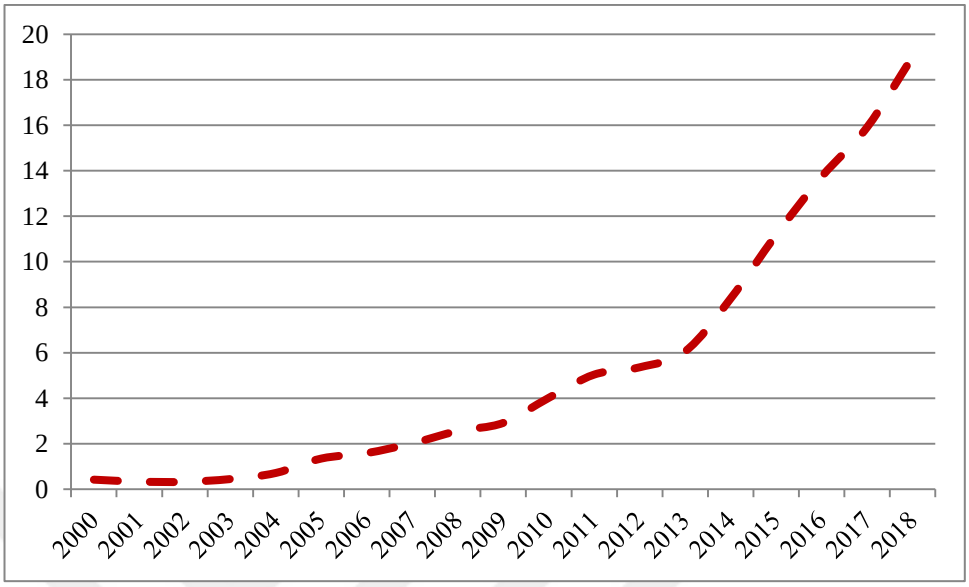

Kaynak: TÜİK ve TZOB verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Tablo 15
Tarımsal İşgücü ve Tarımsal Nakdi Kredi

	Tarımsal İşgücü	Tarımsal Nakdi Kredi	Tarımsal İşgücü Başına Düşen Nakdi Kredi Tutarı
2000	7.769	3.282	0,42
2001	8.089	2.715	0,34
2002	7.458	2.440	0,33
2003	7.165	3.216	0,45
2004	5.713	4.097	0,72
2005	5.154	6.959	1,35
2006	4.907	7.811	1,59
2007	4.867	9.832	2,02
2008	5.016	12.850	2,56
2009	5.254	15.322	2,92
2010	5.683	22.831	4,02
2011	6.143	30.970	5,04
2012	6.097	32.687	5,36
2013	6.015	36.469	6,06
2014	5.470	45.865	8,38
2015	5.483	61.327	11,18
2016	5.305	72.869	13,74
2017	5.464	86.947	15,91
2018	5.297	100.695	19,01

Kaynak: TÜİK ve TZOB verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Grafik 5’te 2000-2018 yılları arasında tarımsal işgücü başına düşen tarımsal nakdi kredi tutarı verilmiştir. Tarımsal işgücü yıllar itibariyle azalma eğilimi gösterirken tarımsal nakdi kredi tutarı ise artış göstermektedir. 2000 yılında tarımsal işgücü başına düşen nakdi kredi oranı %0,42 iken 2018 yılı itibariyle bu oran %19’a yükselmiştir. Bu durum tarımsal işgücünün borç yükünün 2000-2018 yılları arasında %44 arttığını ortaya koymaktadır.

II. BÖLÜM
TÜRKİYE'DE HAYVANCILIK SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ

Tarım sektörü bitkisel üretimin yanında hayvancılık, ormancılık, balıkçılık gibi sektörleri de kapsamaktadır. Günümüzde tarım sektörüne üretim açısından bakıldığında bitkisel üretimden sonra hayvancılık sektörü yer almaktadır. Hayvancılık, insanlara yararlı evcil hayvanların bakımı, beslenmesi, üretimi ve yetiştirilmesini kapsayan bir tarım koludur.

Hayvancılık sektörü katma değer yaratma imkanı fazla olan bir tarım sektörü olması nedeniyle birçok sektörel kolu da beslemektedir. Hayvancılık et, süt, diğer hayvansal ürün sanayisi dışında doğrudan hayvancılığa dayalı ilaç, yem, hayvancılık ekipman sanayisi gibi kolları etkilerken yeni istihdam alanları yaratarak ekonomiye katkı sağlamaktadır.[75]

Hayvancılığın beş ana üretim kolu bulunmaktadır. Bunlar; büyükbaş hayvancılık, küçükbaş hayvancılık, su ürünleri yetiştiriciliği, kümes hayvancılığı, arıcılık ve ipek böcekçiliğidir. Ancak ülkemizde bu hayvancılık üretim kollarında en çok yaygın faaliyet gösteren üretim kollarını büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık oluşturmaktadır.

Hayvancılık işletme giderinin %60-70'lik kısmını yem giderlerinin oluşturduğundan birinci bölümde bahsetmiştik. Mera şartlarında yapılan hayvancılık işletme maliyetlerini azaltması açısından önem arz etmesine karşın Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze mera arazilerinin giderek azalması özellikle 1950'li yıllardan itibaren çayırlar, otlaklar ve mera arazisinin tarıma açılmış ve mera alanları azalmıştır. 2019 yılı itibariyle 14,6 bin hektarlık alan ile mera hayvancılığı yapılmaktadır.

Tarım ve hayvancılık sektörü Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze kalkınmamızda itici güç olarak öne çıkmaktadır. Bu çerçeveden bakıldığında tarım ve hayvancılık, kentsel alanların dışında kalan ve nüfus yoğunluğunun düşük olduğu

[75] ZMO, https://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=29946&tipi=17&sube=0 (16.11.2020)

bölgelerde yaşayan vatandaşların bireysel yetkinliklerinin artmasına refah düzeylerinin iyileşmesine olanak sağlarken ekonomik ve sosyal anlamda içsel kalkınmayı desteklemektedir. Bu bölümde Türkiye'de dönemler itibariyle hayvancılık sektörü ele alınarak hayvancılığın gelişim seyri ortaya konulacaktır.

1. 1923-1938 DÖNEMİ

24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Anlaşması hükümleri çerçevesinde Türkiye, 85 milyon altın lira tutarındaki Osmanlı borçlarını toprak esasına göre devredilen 2/3'lük kısmını devralmış ve ödemekle yükümlü hale gelmiştir. Lozan Anlaşması'nın Türkiye üzerindeki diğer yükümlülüğü ise 5 yıl süre ile gümrüklerindeki düşük koruma oranlarını değiştiremeyecek olmasıdır.[76] 1923 yılında Cumhuriyetin ilan edilmesinin ardından Lozan Anlaşması'nın getirdiği ağır yükümlülükler nedeniyle ülkenin yeniden kalkınması açısından bitkisel ve hayvansal üretim önemli bir rol oynamıştır. Atatürk'ün "Köylü Milletin Efendisidir!" sözü ile genç Türkiye tarım kesimine tutunmuş, ülkenin yükünü omuzlamıştır.

"1924-1929 yılları arasında tarımsal hasılanın yıllık büyüme hızının ortalaması %8,9'u bularak milli gelir büyüme hızını (%8,6) aşıyordu. Savaş ve yıkım yıllarından sonra ekonominin yeniden inşası, milli hasılanın en büyük kesimini (cari fiyatlarla 1923-1929 ortalaması olarak %46'sını) oluşturan tarımın dinamizmi sayesinde gerçekleştirmektedir."[77]

Kurtuluş Savaşı'nda genç nüfusun büyük oranda kaybedilmesi, üretim kaynaklarındaki yoksunluk, halkın %90'ının okuma yazma bilmemesi, 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımına göre 13.648.270 kişiden oluşan Türkiye nüfusunun %75,78'inin kırsal kesimde yaşıyor olması nedeniyle ilk kalkınma adımları tarımsal üretimle atılmıştır.

[76] Gökhan Günaydın, **Tarım ve Kırsallıkta Dönüşüm- Politika Transferi Süreci/ AB ve Türkiye**, Tan Kitabevi Yayınları: Ankara, 1. Baskı, 2010 s. 160.
[77] Korkut Boratav, **Türkiye İktisadi Tarihi 1908-2005**, İmge Kitapevi: Ankara, 11. Baskı, 2007, s.51.

Grafik 6
1938 Yılı Toprak Kullanımı

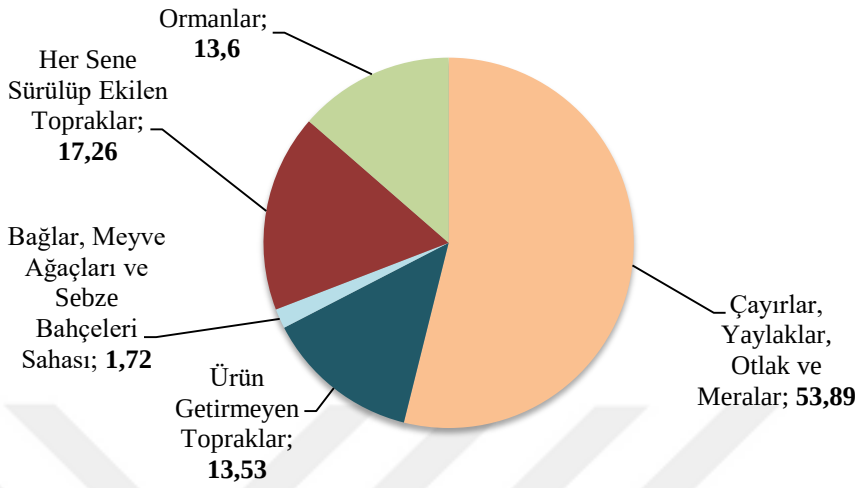

Kaynak: Bu grafik T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Zirai İstatistik Özetleri: 1936-1956** kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Savaş sonrası Türkiye'de 1923-1938 döneminde tarıma elverişli toprakların kullanım alanının düşük olması nedeniyle üretim ve verim düzeyi de oldukça düşüktür. Grafik 6'da 1938 yılına ait toprak kullanım alanı verilmiştir. Bu grafiğe göre her sene sürülüp ekilen topraklar toplam toprakların % 17,26'ini oluşturmaktadır. Çayırlar, Yaylaklar, Otlak ve Mera alanları olarak kullanılan alan ise % 53,89'dir. Bitkisel üretime nazaran ülke de çayır ve mera alanlarının fazla olması hayvancılığı daha yaygın bir sektör haline getirmiştir.

1930'larda kırsal dönüşümün gerçekleşmesi çerçevesinde toprak reformu uygulaması, kamusal üretim çiftlikleri (devlet ziraat işletmeleri, devlet üretme çiftlikleri, tarım işletmeleri zinciri), kooperatifler ve köy enstitülerinin açılması ve geliştirilmesi hedeflenmiştir.[78] Kurtuluş Savaşı'nın yol açtığı insan ve sürüm hayvanı kayıpları bitkisel ve hayvansal üretimi daraltmıştır. Savaş sonrası bitkisel ve hayvansal üretim 1930'lu yıllara gelindiğinde kendisini toparlayabilmiştir. Osmanlı dönemi tarım istatistiklerine bakıldığında 1909 yılında yaklaşık 40 milyon baş olan hayvan sayısı 1927 yılına gelindiğinde 29 milyon başa gerilemiştir.

[78] Günaydın, s.161.

Tablo 16
Cumhuriyet Öncesi Dönemde Hayvan Sayısı

	1909	1913	1914	1927
At	855	895	626	491
Katır	132	105	80	44
Eşek	1.252	1.182	932	1.096
Deve	167	144	96	74
Sığır	6.141	6.186	5.029	6.934
Manda	763	863	582	795
Koyun	16.925	16.079	14.888	10.166
Kıl Keçisi	9.605	12.011	9.696	6.853
T. Keçisi	3.843	2.018	2.777	2.572
Domuz	67	37	37	-
Toplam	39.750	39.520	34.743	29.025

* Hayvan sayısı bin olarak verilmiştir.

Kaynak: Bu grafik T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri: 1909, 1913 ve 1914** kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Osmanlı'nın son dönemlerinde ülkenin ekonomik durumu, savaşlar, salgın hastalıklar hayvancılık sektörünü olumsuz etkilemiştir. Bu çerçeve de özellikle hayvan hastalıklarının önüne geçilebilmesi ve hayvancılık sektöründeki olumsuz etkilerin ortadan kaldırılabilmesi adına bir takım faaliyetler yürütülmüştür. 1888 yılında *Umur-u Baytariye Müfettiş-i Umumiliği* kurulmuştur. Hayvan hastalıklarının önüne geçilebilmesi için 1889 yılında *Mülkiye Baytar Mektebi* açılmıştır. 1893 yılında *Veteriner Merkez Teşkilatı Nizamnamesi* ile hayvancılık sektörü için 18 adet madde oluşturulmuş, 1899 yılına gelindiğinde ise bu 18 maddeye ek olarak 9 madde daha eklenmiştir. *Panayır ve Pazar ve Mezbahalarda İcra Olunacak Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye ve Muamelatına Dair Yönetmelik* ile *Demiryolu ve Merâkib-i Bahriye ile Naklolunan Hayvanat İçin Müsta'mel Eşyanın Fen-ni Tathiri* yönetmelikleri hazırlanmıştır. 1893 yılında *Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Komisyonu* kurulmuştur. 1913 yılında ise hayvan sağlığı hakkında *Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanun-u Muvakkati* çıkarılmıştır. 1914 yılında ise bu kanununa ek olarak *Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnamesi* yürürlüğe girmiştir. 1918 yılında ise hayvan yetiştiriciliğinin artması, hayvancılığın geliştirilmesi, kesimine yasak getirilen

hayvanları ve kesim kurallarını belirleyen *Damızlığa ve Çifte Elverişli Hayvanat-ı Bakariyye Vesairenin Suret-i Muhafazası Hakkında Kanun* çıkarılmıştır.[79]

19. yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin hayvancılık sektörüne yönelik olarak yürüttüğü faaliyetlere bakıldığında veba-i bakari (sığır vebası), şap, sığırlarda ve keçilerde zatürree ve akciğer iltihabı, yanıkara – şarbon, koyun ve keçilerde çiçek ve uyuz hastalığı, kuduz, sığırlarda verem, hunnak ve barbon gibi hayvan hastalıkları ile mücadele edildiği görülmektedir. 1918 yılına kadar hayvan hastalıklarına yönelik çözüm politikaları üretilirken 1918 yılından itibaren hayvancılığın geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasına yönelik politikaların uygulanmaya başladığı görülmektedir. Hastalıkların yanı sıra Osmanlı'da hayvancılık sektörünün yoğun olarak yapıldığı ülkenin et, tiftik, deri ihtiyacını karşılayan önemli bölgelerinin (Rumeli, Mısır gibi) elden çıkması Milli Mücadele yıllarında hayvancılığın gerilemesinin bir başka önemli nedenidir.

Cumhuriyet'in ilanının ardından hayvan sağlığı ve yetiştiriciliği ile ilgili kanun ve yönetmelikler Osmanlı'dan devralınmış, üzerlerinde bir takım değişiklikler yapılarak tekrar yürürlüğe sokulmuştur. 18 Mart 1924 yılında resmi gazetede yayınlanan 442 sayılı *Köy Kanunu* çıkarılmıştır. Bu kanun devletin kırsal kesime yönelik olarak ilk uygulamalarından biri olmasının yanı sıra köy topluluklarına hukuki bir kişilik tanınarak özerk bir yapıya kavuşturulmuştur.[80] Köy Kanunu'nda Madde 13'de belirtilen köylünün mecburi işleri çerçevesinde hayvancılıkla ilgili olarak şu maddeler yer almaktadır:

(23) Köy hayvanlarında salgın ve bulaşık bir hastalık görülürse o gün bir adam yollıyarak Hükümete haber vermek; bu haber üzerine kazadan bir memur gelinciye kadar hasta olan hayvanı diğerlerinden ayırmak ve hasta hayvan ile beraber bulunmuş olan hayvanları köyün hasta olmıyan hayvanları ile karıştırmamak;

[79] Mehmet Temel, Atatürk Dönemi Hayvancılık Politikası, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 24, 2010, s. 3-4.
[80] Özgür Kanbir, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Tarım Sektörü: Ekonomi – Politik Bir Yaklaşım**, Lambert Academic Publishing, 2017, s.123.

(29) (Değişik: 2/12/1925 - 684/1. md.) Köy içinde bila zaruretin hayvan koşturmamak

(34) Bir hayvana götüremiyecek kadar yük yüklettirmemek;

(35) Yaylımlara başlı başına hayvan salmamak ve ortaklama çayırları biçmemek;

(36) Bir yeri kazarak başkalarının hayvan ve davarlarının düşüp ölmesine ve sakatlanmasına sebep olmasına meydan vermemek;

Köy gelirlerinin yetmemesi halinde köy sınırları içinde yapılacak mecburi köy işlerinde kullanılacak olan köy parasına istinaden hayvanlardan alınacak olan paralar köy kanununda Madde17'de şu şekilde belirtilmiştir;

(13) - Köyde satılmak için kesilen hayvanlardan alınacak para, (zephiye resmi);

(14) - Köy sınırı içinde satılan hayvanlardan alınacak ihtisap resmi;

Köy sınırları içerisinde borç ve alacak hakkından doğan davaların nasıl görüleceği hakkında Madde 66'da hayvanların borç ve alacak hakkından doğan hakların tazmininde kullanılamayacağı şu şekilde belirtilmiştir:

(1)Borçlu veya cezalıya lazım olandan gayrı ev eşyası satılmak suretiyle alınır. Fazla eşyası bulunamazsa veyahut alınan eşya borcu ödeyemezse bir yerden diğer bir yere götürülebilen diğer malları, bu da yoksa tarla bağ ve bahçe gibi bir yerden diğer bir yere götürülemeyen malları satılır. Çift ve çubuğu ve çift hayvanatı satılamaz.

Milli Mücadele döneminde özellikle ülkenin savunmasında nakliye aracı olarak kullanılan hayvanların sığır vebasına yakalanması ve savaş bölgesinde hastalıkların önüne geçilememesi nedeniyle 21 Şubat 1922 yılında hayvan telefatının nedenlerini araştırmak üzere bir komisyon kurulmuştur.[81]

1923 yılında İzmir İktisat Kongresi'nde tarım ve kırsal kesimin gelişmesine yönelik olarak ormanların korunması, geliştirilmesi, köylülerin ormandan belli

[81] Temel, s. 211.

sınırlar içinde ücretsiz yararlanması gibi ormancılık faaliyetlerinin yanı sıra damızlık ve iyi cins hayvanların ıslahı, köylülere taksitle damızlık hayvan verilmesi, ziraat faaliyetlerinde kol ve hayvan gücü yerine makine kullanımının özendirilmesi gibi pek çok karar alınmıştır.[82] 1923'te İzmir İktisat Kongresi'nde *"Zirai Hayvanat Meselesi"* başlığı altında hazırlanan maddeler oy birliği ile kabul edilmiş ve hayvan ıslah kurumlarının geliştirilip zenginleştirilmesi, hayvancılığa ilişkin yasal düzenlemelerin yapılması, hastalıkların önlenmesi ve gerçekleştirilmesi gereken veterinerlik hizmetlerinin yanı sıra veteriner hekimlerin yetiştirilmesine yönelik esaslara yer verilen "*Beş Senelik Umur-u Baytariye Programı"* hazırlanarak 1924-1925 döneminden itibaren uygulanmaya başlamıştır.[83]

İzmir İktisat Kongresi'nde çiftçi grubunun iktisadi faaliyetlerine ilişkin olarak milli seferberliğin başlangıcından beri çiftçiden alınan her nevi hayvan, hububat ve yemek bedellerinin hükümetçe ödenmesi, hayvansal ve bitkisel anlamda bol yetişen yurtiçi zirai ürünlerin yabancı ürünler karşısında korunması, damızlık hayvan seçimi ve bunların çoğaltımı bilinmediğinden bunun öğrenilmesi için İktisat Bakanlığı'na bağlı bir müdürlük kurulması gerektiği, her cins özellikte hayvanların ıslahı ve çoğaltılmasına olanak sağlanması; hayvanların, hayvan hastalıklarından telef olmasının önüne geçilebilmesi adına ülkenin her tarafında bakteriyoloji laboratuarlarının tesisi, aşılama ve mücadele örgütlerinin kurulması, hayvan ıslahı ve özelliklerinin artırılması amacıyla uzmanların bir araya gelerek hayvan hastalıklarından korunma ve hayvan ıslahı konusunda köylülerin ve çiftçilerin bilinçlenmesi amacıyla eğitim verilmesi, ortaokullarda okutulan hayvancılık programın iktisadi temeller çerçevesinde yürütülmesi, meraların ve otlakların korunması ve genişletilmesi gerektiği, ağnam vergisinin de diğer vergiler gibi taksitle tahsiline gidilerek çiftçinin üzerindeki yükün azaltılması, pancar yetiştiriciliği sayesinde, hem şeker üretimini hem de dönüşümlü ziraati yaygınlaştırmak adına

[82] Kaya, s.87.
[83] R. Tamay Başağaç Gül, "Türkiye'de İki Dünya Savaşı Arasında Veteriner Hekimliği Hizmetleri ve Hayvancılık Politikaları Üzerine Araştırmalar", OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı, 15, 2004, s. 233-234. Ayşe Menteş Gürler, "Beş Senelik Umur-u Baytariye Programı", Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938) Bildiriler, İzmir, 2009, s. 312-315.

hububat ve pancar küspesinden hayvan yemi yapılarak hayvancılığa katkı sağlanması yönünde kararlar alınmıştır.[84]

Osmanlı döneminde Müslüman halkın tarım ve hayvancılıktan elde ettiği ürünlerden bir takım vergiler alınmaktaydı. Osmanlı'nın borçları nedeniyle hükümet Tanzimat döneminde bu vergileri artırmış, Milli mücadele yıllarında da ekonomik anlamda zayıf olması, vergilere olan ihtiyacı ortadan kaldırmamıştır. Ancak çiftçi halkın üzerine yüklenen vergi yükü Osmanlı'nın son dönemlerinde oldukça artmış durumdaydı. Bitkisel üretimin onda biri olarak alınan aşar vergisinin yanı sıra ağnam vergisi de devletin gelirler bütçesinde önemli bir yere sahip olması açısından önem arz etmekteydi. Bu vergilerin alınması konusunda Meclis-i Mebusan bir takım kararlar almıştır. İstanbul Hükümeti tarafından hazırlanan 1920 yılı iki aylık geçici bütçede (mart ve nisan ayları) ağnam vergisinin sekiz misline çıkarılması talep edilmiş ancak Meclis-i Mebusan ağnam vergisinin dört misli tahsil edilmesini uygun görerek Kavanin-i Maliye tarafından da bu vergi kabul edilmiştir.[85] Cumhuriyet'in ilanından itibaren Büyük Millet Meclisi yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti için bir takım kanunları Osmanlı'dan aynen devralırken bir takım kanunları da meclisten çıkararak uygulamaya koymuştur. Bu çerçeve de hayvanlar vergisini konu alan toplamda üç kanun kabul edilerek yürürlüğe konulmuştur. Bu kanunlardan ilk ikisi; *Sayım Kanunu, Hayvanlar Vergisi Kanunu*'dur. 12 Şubat 1924 tarihli ve *410 Sayılı Sayım Kanunu*'nun kabulünden dört gün sonra 16 Şubat 1924 tarihinde S*ayım Kanunu ve Suver-i Tatbikiyesini Mübeyyin Talimatname* başlığı ile bir talimatname yayınlanmıştır. Sayım Kanunu'nun yürürlüğe girmesinin ardından hayvancılıkla uğraşan halkın sırtındaki büyük bir vergi yükü olan ağnam talimatnameleri yürürlükten kaldırılmıştır.[86]

Cumhuriyetin ilk yıllarında hayvancılıkta özellikle sığır vebasının yaygın olması nedeniyle hükümetin hayvancılık politikaları büyük bir titizlikle yürütülmüş, vebanın yaygın olmadığı Trakya, İstanbul ve Anadolu'dan hayvan sevkiyatı

[84] Emre Güneşer Bozdağ, Türkiye İktisat Kongresi – İzmir 1923: Türkiye'nin İktisadi Kalkınmasında Atılan İlk Tohum, Türktob Dergisi, Sayı 27, s.41.
[85] Ali Rıza Gönüllü, Milli Mücadele ve Cumhuriyet Döneminde Hayvanlar Vergisi (1920-1962), SÜTAD, Sayı 38, 2015, s.75.
[86] Gönüllü, s. 78.

engellenmiş, Bulgaristan ve Romanya'dan gelen göçmenlerin hayvanları ise sınır kapılarında ve iskelelerde veterinerler tarafından muayene edilerek aşı yapılmıştır. Sığır Vebası'nın yoğun görüldüğü yerlerde panayırların kurulması yasaklanmış, Bakanlar Kurulu'nun 11 Kasım 1925'te almış olduğu karar da ise sığır vebasının hüküm sürdüğü dönemlerde her çeşit hayvan ve ham deri ithalatına yasak getirilmiştir. 12 Temmuz 1925 – 11 Ocak 1926 tarihleri arasında ise Erzurum'dan İstanbul'a hayvan nakline izin verilmemiştir.[87]

1928 yılında kelebek hastalığının yaygınlaşması ile birlikte *Kelebek Hastalığının Distofajin Veya Mümasili İlaçlarla İmhası Diğer Tufeylat Hastalıklarının Tedavisi Hakkında Kanun* yayınlanmış ve TBMM'de sunulan yasa teklifinin iç metninin de özellikle ülkenin milli servetlerinden biri olan koyunlarda meydana gelen tahribatın nedeni olan kelebek hastalığının bulaşma şekli, mücadele yöntemleri ve alınabilecek önlemler belirtilmiştir.[88]

1930'lu yıllarda ise hayvan hastalıklarından korunma ve tedavi yöntemleri kapsamında ulusal ve uluslararası çalışmalar yürütülmüştür. Hayvan hastalıklarına yönelik olarak devlet bütçesinden ciddi harcamalar yapılmıştır. Hastalıklarla mücadele kapsamında serum cihazları ve aşıların hazırlanmasında kullanılacak cihazların temini, hayvan muayenelerinin yapılabilmesi için binaların temini, ziraat ve baytar mekteplerinin inşası ve gerekli ekipmanların temini, laboratuar ve ilaç fabrikalarının açılması, virüslü hayvan cesetlerinin az bir masrafla yakılmasını sağlayacak olan Kori İhrak Fırını'nın satın alınması gibi Bakanlar Kurulu Kararı ile ciddi ödenekler ayrılmıştır.[89]

Tablo 17'de 1927-1938 dönemi hayvan sayıları verilmiştir. 1927 yılında toplam hayvan sayısı (domuz hariç) 29 milyon başın üzerindedir. 1938 yılına gelindiğinde ise toplam hayvan sayısı (domuz hariç) yaklaşık 53 milyon başa yaklaşmıştır. 1927-1938 yıllarına küçükbaş hayvanların büyük baş hayvanların sayısından daha fazla olduğu görülmektedir. Özellikle büyükbaş hayvanlarda görülen hastalıkların sürekli kendini tekrarlaması ve bu hastalıklarla mücadele yönünde

[87] Temel, s. 213-214.
[88] Temel, s. 214.
[89] Temel, s. 222.

teknik ve alt yapı yetersizliğinin giderilmesinin uzun zaman alması gibi nedenlerle büyükbaş hayvan sayısının küçükbaş hayvan sayısından az olduğu söylenebilir. Özetlemek gerekirse Cumhuriyetin ilk yıllarında hayvancılık sektöründe küçükbaş hayvancılık büyükbaş hayvancılıktan daha yaygın yapılmaktadır.

Tablo 17
1927-1938 Dönemi Hayvan Sayıları

	At	Deve	Katır	Eşek	Koyun	Kıl Keçisi	T. Keçisi	Sığır	Manda
1927	183.116	74.438	-	1.096.422	10.166.444	6.853.356	2.571.584	6.022.740	340.438
1929	454.954	74.029	34.656	843.692	10.184.524	8.342.877	2.764.644	4.665.000	492.000
1930	459.014	78.227	37.767	856.202	10.498.426	8.316.007	2.839.973	4.735.000	508.000
1931	480.833	80.217	39.580	882.595	11.762.343	8.777.071	3.454.639	4.869.000	494.000
1932	510.011	85.694	40.259	888.470	11.758.706	7.511.304	3.315.028	5.345.000	555.000
1933	533.922	84.058	44.813	899.369	11.070.773	6.672.059	3.080.908	5.124.000	542.000
1934	563.138	88.172	51.337	951.299	10.739.269	6.382.004	2.606.274	5.207.000	541.000
1935	738.825	93.703	51.211	1.568.856	13.591.000	8.456.000	3.305.424	6.486.176	540.184
1936	1.020.169	118.211	73.270	1.684.483	20.771.989	10.727.061	4.294.999	8.328.669	801.067
1937	1.057.955	119.378	76.844	1.489.699	21.724.533	11.050.344	4.958.612	8.765.858	903.511
1938	964.245	113.895	71.405	1.387.204	23.138.450	11.330.241	4.944.351	9.310.966	885.117

Kaynak: Bu grafik T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1927 Tarım Sayımı**, Devlet İstatistik ve **Tarımsal Göstergeler: 1923-1998**, kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.
* Hayvan sayıları baş cinsinden verilmiştir.

Grafik 7'de 1927-1938 yılları kümes hayvanlarının sayısı verilmiştir. Kümes hayvancılığında daha çok tavuk ve horoz yetiştiriciliğinin yapıldığı, kaz ve hindi yetiştiriciliğinin ise daha az yapıldığı görülmektedir. 1927 yılına ait verilerde kaz ve ördek yetiştiriciliğine ait veriler bulunurken 1938 yılına ait kaz ve ördek sayısına ait veriler bulunmamaktadır. 1927 yılında yaklaşık 2,5 milyon baş tavuk ve horoz bulunurken 1938 yılına gelindiğinde yaklaşık 17 milyon tavuk ve horoz varlığı bulunmaktadır. Hindi yetiştiriciliğine bakıldığında ise 1927 yılında 270 bin baş hindi bulunurken 1938 yılında bu sayı bir milyon başın üzerine çıkmıştır.

Grafik 7
1927-1938 Yılları Kümes Hayvanları Sayısı

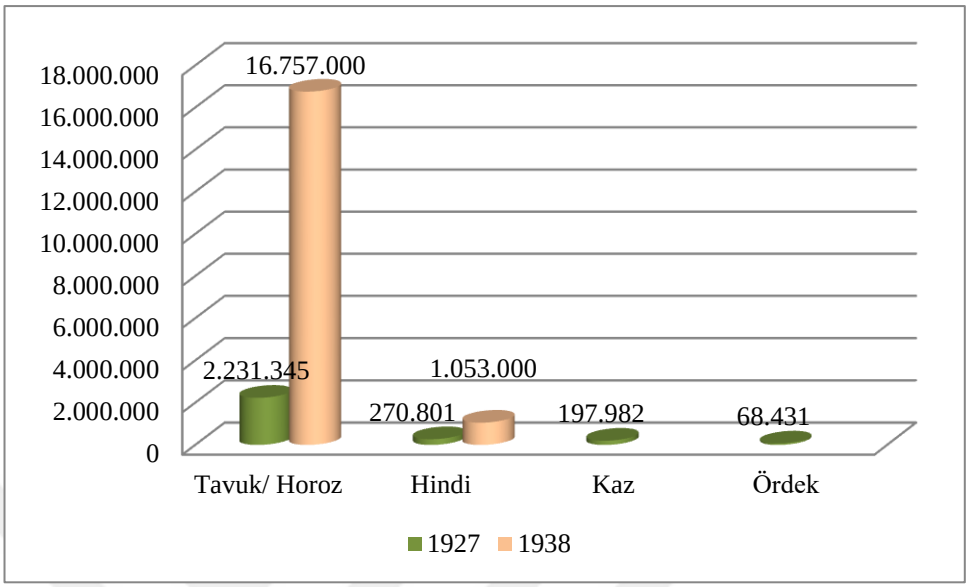

Kaynak: Bu grafik T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1927 Tarım Sayımı** ve **Tarımsal Göstergeler: 1923-1998** kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Milli mücadele yıllarında yaşanan hayvan zaiyatının önüne geçebilmek için yürütülen hastalıklarla mücadele çalışmalarının yanı sıra hayvan ıslahının sağlanması ve çoğaltılması yönünde de çalışmalar yürütülmüştür. Özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarıma dayalı bir ekonominin var olması sebebiyle hayvancılık sektörünün iyileştirilmesi ve geliştirilmesi amacıyla birçok teşvik uygulaması yapılmıştır.

Savaş yıllarında çiftçi ve koyun sahiplerini korumak amacıyla mevaşi (davar, koyun, keçi, inek, öküz vb.) ihracatı serbest bırakılmış ancak 3 Mayıs 1922 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla ithal edilen hayvanlardan gümrük vergisi alınmasına yönelik olan uygulamaya son verilmiştir. 1923 yılında çıkarılan *Islah-ı Hayvanat Kanunu*'nda yürütülen teşvik uygulamalarına yönelik olarak hara, inekhane, aygır depoları ve numune ağılların kurulması, hayvanların muayene şekil ve esasları gibi düzenlemeler yer almıştır.[90]

Değişik tarihlerde pek çok çiftlik, inekhane, damızlıkhane, aygır deposu vb. ıslah ve çoğaltma çalışmaları kapsamında kurulmuştur. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e

[90] Temel, s. 223.

kalan Karacabey Çiftliği, öncelikle İktisat Vekaleti ile birlikte özel bir şirket tarafından işletilmesi veya icara verilmesi düşünülmüş ancak ıslahat ve çoğaltma çalışmaları kapsamında hizmet etmesi amacıyla çeşitli kuruluşların yer alacağı bir tesis haline getirilmiştir. Maliye Vekaleti'ne ait olan çiftliğin modern koşullarda hayvancılığın iyileştirilmesi ve geliştirilmesi amacıyla 4 Haziran 1924'te tüm mal varlığı ile Ziraat Vekaleti'ne devri gerçekleştirilmiştir.[91] Trakya İnanlı, Diyarbakır, Konya, Mercimek, Arga, Ilıca, Ekişehir/ Çifteler, Sivas/ Uzunçayır'da aygır deposu, 1928 yılında Malatya'da Sultan Suyu Harası, 1931'de Adana'da Ceyhan Çukurova Harası, 1934'de Eskişehir'de Çifteler Harası, 1934'te ise Konya'da Konya Harası kurulmuştur.[92] 1937 yılında ise İzmir Dikili Pamuktepe bölgesinde sığır ve damız çiftliği olarak kullanılması düşünülen Pamuktepe merasının 25 yıllığına bir şirkete kiraya verilmesi suretiyle İzmir Valiliği'nin öncülüğünde yaklaşık 60-70 bin lira sermayeli bir şirket, kurucuları arasında İş Bankası'nın da bulunduğu, Ziraat Vekaleti'nden de onay alarak *Dikili Hayvan Besleme ve Ticareti* adında bir anonim şirketi kurulmuştur.[93]

Hükümet kurulan çiftlik ve depolarda yetiştirilecek olan hayvanlara yönelik olarak yurtiçinden ve yurtdışından satın alınacak hayvanların boy, kilo, ırk, cins gibi özelliklerinin ülke koşullarına adapte olabilecek nitelikte olması gerektiğini belirterek hayvancılıkla uğraşıp, bu tür hayvanları yetiştiren kişi, kurum ya da kuruluşlara kesin kurallar getirilmiştir. Hayvanların kesin belirtilen özellikleri ve şartname metinleri yurtdışından ithal edilecek olan hayvanlar için ateşeliklere gönderilmiştir.

Ticaret Vekaleti tarafından Bakanlar Kurulu'na sunulan İstanbul'da hayvan borsası kurulmasına ilişkin talimatname 29 Ekim 1936 tarihli Bakanlar Kurulu'nda alınan kararla Mersin ve Kars bölgelerinin ihraç ürünlerinde canlı hayvanların önemli bir yere sahip olması nedeniyle düzenli ve istikrarlı bir piyasanın sağlanması

[91] Temel, s. 223.
[92] Temel, s. 224.
[93] Temel, s. 225.

amacıyla Bakanlar Kurulu kararında adı geçen illerde birer hayvan borsasının açılması kararlaştırılmıştır.[94]

Hayvan ıslah ve iyileştirme çalışmaları hayvancılıkla ilgili olarak diğer sektörlerin de iyileşmesine olanak tanımıştır. Deri, yün, tiftik, et, süt, yapağı gibi hayvansal ürünlerin üretimi ve ticareti hayvancılık sektöründe 1927-1938 yılları arasında yapılan ıslah çalışmaları ile olumlu yönde etkilenmiştir.

2. 1938-1950 DÖNEMİ

1938-1950 döneminde savaş sonrası sektörlerin kendisini toparlaması, kalkınma çalışmalarının hız kazanması, birçok araştırma ve geliştirme enstitülerinin kurulmasının yanı sıra kalkınmada birinci öncelik olarak görülen tarım sektörüne verilen öncelik ile Milli Mücadele yıllarının ardından toprak kullanımı artış göstermiştir. Toprak kullanımında artış gözlenmesine karşın toprak reformunda yaşanan yasal problemler nedeniyle uygulanan politikalar toprak sahiplerinin lehine gelişim göstermiştir. Bu durum adaletsiz toprak dağılımına neden olurken ilerleyen dönemlerde sosyo-ekonomik problemleri de beraberinde getirmiştir.

Grafik 8
1950 Yılı Toprak Kullanımı

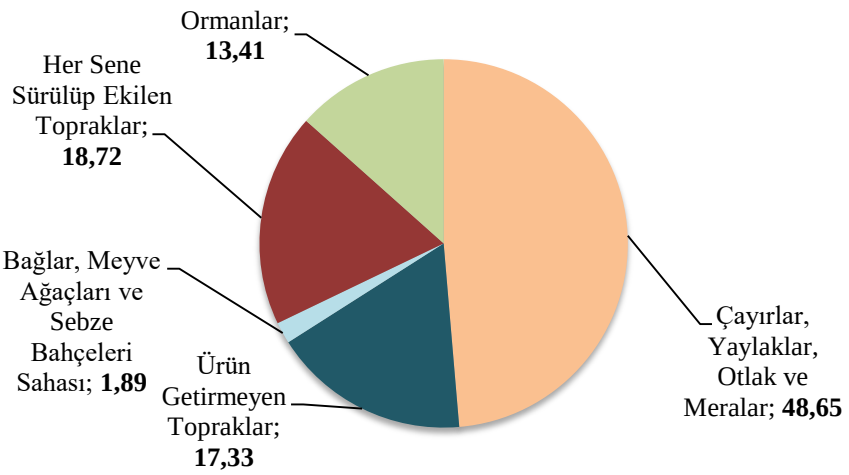

Kaynak: Bu grafik T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Zirai İstatistik Özetleri: 1936-1956** kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

[94] Temel, s. 227.

Grafik 8'de 1950 yılına ait toprak kullanımı verilmiştir. Grafik 6'da ise 1938 yılına ait toprak kullanımı verilmiş idi. Bu iki yıl karşılaştırıldığında Cumhuriyetin ilan edilmesi ve milli mücadele sonrası kalkınma çalışmaları çerçevesinde tarıma verilen öncelik ve desteklere rağmen toprak kullanımında beklenmedik değişimler gözlenmektedir. 1938 yılında çayır, yaylaklar, otlak ve meralar olarak kullanılan alan toplam kullanılan alanın %53,89'unu oluştururken bu alan 1950 yılına gelindiğinde ise %48,65'e düşmüştür. Her sene sürülüp ekilebilen topraklar yıllar itibariyle artış göstermesine karşın ürün getirmeyen toprak alanlarında da artış gözlenmektedir. Hayvancılık sektöründeki girdi maliyetlerinin önemli bir kaynağı olan yem faktörünün çayırlar, yaylaklar, otlaklar ve mera arazilerinden karşılanması maliyetleri azaltacaktır. Ayrıca hayvan çiftliklerden ziyade doğal ortamda hayvancılık sektörünün gelişimi ülke ekonomisi açısından önem arz etmektedir. Yıllar itibariyle toprak kullanımında yaşanan azalma hayvansal ürünlerin fiyatlarını girdi maliyetleri nedeniyle artırmaktadır.

23 Ocak 1939'da Yozgat'ta bulunan Midillioğlu Çiftliği'nin hayvancılık ve hayvan yemi nebatları yetiştirilmesi amacıyla Ziraat Vekilliği'nden Devlet Ziraat işletmeleri kurumuna devredilmiştir.[95]Özellikle doğu illerinde hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı ülkemizde 28 Şubat 1940 yılında ot sıkıntısı nedeniyle hayvanların telef olmasını önlemek adına Ağrı yasak bölgesinde otluk sahaların halkın kullanımına açılması için 10546 sayılı kararname hükümlerine istinaden kabul edilmiştir. Bu kararname çerçevesinde kimlikleri tespit edilecek olan çobanlardan başkalarının yasak bölgedeki otluk alana girmesi yasaklanmış, yasak bölgeye girmeye izni olanlara fotoğraflı vesikalar verilmiş, jandarma kontrolünde sürüler otlatılmıştır.[96]

11 Ocak 1946'da merkezi İstanbul olmak üzere 30 yıl süre ve 50.000 Türk Lirası sermaye ile canlı hayvan, et ve hayvansal ürünler üzerine her çeşit ticaret ve ihtacatın yapılması, bu işlere ait başka teşebbüsler de bulunması amacıyla *Doğ- Taş Doğu Et Anonim Ortaklığı*'nın, Ticaret Bakanlığı'nın 4/6319 sayılı yazısı ile

[95] CDA, 30-18-1-2 / 85 - 117 - 4
[96] CDA, 30-18-1-2 / 90 - 17 - 19

gönderilen ana sözleşme ve sermayesinin dörtte birinin ödendiğini gösteren banka dekontu Bakanlar Kuruluna sunularak, kurulmasına izin verilmiştir.[97]

4. Umumi Müfettişlik bölgesindeki güvenlik, milli eğitim, ziraat, hayvancılık, ormancılık, bayındırlık, yol işleri, sağlık durumu ve memurların vaziyetine dair sunulan raporda bölgede görülen bazı hayvan hastalıklarının zamanında önlendiği ifade edilmiştir. Bölgenin zengin koyuncularından olan Beritanlı Aşireti'nin Bingöl yaylarına inip çıkarken karşılaştıkları kanunsuz müdahalelere son verilerek asayişin sağlandığı belirtilmiştir. 1945 yılında sunulan bu raporda hayvan sayınsın yükseldiği belirtilse de hayvan bakımı, beslenmesi ve üretiminin ise ilkel düzeyde olduğu, ayrıca bölgeler arasında transferleri yapılan hayvanların sulama ve yemleme işlemlerinin noksan olması ve hayvanların yollarda telef olduğu belirtilmiş, bu durum Genel Müfettişlikçe ele alınmıştır.[98]

Tablo 18
1938-1950 Dönemi Hayvan Sayısı

	At	Deve	Katır	Eşek	Koyun	Kıl Keçisi	T. Keçisi	Sığır	Manda
1939	946.873	109.171	73.822	1.387.204	25.220.503	11.185.457	5.332.631	9.395.303	906.804
1940	898.479	108.780	69.837	1.413.386	26.271.838	11.394.957	5.500.648	9.759.282	947.208
1941	981.511	111.380	91.244	1.805.125	25.411.693	11.523.106	5.533.748	10.061.357	963.029
1942	986.551	114.158	86.411	1.690.244	22.967.097	11.430.431	4.972.752	9.613.476	882.216
1943	980.729	107.507	92.494	1.621.234	21.104.603	11.825.215	4.381.061	9.231.043	847.912
1944	1.067.344	103.691	84.727	1.644.004	22.450.258	12.250.306	4.975.420	9.549.432	856.803
1945	977.365	105.609	88.121	1.618.025	23.386.009	12.221.969	4.026.448	9.809.926	848.166
1946	1.036.327	107.262	90.649	1.606.429	23.386.616	12.893.270	3.789.835	9.706.057	900.862
1947	1.071.066	104.211	95.741	1.734.211	24.579.866	13.104.071	4.153.767	9.800.919	947.422
1948	1.164.026	108.852	102.072	1.710.841	25.810.090	14.612.328	3.945.698	10.179.321	936.751
1949	1.131.801	104.777	104.255	1.686.982	23.073.071	13.561.350	3.841.871	10.103.741	897.074
1950	1.140.417	110.305	109.093	1.632.634	23.082.521	14.498.268	3.966.336	10.123.185	947.731

Kaynak: Bu tablo T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Tarımsal Göstergeler: 1923-1998** kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Tablo 18'de 1938-1950 dönemine ait hayvan sayıları verilmiştir. Tabloda yer alan hayvan sayıları yıllar itibariyle artış göstermesine karşın Tiftik Keçisi sayısının

[97] CDA, 30-18-1-2 / 109 - 79 - 18
[98] CDA, 30-10-0-0 / 72 - 471 - 12

azaldığı görülmektedir. 1927-1938 döneminde olduğu gibi 1938-1950 döneminde de Türkiye'de küçükbaş hayvancılığın büyükbaş hayvancılıktan daha yaygın olarak yapıldığı söylenebilir. Her ne kadar hayvan sayısı artıyor olsa da tarımsal üretimde yük ve çeki hayvanı olarak kullanılan hayvanların yanı sıra hayvansal ürünlere konu olan et, deri, süt gibi ürünlere yönelik tüketim de artan nüfusa bağlı olarak artış göstermiştir.

Katır ve eşek sayısı yıllar itibariyle artış göstermesine karşın İsmet İnönü döneminde Milli Müdafa Vekilliği'nin 28 Nisan 1939 tarihli 3930/1468 sayılı teskere ile ülkenin müdafası bakımından gerekli olan katır ve eşek ihracının yasaklanması yönünde sunmuş olduğu teklif 22 Mayıs 1939 tarihinde 11058 sayılı kararname ile Bakanlar Kurulu'nca kabul edilmiştir.[99]

20 Ağustos 1942'de ise Manisa Ziraat Vekili Şevket Raşit Hatipoğlu'nun memleket hayvanlarının ıslahında vilayetlerin de azami yardımda bulunmalarının teminine müsaade hakkında Başvekalet'e yazmış olduğu yazıda hayvancılığın memleketin milli serveti olduğunu, dünyada yaşanan savaşlarda hala yük ve çeki hayvanlarının özellikle de atın önemli olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle hayvanlarda gözlenen küçülme ve verim azalmasının zaman kaybedilmeden ıslah edilmesi ve tedbir alınması gerektiğini belirtmiştir.[100]

Grafik 9'da 1939-1950 yılları kümes hayvanlarının sayısı verilmiştir. İlgili dönemlere ait kümes hayvanlarından kaz ve ördek verilerine ulaşılamamıştır. 1939 yılında toplam tavuk ve horoz sayısı yaklaşık 18 Milyon adettir. 1950 yılına gelindiğinde ise tavuk ve horoz sayısı 19,5 milyon civarındadır. Hindi sayısına bakıldığında ise 1939 yılında 1.119.000 adet iken 1950 yılında 1.200.000 adettir. Kümes hayvanlarının sayısında yıllar itibariyle ciddi bir artış olmadığı söylenebilir.

[99] CDA, 30-18-1-2 / 87 - 46 - 6
[100] CDA, 30-10-0-0 / 186 - 281 - 12

Grafik 9
1939-1950 Yılları Kümes Hayvanları Sayısı

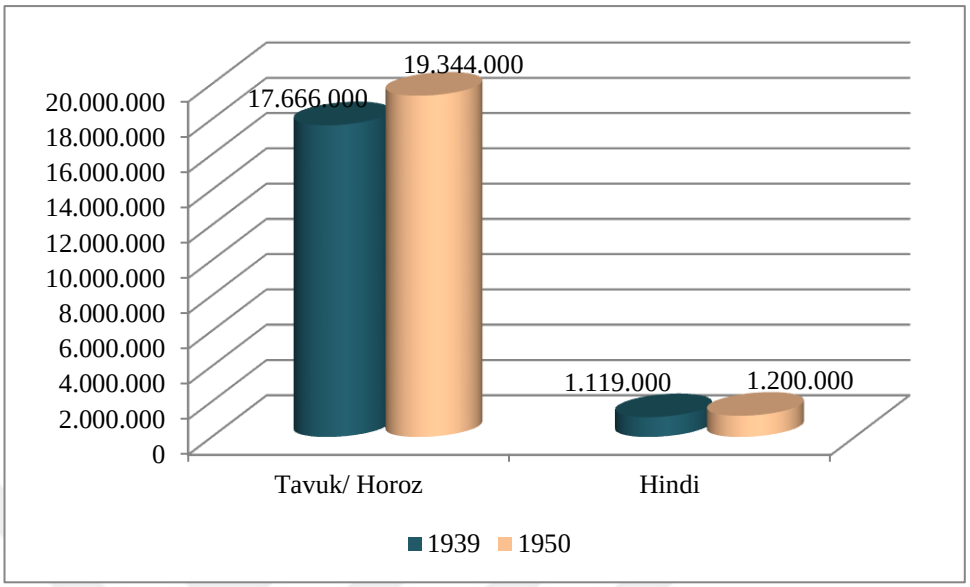

*Kümes hayvanları adet cinsinden verilmiştir.
Kaynak: Bu grafik T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Tarımsal Göstergeler: 1923-1998** kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Hayvan sayılarında yaşanan bu artışa rağmen artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde olmadığı ve hayvan hastalıkları ile mücadelenin 1938-1950 döneminde de devam etmektedir. Her ne kadar hayvan ıslahı ve hayvancılığın geliştirilmesine yönelik kanunlar, projeler ve yetiştirme çiftlikleri açılsa da bütçe yetersizliği nedeniyle pek çok çiftlik ve hayvan deposu lağvedilmiştir. Trabzon Valiliğinden alınan yazıda üç baş eşeğin satılarak ufacık deponun lağvedildiği, Tekirdağ ve Edirne'de İnanlı deposu ile birlikte çiftlere nakledilen aygırlar için encümenin daimi kararıyla bütçelerine iaşe ödeneği koymadıkları, Bursa'da 30 baş aygır için 7000 lira ödenek konulduğu ancak bu ödenek yetmediğinden aygırların tasfiye edildiği belirtilmiştir.[101]

Çayırlar, Yaylaklar, Otlak ve Mera alanlarının kullanımının azalması, hayvan hastalıkları ile mücadele, hayvanların besleme, yemleme ve bakımlarının ilkel düzeyde olması, hayvanların bölgelere transferi sırasında telef olması, hayvansal ürünlerdeki verim azalması ve hayvansal ürün arzının talebi karşılayamaması gibi nedenlerden dolayı özellikle et fiyatlarında artışa neden olmuştur.

[101] CDA, 30-10-0-0 / 186 - 281 - 12

16 Şubat 1938'de İstanbul'da et fiyatlarının kilo başına 10 kuruşa indirilmesini sağlamak amacıyla belediye ve mahalli idarelerin elinde bulunan iskelelerden geçen hayvanlardan alınan müruriye vergisinin indirilmesine karar verilmiştir. İktisat Vekaleti'nin teklifi üzerine müruriye tarifesi gereğince küçükbaş hayvanlardan alınan 0,50, küçükbaş hayvan yavrularından alınan 1 kuruşun bütün iskelelerde 0,25 kuruş olmasına; büyükbaş hayvan yavrularından alınan 5 kuruşun, büyükbaş hayvanlardan ise alınan 10 kuruşun 2,5 kuruşa indirilmesine karar verilmiştir.[102]

İstanbul'da yaşanan et fiyatlarının artışı gazetelerdeki karikatürlere de konu olmuştur. Haber Gazetesi'nde çıkan Tahir Görkemli imzasını taşıyan bir karikatürde 1937'nin ikinci teşrininden (kasım ayı) itibaren şubat sonuna kadar et fiyatlarının sürekli arttığını ve 1 Mart 1938'de ise bu yükselişe nazaran fiyatların 10 kuruş azaldığını, bu nedenle et fiyatların azalmasına yönelik alınan tedbirlerin hafif kaldığı ifade edilmiştir. Dönemin İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Muhittin Üstündağ'ın Celal Bayar'a yazmış olduğu 26 Şubat 1938 tarihli yazıda ise karikatürde verilen et fiyatlarının gerçeği yansıtmadığını, kasım ve şubat aylarının arasındaki farkın beş kuruştan ibaret olduğunu ifade etmiştir. Karikatüristin ertesi gün yayınladığı karikatürde de piyasada yaratılan negatif etkiyi bertaraf eden bir karikatür yayınladığı belirtilmiştir.[103]

Cumhuriyet Halk Partisi'nden Ahmed Kara'nın Dahiliye Vekili ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya'ya yazmış olduğu 28 Şubat 1938 tarihli mektubunda 15 Ocak 1938'de Celal Bayar'ın reisliği altında yapılan toplantıda İstanbul'da etin o günkü fiyattan on kuruş daha ucuza satılabileceği sonucuna varılarak 1 Mart 1938 tarihinden itibaren İstanbul'da indirimli et satışına karar verildiği belirtilmiştir. Ancak kurban bayramı nedeniyle gerek canlı hayvan satışlarında gerekse et satışlarında artış olduğu ve mevsim nedeniyle İstanbul'da hayvan sayısının azaldığı, bu nedenle fiyatların yükselme eğiliminde olduğu ifade edilmiştir. Ahmed Kara mektubunda, mezbahalarda kesilen koyunların derilerini 105 kuruştan satın aldıklarını, piyasaya rahatlık vermek ve dolayısıyla et ucuzluğuna fayda sağlaması

[102] CDA, 30-18-1-2 / 82 - 10 - 16
[103] CDA, 30-10-0-0 / 82 - 541 – 5 (bknz: Ek 1)

amacıyla 1 Mart itibariyle koyun derilerine 140 kuruş fiyat teklif ettiklerini, bu durumun şirketlerine asgari on bin liraya mal olduğunu ve bu indirimin etin kilosunda 1,5- 2 kuruş arasında bir ucuzluğa olanak sağlamasını beklediklerini belirtilmiştir.[104]

11 Nisan 1938 tarihli İktisat Vekaleti Hususi Kalemi'ne yazılan yazıda et fiyatlarının düşürülmesi yönünde istek belirtilmiştir. Yazılan yazının neticesinde perakendeciler tarafından yazılan şikayetler önemli olarak kaydedilmiştir. Dönemin valisinin yaptığı açıklamada ise ilgili dönemdeki narhın gerçek piyasaya uymadığını ve narhın artırılması gerektiği ifade edilirken belediyenin bile kendi kestirdiği koyun etlerini narh fiyatından yükseğe perakendeciye sattığının gözlendiği belirtilmiştir. İlgili yazının sonucunda ise perakendecilere koyun satışını inmesi, gerekirse belediyenin zararına satışa katlanacağı (ancak zararına satışın da mümkün olmadığı) belirtilmiştir. Öte yandan klasik öğretinin meşhur sloganı ***laissez faire laissez passer*** anlayışı ile piyasanın kendiliğinden düzeleceği de resmi yazıda ifade edilmiştir.[105]

Ziraat Vekili Muhsin Ekmen'in 29 Ağustos 1939'da Başvekalet'e yazmış olduğu yazıda Celal Bayar'ın Başvekalet'i sırasında ve 1938'in sonlarına doğru Başvekil tarafından İstanbul et piyasasında yapılan düzenlemeler ve tüketim fiyatlarının halkın zararına yükselmesinin önüne geçmek amacıyla verilen tüm direktifler Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu tarafından 31 Mayıs 1939 tarihinde sonlandırılmıştır. Et piyasasındaki koşullara göre etkili tedbirlerin zamanında alınmış olunmasına rağmen et piyasasındaki fiyat artışlarının önüne geçilmesi ve halka hizmet amacıyla belediyenin zarar görmesi durumunda kurumun bu zararı telafi ve tazmin vadi nedeniyle Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu altı buçuk aydır sürdürmüş olduğu faaliyetler sonucunda 17.000 Türk Lirası zarara uğramıştır. Kurumun uğramış olduğu bu zarar ve bütçede meydana gelen açık diğer genel işletme faaliyetlerini aksatacağı gerekçesiyle iade ve tazminini Başvekalet'ten talep edilmiştir. Başvekalet'in ise Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu'nun bu yazısına istinaden 22 Eylül 1939'da vermiş olduğu yanıtta kurumun sermayesinden eksilen 17.000 Türk

[104] CDA, 30-10-0-0 / 82 - 541 - 9
[105] CDA, 30-10-0-0 / 83 - 543 - 38

Lirası'nın Başvekalet tarafından karşılanmasının ve iadesinin mümkün olmadığı belirtilmiştir.[106]

İsmet İnönü döneminde 3 Ekim 1939 tarihinde İstanbul mezbahasında kesilen etlerin satış yerlerine nakli için gerekli olan araçların teminini 31 Mayıs 1940 tarihine kadar 3666 sayılı kanunun 1. Maddesi gereğince belediyelerce işletilmesine karar verilmiştir.[107] 3666 sayılı kanunun 1. Maddesi şu şekildedir: *(5) (Değişik: 5/7/1939-3666/1 md.) Belediye hudutları dahilinde muayyen mıntakalar arasında yolcu nakil vasıtası olarak otobüs, omnibüs, otokar, tünel troley, füniküler işletmek ve mezbahalarda kesilen etleri Belediye Meclisince tayin ve Dahiliye Vekaletince tasdik edilecek ücret mukabilinde satış yerlerine nakletmek münhasıran Belediyelerin hakkıdır.*[108]

Et ve deri fiyatlarının artması nedeniyle celeplerin vermiş oldukları yüksek fiyata tamah eden köylüler ellerinde bulunan çift hayvanlarını daha sonra daha ucuza alma düşüncesiyle verilen yüksek fiyatları kabul ederek çift hayvanlarını elden çıkarmışlardır. Kocaeli Valisi Ziya Tekeli'nin 24 Şubat 1941'de Başvekalet'e yazmış olduğu yazıda bu durumun gerek ülkenin hayvansal ürün üretiminin gerekse ordunun içinde hayvanların taşıma aracı olarak kullanılması nedeniyle büyük zararlar verebileceğini belirtmiştir.[109]

10 Mart 1944'de Ziraat Vekilliği'nin 157/9726 sayılı yazısında sığır mevcudunun azalmaya yüz tuttuğu ve bu sebeple çift hayvanının tedarikinde çiftçilerin zorluklarla karşılaştığı bildirilmiştir. Çift, damızlık ve etlik hayvanların korunması bakımından tüketimin azaltılması duyurulmuştur. Ordunun mevcudunun yüksek olması ve et tüketiminin fazla olması nedeniyle erlere verilmekte olan 250 gram et yerine tayinat ve yem kanunun mübadele hükümlerine uygun olarak yağ ve kuru sebzelerin verilerek et tüketiminin 100 grama düşürülmesine karar verilmiştir.

[106] CDA, 30-10-0-0 / 183 - 260 - 9
[107] CDA, 30-18-1-2 / 88 - 97 - 1
[108] Belediye Kanunu, http://www.yds.gov.tr/dosyalar/1326978039-1580.pdf, 15.12.2019
[109] CDA, 30-10-0-0 / 65 - 436 - 2

Alınan bu kararla hem ülkenin hayvan sayısının korunacağı hem de hazineye senelik 40 milyon gibi bir tasarruf sağlayacağı belirtilmiştir.[110]

3. 1950-1960 DÖNEMİ

Çayır ve mera alanları doğal kaynakların korunması ve sürdürülebilirliği, canlı çeşitliliği ve gen kaynaklarının korunması, toprak ve su muhafazası, erozyon kontrolünde önemli rol üstlenmesi gibi ekolojik işlevlerin yanı sıra çiftlik hayvanlarının temel kaba yem kaynağını oluşturan doğal bitki örtüleridir. Bu çalışmada daha önce ele alınan dönemlerde de ortaya konulduğu gibi Türkiye'de toprak kullanımında en büyük değişim çayırlar, yaylaklar, otlaklar ve meralar olarak kullanılan toprak arazisinde yaşanmıştır.

Grafik 10
1960 Toprak Kullanımı

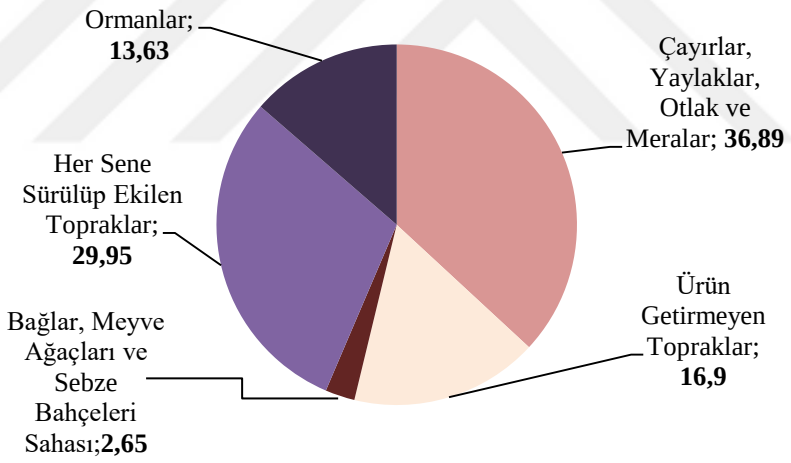

Kaynak: Bu grafik T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Tarım İstatistikleri Özeti: 1942-1963** kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Grafik 10'da 1960 yılına ait toprak kullanımı verilmiştir. Daha önce Grafik 8'de 1950 yılına ait toprak kullanımında çayırlar, yaylaklar, otlaklar ve meralar toplam toprak kullanımının %48,65'ini oluştururken 1960 yılına gelindiğinde bu oran %36,89'a gerilemiştir. Çayırlar, yaylaklar, otlaklar ve meralar olarak adlandırılan bu arazilerde yaşanan gerileme, hayvancılık sektörünü ve köylü halkın

[110] CDA, 30-10-0-0 / 50 - 325 - 18

gelir düzeyini olumsuz etkilemesi nedeniyle 11 Haziran 1945'te Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile çiftçilerin gelirlerini artırmak adına 9 milyon hektar mera alanı sürülerek tarlaya dönüştürülmüştür. Bu kanun uygulamaları 1950'den sonra başlamış olsa da tarlaya dönüştürülecek olan arazi alanı olarak mera arazileri kullanılmıştır.[111]

Tablo 19'da 1950-1960 dönemine ait hayvan sayısı verilmiştir. Küçükbaş ve büyükbaş hayvan sayısında artış görülmektedir. Yük ve çeki hayvanlarında ise at, katır, eşek sayısında artış görülmesine karşın deve sayısında azalma görülmektedir. Ordunun ihtiyacı doğrultusunda Fransa'dan Breton atı satın alınması için Milli Savunma Bakanlığı'nın bütçesinden 1.400.000 lira tahsilatla 1000 adet topçeker topçeker hayvanının satın alınması kararlaştırılmıştır.[112]

Tablo 19
1950-1960 Dönemi Hayvan Sayısı

Yıllar	At	Deve	Katır	Eşek	Koyun	Kıl Keçisi	T. Keçisi	Sığır	Manda
1951	1.173.103	107.912	110.102	1.713.222	24.832.649	16.531.053	4.370.161	10.395.858	967.062
1952	1.215.818	95.502	116.887	1.725.899	26.534.233	16.122.632	4.921.736	10.694.807	1.013.388
1953	1.200.938	93.697	117.122	1.747.941	27.286.102	16.094.185	4.869.063	10.758.553	1.044.134
1954	1.214.336	89.190	117.012	1.709.951	26.807.557	16.121.403	4.958.029	10.867.500	1.070.716
1955	1.218.980	72.034	125.142	1.698.144	26.443.838	16.216.513	4.816.389	11.058.935	1.056.000
1956	1.256.870	65.936	130.649	1.771.761	27.974.232	16.485.836	5.027.971	11.546.208	1.075.438
1957	1.291.264	54.587	133.146	1.777.473	29.209.029	17.248.378	5.573.147	12.061.130	1.121.727
1958	1.332.826	56.653	153.957	1.840.070	30.823.393	18.197.092	6.035.534	12.484.211	1.161.803
1959	1.386.500	65.500	172.000	1.873.800	33.613.500	18.940.700	6.137.000	12.075.800	1.229.200
1960	1.312.300	65.390	170.200	1.891.800	34.463.200	18.636.700	5.995.500	12.435.000	1.140.000

Kaynak: Bu tablo Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Zirai İstatistik Özetleri: 1940-1960** kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Grafik 11'de 1951-1960 yılları kümes hayvanları sayısı verilmiştir. Buna göre verilen yıllarda tavuk/ horoz sayısı %34 artış gösterirken hindi sayısı ise %30 artış göstermiştir.

[111] Ahmet Gökkuş, Meralarımız ile ilgili Bir Değerlendirme, TÜRKTOB Dergisi, Sayı 25, 2018, s. 6.
[112] CDA, 30-1-0-0/ 57- 348- 7

Grafik 11
1951-1960 Yılları Kümes Hayvanları Sayısı

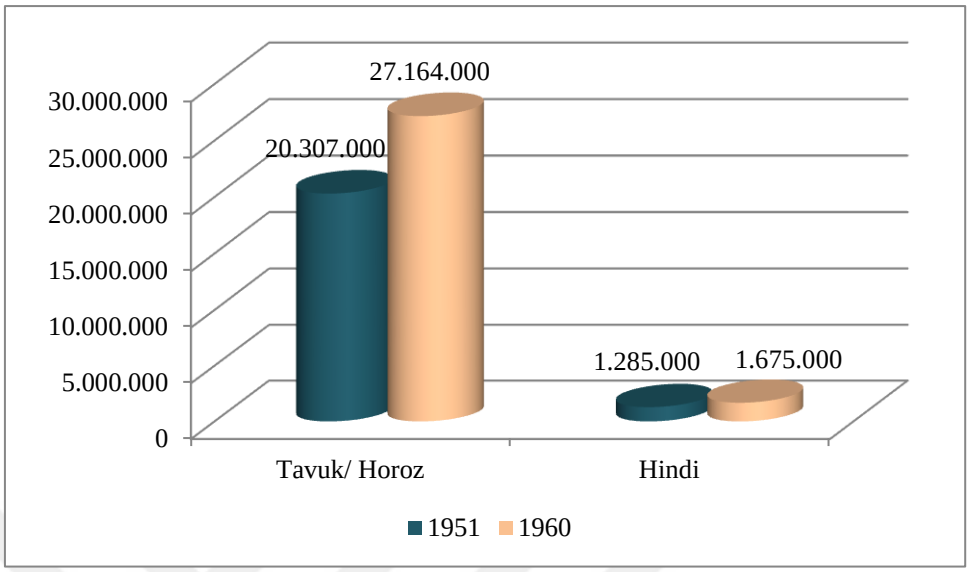

Kaynak: Bu grafik T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Tarımsal Göstergeler: 1923-1998** kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

1950 yılında Demokrat Parti Hükümeti'nin iktidara gelmesi ile birlikte savaş yıllarından beri uygulanmakta olan katı devletçilik anlayışı yerini liberal politikalara bırakmıştır. Bu dönemde de önceki dönemlerde olduğu gibi hükümet programları çerçevesinde ziraat faaliyetlerine verilen önem dikkat çekicidir. Bu dönemde halkın %80'i ziraat faaliyetleriyle uğraşmaktaydı ve 1950-1953 yıllarında tarım sektörü hızlı bir gelişim göstermiştir. Ekim alanları 1950 yılında 18,72 milyon hektardan 1960 yılında ise 29,95 milyon hektara çıkmıştır.

Devletin zorunlu olmadığı sürece ekonomiye müdahale etmediği, özel sektör girişimciliğini artıran ve kamunun özelleştirilmesine teşvik edilmesi tarım sektöründe yavaş ancak önemli değişikliğe neden olmuştur. Devletin kamunun özelleştirilmesine ilişkin başlatmış olduğu teşvikler arasında yer alan çayır ve meraların özelleştirilerek ekilen alanların genişletilmesine yönelik uygulamasının yanında Marshall Planı'nın uygulanmaya başlanmasıyla tarımsal üretimde hayvan ve insan gücüne ihtiyaç azalarak makineli tarıma geçiş sağlanmıştır. 1950-1953 yıllarında traktör dışalımı artmış ve bunun sonucunda tarımsal üretim hızla gelişim

göstererek %10'un üzerinde bir büyüme yakalamıştır.[113] Tüm bu tarımsal gelişmeler 1930'lu yıllarda ithal ikameci sanayileşme modeli bırakılıp tarım sektörü odaklı yeni bir ekonomi politikasının benimsenmesine olanak sağlamıştır. Bu durum bitkisel üretimi artırıp ürünlerin pazara açılmasını sağlamış, Türkiye'nin tarımsal üretimi %69 artmıştır. Bitkisel üretimde yaşanan olumlu gelişmelerin yanında tarım sektörünün diğer bir kolu olan hayvancılıkta ise bir takım sorunlara neden olmuştur. Özellikle hükümetin kamu alanlarının özelleştirilme yoluyla çayırlar, otlaklar ve mera alanları olarak kullanılan arazilerin ekilebilir alanlara açılması hayvanların otlak olarak kullandığı sahaları daraltarak hayvancılık faaliyetlerini zorlaştırmıştır. Ekolojik açıdan bakıldığında ise hayvancılıkta otlamanın daha dar alanlarda yapılması ise aşırı otlama problemini ortaya çıkararak doğal bitki örtüsünün de tahrip edilmesine neden olmuş, ekonomik açıdan bakıldığında ise meralarda yaşanan bu daralma hayvancılıkla uğraşan kesimi yem maliyeti karşı karşıya getirmiştir. [114]

12 Temmuz 1952 tarihinde Bingöl Bölgesi Damızlık, Kasaplık, Hayvan Yetiştirici ve Besleyicileri İstihsal ve Satış Kooperatifi'nin Başbakan'a yazmış olduğu yazıda kooperatifin doğu bölgesinde büyük bir ilgi gördüğü ve kooperatifin amacının aracıyı ortadan kaldırarak, kurumla işbirliği yaparak fiyatları yaz kış ucuza düşürmek olduğu ifade edilmiştir. Kooperatifin Başbakanlık'a vermiş olduğu yazılı fiyat teklifine göre Erzurum teslimi koyun 120 kuruş, sığır ise 85 kuruştan verilmek istenmiş ancak olumlu cevap alınamamıştır. [115] Hayvancılığın gelişmesinde ve üreticinin korunması noktasında hayvan birliklerinin ve kooperatiflerinin önemi büyüktür. Ancak bu dönemde kooperatifler ve birlikler çok fazla desteklenmemiştir. Planlı dönemde ise kooperatiflere ve hayvan birliklerinin önemine dikkat çekilerek üreticilerin örgütlenmesi istenmiştir.

İstanbul Belediyesi'nin 22 Haziran 1954 yılında Başbakanlık'a yazmış olduğu yazıda 1953 yılında başlayıp devam eden kış şartlarıyla beraber hayvan telefinin olması nedeniyle kasaplık hayvanların azalması ve besi süresinin uzaması nedeniyle de maliyet fiyatlarının yükseldiği ifade edilmiştir. Öte yandan diğer illerde

[113] Günaydın, s. 161.
[114] Muzaffer Bakırcı, **Türkiye'de Kırsal Kalkınma, Kavramlar, Politikalar, Uygulamalar,** Nobel Yayıncılık: Ankara, 2007, s.96-97.
[115] CDA, 30-1-0-0 / 19- 109 - 3

de yetiştiricilerin olmasına rağmen koyun eti bulunamaması nedeniyle koyun eti kıtlığı yaşanmıştır. Et temininin talebi karşılaması açısından Et ve Balık Kurumu ile iletişime geçilerek canlı hayvan tanzim satışının yapılması istenilmiştir. Tanzim satışı İstanbul Belediyesi tarafından Perakendeci Kasaplar Cemiyeti ile Et ve Balık Kurumu arasında anlaşılarak yapılmıştır. Öncelikle Erzurum'dan kesilmiş olarak gönderilen etler ile satışa başlanmış ancak kesilmiş olarak gönderilen etler ile canlı koyunlar arasında yenilmesi mümkün olmayıp, imhası gerekenlerin bulunması nedeniyle satışlar sekteye uğramıştır. Başvekalete yazılan yazıda tanzim satışları için şehre canlı olarak getirilen 8224 koyun 11 başı kesimden önce ölmüş, 19 baş koyun ise kesildikten sonra yapılan muayene sonrasında imha edildiği, Erzurum Kombinesinden 2250 koyun gelmiş ve bunların sağlık muayenesinde 250'sinin zayıf olması nedeniyle imha edildiği, 11 Haziran 1954'den 22 Haziran 1954'e kadar canlı olarak getirilen 1106 koyunun 11'ği kesim öncesi, 37 baş koyun kesimden sonra yapılan muayenede imha edildiği ifade edilmiştir.[116]

İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay'ın Başbakanlık'a yazmış olduğu yazıda et fiyatlarını ayarlamak için Et Balık Kurumu'nun İstanbul'da yapmakta olduğu tanzim satışlarının durdurulacağı Et Balık Kurumu'nun İstanbul irtibat bürosu aracılığı ile açıklanmıştır. Gökay, tanzim satışlarının durdurulması halinde İstanbul'da et buhranının yaşanması ve et fiyatlarının artarak yedi sekiz lirayı bulacağını ve bu nedenle tanzim satışlarının bir ay daha gerekli olduğunu ifade etmiştir.[117]

İstanbul'daki et fiyatlarının artmasının nedenleri arasında; kış şartlarının sert geçmesi, besi süresinin uzaması, kış şartları nedeniyle besi maliyetlerinin yükselmesi, et veriminin düşük olması, et tüketiminin karşılanması açısından kuzu sevkiyatına ağırlık verilmiş ancak kış şartlarının etkisiyle yeterli gelmemesi ve kuzudan elde edilen etlerin daha az olması, Et Balık Kurumu'nun vermiş olduğu fiyatların sevk masrafları ve hayvan zayiatları ile İstanbul canlı hayvan borsalarını

[116] CDA, 30-10-0-0 / 83 - 544 - 18
[117] CDA, 30-1-0-0 / 1- 8- 6

geçecek miktarda olması nedeniyle İstanbul'a hayvan sevkiyatının azalması sayılabilir.[118]

23 Mart 1956 tarihinde 15 Bin hayvan mevcuduna sahip Kars'ın Halefoğlu köyünde hayvan yemi kıtlığı olduğu ve yemsizlik nedeniyle hayvanların açlıktan telef olduğu ifade edilmiştir. Döneme ait gönderilen telgraflarda samanın kilosunun 40 lira, otun kilosunun 50 kuruş olduğu belirtilmiş Ziraat Bankası'nın yapmış olduğu 5000 liralık yardım ile hayvan başına 25 kuruş düştüğü belirtilerek, Adnan Menderes'e gönderilen telgrafla 5000 liralık yardımın artırılması talep edilmiştir. Bunun üzerine Ziraat Vekaleti, Ziraat Bankası Umum Müdürlüğü'ne hayvan yemi kredisinin artırılması talebini iletmiştir. Halefoğlu köyü yem kıtlığı sebebiyle hayvanların telef olmasından dolayı Adnan Menderes'e gönderilen bir başka telgrafta ise 30 Bin lira hayvan yemi desteği verilmesini talep etmiştir.[119]

29 Mart 1956'da Erzurum'un Çat kazası adına meclis üyesi Mahmut Taras tarafınca Başvekalet'e iletilen telgrafta 1955 yılının kurak geçmesi üzerime Erzurum'da hayvanların yemsizlikten dolayı açlıktan kırıldığı belirtilmiştir. Hayvan yemlerinden arpa ve yulafın Erzurum'un diğer ilçelerinden teminine imkan olmaması nedeniyle demiryolu aracılığıyla diğer illerden yem sevkiyatı yapılmasına karar verilmiştir.[120] Ağrı Doğubayazıt Demokrat Parti İdare Heyeti Başkanı Mustafa Özdemir'in Adnan Menderes'e hayvan yemi hakkında göndermiş olduğu 31 Mart 1956 tarihli telgrafta kışın şiddeti nedeniyle koyun mevcudunun sekizyüz bin ve sığır mevcudunun yüzelli bin başı aştığı ancak yemsizlik nedeniyle telef olan hayvanların %40'ı bulduğu belirtilmiştir. Belirtilen hayvan sayısına istinaden yeterli miktarda arpa ve hayvan yemi kredi plasmanın artırılması talep edilmiş, Mustafa Özdemir'in talebi Toprak Ofisi Umum Müdürlüğü'ne bildirilmiştir.[121] İklim şartları nedeniyle tarla mahsullerinin çürümesi hem toprakla uğraşan çiftçiyi hem de hayvancılıkla uğraşan Gevaş hayvan yetiştiricilerini zor duruma düşürmüştür. İklim şartlarının yem stoğunun yapılmasını olanaksız hale getirmesi nedeniyle Ziraat Bankası'ndan kredi

[118] CDA, 30-10-0-0 / 83 - 544 - 16
[119] CDA, 30-1-0-0 / 81 – 510 - 3
[120] CDA, 30-1-0-0 / 81 – 510 - 1
[121] CDA, 30-1-0-0 / 81 - 510 - 2

açılma talebinde bulunulmuş ve çiftçilere ödeme olanakları doğrultusunda kredi açılacağı Ziraat Bankası'nca bildirilmiştir.[122]

1950-1951 döneminde Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı tarafından canlı hayvan ihracatının anlaşmalı marketlere anlaşma hükümleri çerçevesinde, anlaşması bulunmayan marketlerde ise serbest döviz (dolar ve İsviçre frangı) veya Türk hesabına geçecek sterlin karşılığında yapılacağı belirtilmiştir. Sığır ve manda ihracatının gazetede yayınlandığı tarihten itibaren kuzu ihracatı ise 1 Haziran 1950 tarihinde 50.000 baş kuzu ile sınırlandırılmış olarak ihraç edilmesine karar verilmiştir. Sığır, manda ve koyun ihracatı için kontenjan sınırı konulmamış, et fiyatlarında normalin dışında bir artışın olması durumunda ülkedeki et fiyatlarının aşırı artışını engelleme ve tüketiciyi korumaya yönelik olarak Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'nın ihracatı durdurma yetkisi bulunduğu ifade edilmiştir.[123]

İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Fahrettin Kerim Gökay'ın Başvekalet'e yazmış olduğu yazıda zorlu kış şartlarında bazı bölgelerde hayvan telefinin olması nedeniyle kasaplık hayvanların sayısının azalması ve normal besi sürecinin de uzaması nedeniyle maliyet fiyatlarının arttığı belirtilmiştir. Bunun yanı sıra koyun etinin bazı illerde bulunmadığı ilgili talep yazılarına gelen cevaplardan anlaşılmıştır. Buna karşılık koyun eti yerine kuzu eti satışına gidilmek istenmiş ancak kuzuların zorlu geçen kış şartları nedeniyle yeterince gelişememesi, et tutmaması ve sayılarının yetersiz olması nedeniyle koyun eti ihtiyacı iyice artmıştır. Bu gereklilik et sahasında tanzim satışların yapılması istenmiştir. Bu doğrultuda tanzim satış Perakendeci Kasaplar Cemiyeti ve Et ve Balık Kurumu ile anlaşma yapılmıştır. Canlı hayvan ve kesilmiş hayvanlar arasında imhası gereken hayvanların bulunması, telef olan ve imhası gereken hayvanlarla ilgili Yenisabah ve Dünya gazetelerinde çıkan haberler, halkın şikayetlerinin artması, gibi nedenlerle tanzim satışlar rağbet görmemiştir. Bugüne kadar Et ve Balık Kurumu'nun tamzim satışları için İstanbul'a gönderilen etler ile imha miktarları ise şu şekildedir: canlı olarak gelen 8224 baş koyundan 11 başı kesimden önce 19'u ise kesimden sonra yapılan muayenelerle imha edilmiştir. Erzurum Kombinesinden kesik olarak 2250 koyun gelmiş ve

[122] CDA, 30-1-0-0 / 107 - 674 - 10
[123] CDA, 30-10-0-0 / 163 - 142 - 3

bunların sıhhi muayenelerinde 250'si zayıf olması nedeniyle imha edilmiştir. 11 Haziran 1954'den 22 Haziran 1954'e kadar canlı olarak getirilen 1106 baş koyundan 11 başı kesimden önce, 37 başı ise kedimden sonra yapılan muayenelerde imha edilmiştir.[124]

4. 1960-1980 DÖNEMİ

Bu dönemde bitki örtülerinde bir değişiklik olmadan yalnızca arazi sınıflamasından kaynaklı olarak bir değişim olmuştur. Bu değişiklik sonucunda keçi başta olmak üzere özellikle küçükbaş hayvanların otlama alanlarında önemli daralma meydana gelmiştir. Orman Bakanlığının olmadığı dönemlerde mera olarak sınıflandırılan 7,5 Milyon hektar alanın 1969 yılında Orman Bakanlığı'nın kurulması ile birlikte orman- fundalık kapsamına alınması ile birlikte Orman Bakanlığı bu alanların otlak olarak kullanılmasına sınırlı olarak izin vermiştir.[125]

Grafik 12
1950-1980 Yılları Çayır ve Mera Alanlarının Dönüşümü

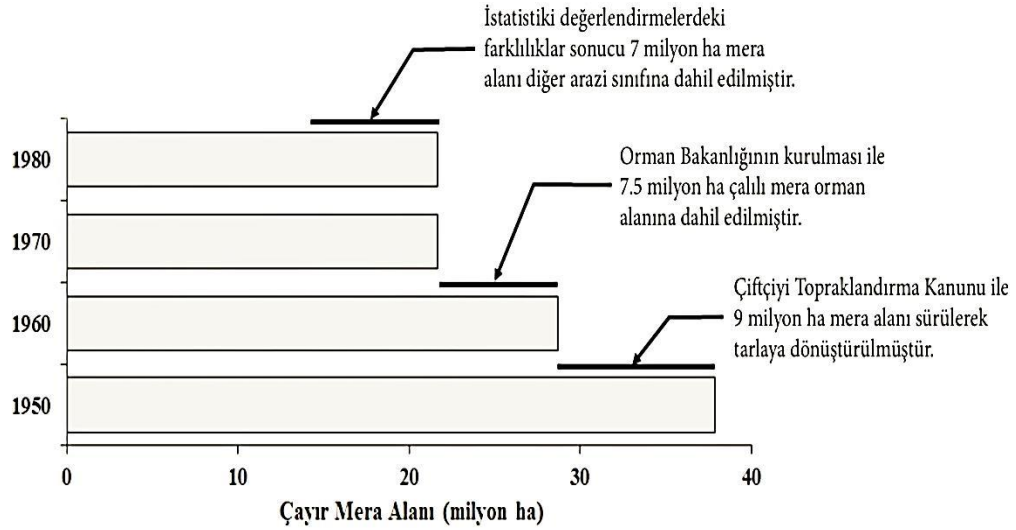

Kaynak: Gökkuş, s.7

Grafik 12'de 1950-1980 yılları çayır ve mera alanlarının dönüşümü verilmiştir. Çayır ve mera alanları yıllar itibariyle azalma eğilimi göstermiş, 1950-1970 yılları arasında çayır ve mera alanlarında %43,5 azalma meydana

[124] CDA, 30-10-0-0/ 83-544-18
[125] Gökkuş, s. 6.

gelmiştir.1980 yılında ise 7 milyon ha diğer arazi sınıfına dâhil edilmiştir. Bu dönemde hayvancılık sektöründe yem probleminin mevcut olması ve hayvan sayısında yaşanan artışlar meraların yükünü artırmakta ve aşırı otlama problemini ortaya çıkartmaktadır.

1962-1967 yıllarını kapsayan I. BYKP çerçevesinde hayvancılığın durumu incelenirken daha önce incelediğimiz dönemlerde olduğu gibi planlı kalkınma döneminin ilk aşamasında da toprak kullanma problemi kendisini göstermiştir. Plan döneminde yeni toprakların açılmasının durdurulması, daha uzun dönemde ise sürülen toprakların yeniden meraya çevrilmesi amaçlanmıştır. Meralar üzerindeki baskının artırılması, büyükbaş hayvan sayısının artırılması, keçi sayısının azaltılması ve yem bitkileri tarımının geliştirilmesi ile birlikte meralardan kaynaklı doğan problemlerin önlenebilmesi hedeflenmiştir.[126]

Grafik 13
1960-1979 Yılları Kümes Hayvanları Sayısı

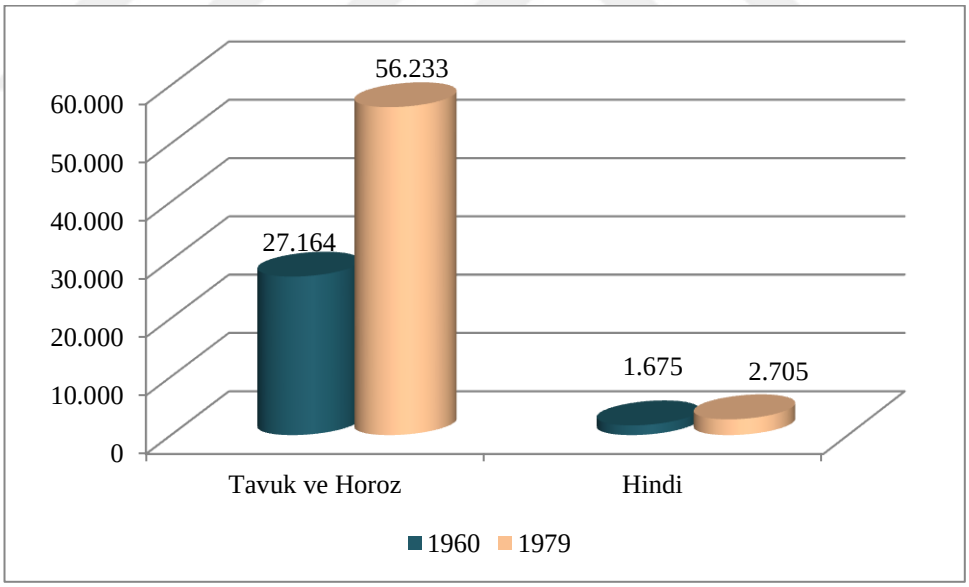

Kaynak: Bu grafik T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Tarım İstatistikleri Özeti 1979** kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

[126] I. BYKP, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/Birinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1962-1967.pdf (25/05/2020) s.179.

Grafik 13'de 1960-1970 yılları arasında kümes hayvanlarının sayısı verilmiştir. 1960 yılından 1979 yılına kadar tavuk ve horoz sayısı iki katından daha fazla artmıştır. Hindi sayısı ise %61'lik bir artışla 1979'da 2.705'e çıkmıştır.

Tablo 20
1960-1980 Dönemi Hayvan Sayısı

	At	Deve	Katır	Eşek	Koyun	Kıl Keçisi	Tiftik Keçisi	Sığır	Manda
1960	1.312.300	65.390	170.200	1.891.800	34.463.200	18.636.700	5.995.500	12.435.000	1.140.000
1961	1.305.000	56.460	186.900	1.916.000	33.306.900	18.100.800	5.847.800	12.097.300	1.140.400
1962	1.238.500	52.680	207.800	1.880.400	31.614.000	16.420.000	5.655.000	12.662.000	1.159.900
1963	1.170.770	48.320	204.919	1.887.000	32.278.980	15.917.910	5.587.000	12.704.130	1.165.860
1964	1.209.600	46.400	216.400	1.918.000	32.654.000	15.599.000	5.563.000	13.211.000	1.202.500
1965	1.199.000	45.800	225.000	1.971.000	33.382.000	15.305.000	5.500.000	13.203.000	1.216.000
1966	1.204.000	43.600	238.000	1.986.000	34.663.000	15.315.000	5.617.000	13.769.000	1.253.000
1967	1.183.000	43.000	259.000	1.965.000	35.878.000	15.200.000	5.459.000	14.165.000	1.248.000
1968	1.151.000	42.000	273.000	1.986.000	36.587.000	15.187.000	5.450.000	10.316.566	1.256.000
1969	1.110.000	39.000	290.000	1.936.000	36.351.000	15.336.000	4.931.000	9.611.837	1.178.000
1970	1.049.000	31.000	299.000	1.805.000	36.471.000	15.040.000	4.443.000	9.393.434	1.117.000
1971	1.027.000	29.000	301.000	1.760.000	36.760.000	14.752.000	4.111.000	9.278.000	1.026.000
1972	962.000	25.000	312.000	1.701.000	38.806.000	14.820.000	3.643.000	9.466.705	1.039.208
1973	936.000	21.000	302.000	1.616.000	40.093.000	15.062.000	3.368.000	9.619.817	1.023.000
1974	878.000	19.000	299.000	1.522.000	40.539.000	15.190.000	3.556.000	9.746.671	1.022.000
1975	871.000	18.000	300.000	1.476.000	41.366.000	15.216.000	3.547.000	9.718.097	1.051.000
1976	853.000	17.000	324.000	1.465.000	41.504.000	14.973.000	3.535.000	10.141.200	1.056.000
1977	843.000	15.000	311.000	1.407.000	42.708.000	14.752.000	3.524.000	10.460.120	1.012.000
1978	812.000	13.000	299.000	1.371.000	43.942.000	14.805.000	3.642.000	10.750.370	1.023.000
1979	807.000	12.000	315.000	1.331.000	46.026.000	15.109.000	3.666.000	11.176.490	1.040.000

* Veriler Baş cinsinden verilmiştir.

Kaynak: Bu tablo T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Tarımsal Göstergeler: 1923-1998** ve **Tarım İstatistikleri Özeti 1979** kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Tablo 20'de 1960-1980 dönemi hayvan sayısı verilmiştir. 1960-1979 yılları arasında katır sayısı %85 ve koyun sayısı %34 artış göstermiş, bu iki hayvan türü dışında diğer tüm hayvan türleri azalma göstermiştir. %82 oranında en büyük azalma deve sayısında görülmüştür.

Planın tarım politikası amaçları arasında beslenme seviyesini düzeltmek için proteinli ve özellikle hayvansal proteinli besinleri artırma hedefi yer almaktadır. Ülkemizde kişi başına alınan kalori normale yakın olmasına karşın bu kaloriyi

sağlayan bitkisel ve hayvansal gıdalar arasında dengesizlik bulunmaktadır. 1962 yılında bir kişinin almış olduğu proteinin %82,9'u bitkisel kökenli iken %17,1'i ise hayvansal kökenli protein oluşturmaktadır. 1967 yılında ise proteinin %80,3'i bitkisel kökenli iken hayvansal kökenli protein oranı %19,7'dir.[127]

Hayvan sayılarındaki bu azalmanın önüne geçişmesi, bireylerin hayvansal kökenli protein oranlarını artırma yönündeki çalışmalar kalkınma planlarının hedefleri arasında yer almıştır. I. BYKP çerçevesinde toplam hayvansal ürünler üretiminde 1963-1967 yılları arasında %31'lik bir artış beklenmiş ancak bu dönemde hayvansal ürün üretiminde gerçekleşen artış hedeflenenin altında kalarak %13 olarak gerçekleşmiştir. Hayvancılık sektöründe hem verim hem de üretimin artırılmasında önem arz eden yem üretimi ve mera arazilerinin ıslahı da hedeflenen düzeyin altında gerçekleşmiştir. I. BYKP döneminde yem açığının kapatılabilmesi için Amerikan atık üretiminden yararlanılacağı belirtilmiş ve 1967 yılından sonra mera iyileştirme ve ilave çayırlıkların kurutulması ile yem üretiminin artırılmasının zorunlu olduğu ifade edilmiştir. Bu kapsamda 500 bin hektar mera arazisinin ıslahı hedeflenmiş ancak plan dönemi sonunda bu hedefin yalnızca %10'u gerçekleştirilebilmiştir. Hayvancılığın gelişmesinde önemli bir faktör olan yem üretimi plan döneminin başında hayvancılık ile birlikte yürütülmesi hedeflenmiş bu kapsamda hayvancılık yapılan yerlerde yem tarımının, bitkisel üretim esas olan işletmelerde ise hayvancılığın geliştirilmesi hedeflenmiş ancak plan hedeflerinin çok altında kalması nedeniyle bitkisel üretim ile hayvancılık birlikte yürütülememiştir.

Fazladan kesimlerin engellenmesi, geniş veteriner hizmetleri, iyi yemleme ve verimde meydana gelecek artış ile üretim artışı sağlanmak istenmiş ve plan çerçevesinde hazırlanan düzenli yetiştirme programları ile hayvan sayısının sabit tutulması öngörülmüştür. Dönem sonunda ise koyun sayısında %10,3, manda sayısında %7,1 düzeyinde artış görülmüş, kıl keçisi sayısında %6,8, keçide ise %1,3 düzeyinde bir azalma meydana gelmiştir.

Devlet üretme çiftliklerindeki hayvan ırklarının ıslahı, damızlık kadrolarının takviyesi ve yetiştiricilere dağıtılması amacıyla Tarım Bakanlığı'nın 14 Mayıs 1965

[127] I.BYKP, s.150.

tarihli ve 913/4540 sayılı yazısı üzerine Batı Almanya'dan damızlık sığırların ithal edilmesi için Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü tarafından bir heyet kurulması kararlaştırılmıştır.[128]

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren incelediğimiz dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de yer alan üç kalkınma planında da hayvan hastalıklarıyla mücadele, aşılama ve ilaçlama çalışmaları devam etmiş ancak imkânların yetersiz oluşu sebebiyle hayvan ölümlerinin önüne geçilememiştir.

I. BYKP kapsamında et üretimi ve tüketimi arasında dengenin sağlanması hedeflenmiş ve hedef doğrultusunda plan sonunda yaklaşık 67 bin ton ihraç edilecek et fazlası veya karşılığı canlı hayvan olması beklenmiş ancak plan dönemi sonunda bu hedef gerçekleştirilememiş ve canlı hayvan ihracatında %32 oranında gerileme görülmüştür.

Et tüketimi ise kişi başına 14,7 kg'dan 17,7 kg yükselmesi beklenmiş ancak plan dönemi sonunda yalnızca %1'lik bir artış sağlanmıştır. Ayrıca et fiyatlarında belediyeden belediyeye değişikliğin olması sebebiyle hayvan ürünlerini desteklemek adına fiyat politikası çerçevesinde narh sisteminin hayvancılık sektörü ve besiciler üzerinde yarattığı olumsuz etkiler göz önünde bulundurularak et fiyatlarının serbest bırakılmasına, narh tespiti ihtiyacı halinde belediyelerin teklifi doğrultusunda Tarım ve Ticaret Bakanlıklarınca narh konulmasına karar verilmiştir. Dönem sonunda perakende et fiyatlarına uygulanan narh sistemi tam olmamakla birlikte kaldırılmış ve fiyatlara yönelik uygulanan politika olumlu etkilerini göstermiştir. Narhın kaldırılmasından dolayı serbest et fiyatlarında anormal ve suni artışları önlemesi açısından Et ve Balık Kurumu bir satın alma politikası uygulayarak fiyatın doğrudan üreticiye yansımasını sağlamak üzere aracı ticarete geniş ölçüde karışarak bu piyasada rekabet şartlarının sağlanmasına yardımcı olacağı belirtilmiştir.

1962-1963 yıllarında günlük et üretiminin 460 bin ton civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu üretimin %4'ünü Et ve Balık Kurumu (ESK), %33'ün mezbahalarda gerçekleşen kesimler oluşturmaktadır. Mezbaha dışı kesimler ise

[128] CDA, 30–18–1-2/ 187- 36- 3

toplam üretimin %63'ünü oluşturmakta ve et tüketimi kontrolsüz olarak gerçekleşmektedir. Hayvancılık sektörü için elverişli bir coğrafyaya ve hayvan nüfusuna sahip olan Türkiye'de et tüketiminin düşük olmasının başlıca sebepleri arasında, hayvansal ürün üretiminde yem sorununun halledilememiş olması, verimlilikte yaşanan sorunlar, işletme ve pazarlama mekanizmasının tam oturmamış olması, et satış fiyatlarının yüksek olması ve yetiştiricinin bu satış fiyatından çok fazla kar sağlayamaması gibi sebepler yer almaktadır.

I. BYKP çerçevesinde Et ve Balık Kurumu'nun soğuk hava depolarını genişletmek, gerekli özel taşıtları sağlamak, ağıllar vs. kurmak için özel yatırımları yapması planlanmış, 1963-1967 yıllarında toplam 97.700 TL ödenek ayrılmıştır. Bu dönemde Et ve balık kurumu üreticiye kredi açmakta ve kredi miktarı yeter ve kullanıldığı amaca uygun hale getirilerek hayvan üreticilerini teşkilatlanmaya ve kooperatifleşmeye teşvik edici yönde hareket edecektir. Aynı zamanda hayvan borsalarının açılması yönünde teşvikler başlatılmıştır.

Türkiye'nin hayvancılığa elverişli olmasının yanında hayvancılık sektörünün verimliliği ve sürekliliğini sağlayacak olan yem sorunu, hayvan sayısının fazla olması nedeniyle mera arazilerinde aşırı otlama problemi, mera alanlarının tarıma açılması, hayvan ve hayvansal ürünlerin pazarlama imkanlarının sınırlı olması, hayvansal ürün fiyatları ve yem arasındaki parite dengesinin sağlanamaması gibi nedenlerden dolayı hayvancılık sektörü gelişememiştir.

Doğu Anadolu'da meydana gelen don ve kuraklık sebebiyle yem üretimi düşmüştür. Bu nedenle hayvancılığın korunması amacıyla Kars, Erzurum ve Ağrı illerine ve ülkenin diğer bölgelerine demiryolu üzerinden nakledilecek olan hayvan yemlerinin içerisine pancar posasının ilave edilmesi ve nakil ücretlerinde düzenlemeye gidilmiştir. Buna göre 1 Ağustos – 30 Kasım 1969 tarihleri arasında bir ton için kilometre başına bir kuruş ücret alınması ve bu tarihten sonra normal tarifeye geçilmesi 12 Mart 1964 tarihli 440 sayılı kanunun 24. Maddesine göre Bakanlar Kurulunca 27 Ağustos 1969 tarihinde karar verilmiştir.[129]

[129] CDA, 30– 18– 1- 2/ 239- 59- 1

II. BYKP'nda da hayvan hastalıkları ile mücadele noktasında tam olarak başarı sağlanamamış ancak III. BYKP sonunda ise şap ve veba gibi salgın hastalıkların yayılması önlenmiştir. Ayrıca III. BYKP döneminde 47 çeşit aşı, serum ve biyolojik madde üretimi gerçekleştirilmiş bu sayede hayvan hastalıkların teşhis, tedavi ve yayılımını önleme noktasında adım atılmıştır. Her ne kadar aşı yönünden olumlu gelişmeler sağlansa da en çok görülen şap ve kuduz aşısı üretiminde ise istenilen düzeye varılamamıştır.

1967-1972 yıllarında hayvancılık sektöründe üretim artışı %4,8 olarak belirlenmiş ancak dönem sonunda üretim artışı %3,2 olarak gerçekleşmiş ve dolayısıyla hedefin gerisinde kalınmıştır. 1967 yılında kişi başına düşen hayvansal protein miktarı %21 iken II. BYKP sonunda bu oran %23,7'ye yükselmiştir.

Hayvansal ürünlerin ihracatı için Kars'ın Iğdır ilçesinde bulunan Markara Köprüsü'nün Sovyet Rusya'ya ihracat için giriş- çıkış kapısı olarak 5682 sayılı kanunun birinci maddesine göre Bakanlar Kurulunca 25 Eylül 1970 tarihinde tayin edilmiştir.[130] Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında 1971-1972 yıllarında yapılacak olan ticari protokolde yer alan Türk ihraç malları arasında yer alan 4 milyon dolarlık büyükbaş canlı hayvan kontenjanı ve bu canlı hayvan ihracatının Et ve Balık Kurumu tarafından gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Büyükbaş canlı hayvan alım fiyatlarının mevsime, teslim yerine, hayvan cinsi ve kalitesine göre Et ve Balık Kurumu tarafından belirlenecektir. İhracatın aksamadan yürütülmesi açısından Et ve Balık Kurumu Genel Müdürlüğü'ne rotatif olarak kullanılmak üzere Ziraat Bankası tarafından 20 milyon Türk Lirası kredi açılmasına, ihracatta yaşanacak kar ve zararın Et ve Balık Kurumu'na ait olmasına Bakanlar Kurulunca 24 Haziran 1971 tarihinde kararlaştırılmıştır.[131]

III. BYKP 1973-1977 yıllarını kapsamaktadır. Plan döneminin başında 1972 yılında toplam et üretimi 713,4 Milyon ton olarak gerçekleşmiş bu üretimin %82'sini kırmızı et oluştururken %18'ini ise tavuk eti oluşturmaktadır. 1977 yılında ise toplam et retimi %6,2 artarak 979,7 Milyon ton olarak gerçekleşmiştir. Toplam et üretiminde

[130] CDA, 30-18-1-2/ 257-67-8
[131] CDA, 30-18-1-2/ 268- 43-17

kırmızı et üretiminin payı yaklaşık %90 iken tavuk eti üretiminin payı %10 civarındadır.

Dönemin teknolojik şartları doğrultusunda doğal ve yapay tohumlama yoluyla hayvan ırklarının ıslahı çalışmaları yürütülmüştür. 1972 yılında sığırların %9,3 saf ve melez kültür soylarından oluşurken 1977 yılında bu oran %13,3 düzeyine yükseltilmiştir. Bu dönemde tavukçuluk yönünden de olumlu gelişmeler sağlanmış, et ve yumurta tavukçuluğunda ana damızlıkların yurtiçinden karşılanamaması ana damızlık noktasında dış alımı devam etmiştir.

1960-1980 yılları içerisinde üç kalkınma planı hazırlanmış ve planlar çerçevesinde hayvancılık sektörüne dair çözülmesi gereken en önemli problemlerden birisi olarak yem üretimine dikkat çekilmiştir. I. BYKP'nda hayvancılığın gelişmesi ve verimliliğin artırılabilmesi için toplam yem üretiminde plan dönemi sonunda hedeflenen düzeyin yalnızca %30'unun gerçekleştirildiği görülmüştür. Kaba yem üretiminde hedeflenen düzeye çok yaklaşılmış olsa da kesif yem için hedef alınan 2,6 milyonluk üretim artışının yalnızca %40,1'i gerçekleştirilmiştir.

I. BYKP döneminde yem fabrikalarından karlı olarak faaliyet gösteren Ankara Fabrikası, yemlerini Atatürk Orman Çiftliği aracılığıyla ve kredi ile üreticiye hizmet vermektedir. Yem Sanayii A.Ş.'nin sermaye yetersizliği nedeniyle kredili satış yapamaması ve üreticinin satın alma gücünün yetersiz olması nedeniyle hayvan üreticisinin fabrika yemi kullanma alışkanlığı düşüktür.

II. BYKP'nda da yem üretiminin artırılması üzerinde durulmuş yem ihtiyacı ve meraların ıslahı göz önüne alınarak hayvancılığın gelişmesi için dane ve kaba yem yetiştirilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Toplam hayvan yemi üretimi beklenen düzeye ulaşamamıştır.

III. BYKP'nda da daha önceki planlarda olduğu gibi mera ve çayırlık alanların hayvancılık üzerindeki önemine dikkat çekilmiş ancak çayır ve mera arazilerinin tarımsal alana dönüştürülmesinin önüne geçilememiştir. Plan döneminde yem bitkileri üretim alanı toplam tarımsal alanın %1,7'si kadar gelişme sağlamıştır. Aynı zamanda sanayi atıklarının yem üretiminde kullanılması yönünde çalışmalar

sonuç vermiş ve 1972 yılında yem tüketimi içinde yoğun yemlerin pay 17,7 iken bu oran 1977 yılında %20,8'e yükselmiştir.

5. 1980 SONRASI DÖNEM

1980 sonrası ithal ikameci politikalardan neoliberal politikalara geçiş 24 Ocak 1980 kararları sonrasında gerçekleşmiştir. 24 Ocak kararları özellikle tarım sektörüne etkileri bakımından önem arz etmektedir. 24 Ocak kararları çerçevesinde alınan 32 sayılı karar ile tarım sektörü gerileme dönemine girmiştir.

"Denetimsiz piyasa ilişkileri içinde kapitalist sanayi, örgütlü ticari ve mali sermaye karşısında yapısal olarak zayıf ve savunmasız olan köylü tarımının bu koşullarda olumsuz fiyat hareketleriyle karşılaşması kaçınılmaz görünüyor. Nitekim, tarımın ticaret hadleri, 1978-1979 ve 1988 yılları arasında, MG serilerinden hesaplandığında %38,9 oranında gerilemiştir. İç ticaret hadlerinde diğer büyük bir bozulmanın büyük buhran yıllarında meydana geldiği hatırlanacaktır. Bu iki dönemi bu açıdan karşılaştırmak da ilginç olabilir: 1928-1934 arasında meydana gelen göreli fiyat bozulmasının MG verilerine göre %24,4 oranında olduğu dikkate alınır ve bu yukarıdaki oranlarla karşılaştırılırsa, 1978-1988 yıllarının Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye köylüsünün karşılaştığı en büyük iki fiyat çöküntüsünden birini hatta en ağırını oluşturduğu ortaya çıkar."[132]

1924 yılının başlarında Tarım Bakanlığı kurulmuştur. Genç Türkiye'nin idari yapısının henüz oturmamış olması bakanlıkların birçok kez başka bakanlıklar ile birleşip ayrılması gibi idari değişiklikler 1985 yılına kadar sürmüştür. 1985 yılında yapılan "reorganizasyon" ile Tarım Bakanlığı'na bağlı ziraat işleri, toprak su, zirai mücadele, hayvancılığı geliştirme, gıda işleri, veteriner işleri, su ürünleri genel müdürlükleri kaldırılmıştır. Yapılan bu reorganizasyon ile oluşturulan yeni idari yapı zaman içerisinde tarım sektörünün yönetimi, Bakanlar Kurulu, Yüksek Planlama Kurulu, Para Kredi ve Koordinasyon Kurulu, Tarım ve Köy işleri Bakanlığı, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Enerji ve Tabi Kaynaklar Bakanlığı, Devlet Bakanlıkları, Devlet Planlama- Hazine – Dış Ticaret Müsteşarlıkları, Merkez Bankası, T.C. Ziraat

[132] Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2002**, İmge Kitapevi: Ankara, 1. Baskı, 2003, s. 165-166.

Bankası gibi kurumlar arasında dağıtılmıştır. Tarım sektörünün yönetiminde yetki çatışmasının yanı sıra kararların geç alınması, eşgüdüm yetersizliği gibi problemleri beraberinde getirerek tarım ve hayvancılık sektörünün gelişimini sekteye uğratmıştır.[133]

Grafik 14
Çayır ve Mera Alanları ile Hayvan Varlığı Karşılaştırması

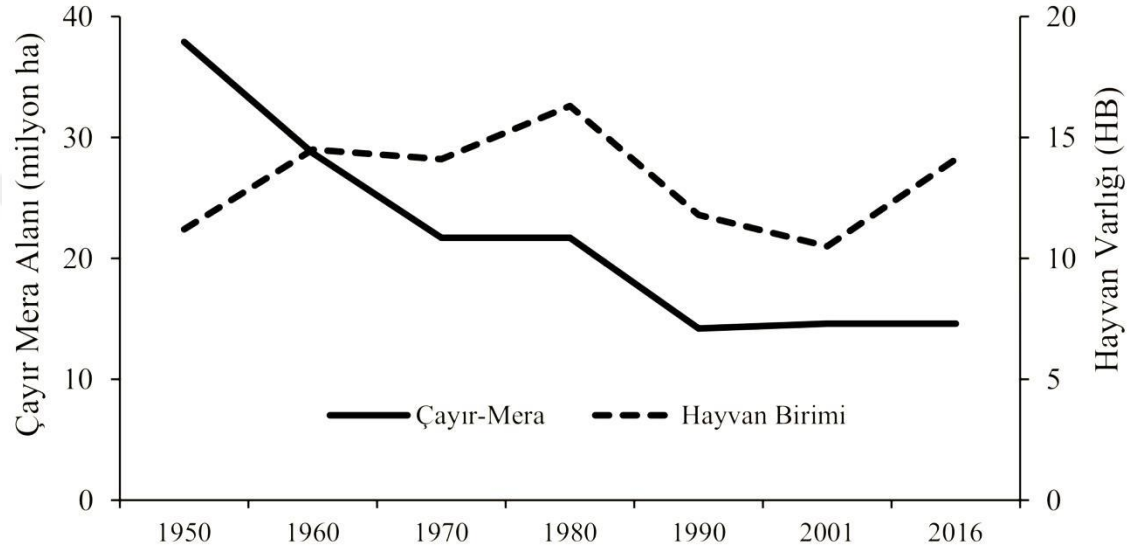

Kaynak: Gökkuş, s. 7.

Grafik 14'de çayır ve mera alanları ile hayvan varlığı karşılaştırılması verilmiştir. 1950 ile 1990 yılları arasında çayır ve mera alanlarında azalma görülmüş 1990 yılı sonrasında ise çayır ve mera alanlarında azalma görülmemiştir. Çayır ve mera alanları 2016 yılında 14,6 bin hektardır ve 2019 yılı içinde aynı alan söz konusudur. Çayır ve mera alanlarının yeterliliğini hayvan sayısı ile karşılaştırdığımızda 1960'lı yıllara kadar çayır ve mera alanı yeterli görünmekle birlikte çayır ve mera arazisinde yaşanan azalma, hayvan sayısının artması nedeniyle aşırı otlama problemini ortaya çıkarmıştır. Bir önceki bölümde de kalkınma planları çerçevesinde çayır ve mera alanlarının artırılması, ıslah edilmesi yönünde hedeflemeler yapılmış olsa da üç tane beş yıllık kalkınma süresi boyunca istenilen hedeflemeler gerçekleştirilememiş ve çayır ve mera alanları azalmaya devam etmiştir.

[133] Günaydın, s. 163.

Tablo 21
1980 Sonrası Hayvan Sayısı

	At	Deve	Katır	Eşek	Koyun	Kıl Keçisi	Tiftik Keçisi	Sığır	Manda
1980	794.000	12.000	305.000	1.345.000	48.630.000	15.385.000	3.658.000	15.894.000	1.031.000
1985	604.000	3.000	206.000	1.192.000	42.500.000	11.233.000	2.103.000	12.466.000	551.000
1990	513.000	2.000	202.000	985.000	40.553.000	9.698.000	1.279.000	11.377.000	371.000
1995	415.000	2.000	169.000	731.000	33.791.000	8.397.000	714.000	11.789.000	255.000
2000	271.000	1.000	99.000	489.000	28.492.000	6.828.000	373.000	10.548.000	146.000
2005	207.808	811	81.678	341.377	25.304.325	6.284.498	232.966	10.526.440	104.965
2010	154.702	1.254	48.076	211.529	23.089.691	6.140.627	152.606	11.369.800	84.726
2015	122.704	1.543	42.523	155.158	31.507.934	10.210.338	205.828	13.994.071	133.766
2019	102.467	1.651	29.452	126.912	37.276.050	10.964.374	241.055	17.688.139	184.192

Kaynak: Bu tablo T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Tarımsal Göstergeler: 1923-1998** kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Tüm kalkınma planlarında olduğu gibi 1979-1983 yıllarını kapsayan IV. BYKP'nında hayvancılık sektörüne yönelik olarak belirlenen ana hedefler arasında; nüfus ve gelir artışına bağlı olarak doğacak talebin iç üretimle karşılanması, bitkisel ve hayvansal kökenli beslenmenin dengelenmesi, hayvan –yem dengesinin sağlanması, hayvan sayısının artırılması, canlı hayvan kaçakçılığı nedeniyle ihracatın sınırlandırılması, hayvan soylarında ırk ıslahının sağlanması ve verimli ırkların çoğaltılarak et, süt vb. hayvansal ürünlerin veriminin artırılması, çayır ve meraların korunması, bakımı ve iyileştirilmesine yönelik uygulamaların ve yasal düzenlemelerin getirilmesi, besicilik uygulaması kapsamında besiciliğin geliştirilmesi ve bilinçlendirilmesi ile erken yavru kesimini önleme çalışmalarının sürdürülmesi, besi kredilerinin amacına uygun kullanımını sağlama yönünde politikalar uygulanması, hayvan hastalıklarının önüne geçilebilmesi için aşılama, ilaçlama çalışmalarının sürdürülmesi ve salgın hastalıklarla mücadele çerçevesinde aşı ve serum üretimi için gerekli olanakların iyileştirilmesi, yurtdışıdan hayvan hastalıklarının önlenmesi açısından Trakya, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin tampon bölge ilan edilmesi, sığırcılık faaliyetlerinin uygun çevre koşullarına sahip bölgelerde yürütülmesi, Jersey, Montafon ve Holstein projelerinin kalkınma planı çerçevesinde sürdürülmesi, et ve yumurtaya dönük kültür tavukçuluğunun desteklenmesi ve ana damızlıkların yurtiçi üretimine ağırlık verilmesi, hayvancılıkla uğraşan üreticinin ortak çıkarlarını koruması amacıyla

örgütlenme ve kooperatifleşme çalışmalarının desteklenmesi, hayvancılık sigorta sisteminin kurulması yer almaktadır.

V. BYKP'nda (1985-1989) daha önceki kalkınma planlarında yer alan hedefler tekrarlanmış daha önceki hedeflerden farklı olarak ihracata dayalı teşvik verileceği belirtilmiştir. 1984 yılında yenilebilir canlı hayvan ihracatı ya da eşdeğeri et miktarı 1984 69,7 bin ton ve 306.819 milyon TL olarak, 1988 yılında ise bu ihracat miktarı 80,3 bin ton ve 353.481 milyon TL değerinde gerçekleşmiştir. Aynı şekilde yenilebilir canlı hayvan ithalatı ya da eşdeğeri et ithalatı verilerine bakıldığında 1984 yılında ihracat gerçekleşmemiş, 1988 yılında ise 3,9 bin ton ve 13.260 milyon TL değerinde canlı hayvan ithalatı ya da eşdeğeri et ithalatı gerçekleşmiştir.

1990-1994 yıllarını kapsayan VI. BYKP'nda ise Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) çerçevesinde hayvancılık potansiyelinin en iyi şekilde değerlendirilmesine yönelik uygulama ve araştırma faaliyetlerine devam edilmesi, hayvan yetiştiricilerinin birlikler şeklinde teşkilatlanması, damızlık hayvan ihtiyacının iç üretimle karşılanması esas alınarak gerekli durumlarda ise damızlık hayvan yerine öncelikle dondurulmuş sperma veya embriyo ithalatı yoluna gidilmesi ve damızlık hayvan yetiştiricilerin teşkilatlanmalarının sağlanması, hayvan ıslahı konusunda yetkili bir *Hayvan Islah Kurulu* kurulması, canlı hayvan ihracı yerine işlenmiş hayvansal ürünlerin ihracatına önem verilmesi, mezbaha ürünleri sanayisinde üretim artışı için toplam ülke et üretiminde mezbaha ve kombinaların üretim payının artırılması ve 2678 sayılı yasa kapsamında Et ve Balık Kurumu'na ait kombina tesislerindeki atıl kapasitelerden yararlanılması, tavukçulukta entegre ve modern teknoloji uygulayan yatırımların özendirilmesi gibi faaliyetler yürütülmüştür.

1996-2000 yılları arasında VII. BYKP hazırlanmıştır. Daha önceki kalkınma planında hedefler doğrultusunda yürütülen çalışmaların sonucu hedeflenenin altında kalsa da hayvancılık sektörü üzerine olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Türkiye'de hayvan sayısının varlığı birçok ülkeye göre fazla iken birim başına verimin düşük olması sebebiyle hayvancılık sektöründe istenilen başarı tam olarak sağlanamamaktadır. 1998 yılı istatistiklerine göre hayvan sayısı içerisinde düşük

verimli yerli hayvanlar sığır mevcudunun %41,7'sini koyun mevcudunun ise %97'sini oluşturmaktadır. Bu kapsamda VII. BYKP'nda hayvan ırklarının ıslahı problemi yeniden gündeme gelmiştir.

VII. BYKP'nda Arazi Kanunu gereğince köylerin ortak malı olarak sayılan meraların bilinçsiz kullanımı ve tarımsal ürün arazisine dönüştürülmesi sonucunda çayır ve mera arazilerinde yaşanan daralmaya ve yem problemine dikkat çekilmiştir. Yem gelişmiş ülkelerde bitkilerinin ekim alanı toplam ekilebilir alanın %25-%30'unu oluştururken bu oranın Türkiye'de %2,5-%3 olması yem arzı açısından önemli bir problem teşvik etmektedir. Çayır ve mera arazilerinde yaşanan azalma, hayvancılığın meraya bağımlı olması, yem maliyetlerinin üreticiler üzerinde yarattığı olumsuz etkiler göz önüne alındığında yedi kalkınma planında da mera arazilerinin önemine dikkat çekilmiş ve meraların geliştirilmesine yönelik olarak hedefler konulmuş olsa da tüm bu çabalar yasal düzenlemelerin yapılmamış olması nedeniyle yetersiz kalmıştır. 25 Şubat 1998'de resmi gazetede yayımlanan 4342 Sayılı Mera Kanunu ile yasal düzenleme yoluna gidilerek mera arazilerinin tahsisi, kullanımı, otlama kapasitesinin sınırları çizilmiştir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin istihdam ve konut sorununun yanı sıra hayvancılık sektörünün gelişebilmesi açısından Onarım Projesi'nin hazırlanmasına karar verilmiştir. Hayvancılık sektörünün gelişmesi için sözleşmeli yetiştiriciliğin yaygınlaştırılması, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde besicilik projelerinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. VII. BYKP'nda hayvancılık sektöründe sermaye şirketlerinin kurulması desteklenerek ve hayvancılık sektörünün geliştirilmesi için gerekli olan tüm çalışmaları yürütmesi için Başbakanlığa bağlı *Hayvancılık Müsteşarlığı*'nın kurulmasına karar verilmiştir.

Tarımsal Politikalar İle İlgili Yapısal Değişim Projesi doğrultusunda hayvancılığın gelişmesine yönelik olarak Hayvancılık ve Su Ürünleri Müsteşarlığı Yasası'nın çıkarılması ve yasal düzenlemelerle hayvancılık sektörünün sorunlarına hızlı ve etkili çözümler bulunması hedeflenmiştir.

Hayvancılık sektöründe VII. BYKP'nda yürütülen gelişmelerin sonucunda 1995 yılında kasaplık ve besi ithalatı 350.000 Baş, 1996 yılında ise 119.000 baş olarak gerçekleşmiştir. 1997 yılında durdurulan canlı hayvan ithalatı ile 1997-1998-1999 yılları arasında da kasaplık sığır ithalatı yapılmamıştır.

2001-2005 yılları arasında planlanan VIII. BYKP çerçevesinde Tarım ve hayvancılık sektöründe kilit bölgelerden biri olan Doğu Anadolu Bölgesi'nin kalkınmasını sağlamak ve bölgenin gelişme potansiyeli yüksek olan sektörlerin ön plana çıkarılmasını sağlayarak özel kesimin yatırım yapmasını sağlayacak uygun ortamın oluşturulmasını amaçlayan Doğu Anadolu Projesi (DAP) ana projesinin hazırlıklarına başlanmıştır.

Kalkınmada öncelikli yörelerin harekete geçirilmesi ile istihdamın artırılarak atıl insan gücünün kullanılması, köylerin güçlendirilmesi, tarım ve hayvancılığa dayalı sanayilerin desteklenmesi VIII. BYKP'nında da devamlılığı uygun görülen konular arasında yer almıştır.

Kalkınma planı çerçevesinde hayvan verimliliklerini artırmak için hayvan ıslahının gerekliliğine dikkat çekişmiş, bu amaçla ilgili kurum ve kuruluşlar ile sivil toplum örgütlerinin temsilciliklerinden oluşan *Hayvan Islah Komisyonu* kurulmasına ve dayanışma kurullarının geliştirilerek yaygınlaştırılmasına karar verilmiştir.

Hayvancılıkla ilgili güvenilir istatistiklerin toplanması amacıyla 1984'ten beri yapılmayan *Genel Hayvan Sayımı*'nın gerçekleştirilmesine karar verilmiş ancak bu hedeflenen hayvan sayımı da 1984 yılından sonra hiç yapılmamıştır. Ayrıca plan kapsamında kanatlı hayvan üretiminin artırılması, tavuk, hindi ve ördek etleri ile yumurta tüketimi ve ihracatının özendirilmesi amaçlanmış ve yerli hayvanların gen kaynaklarının korunması amacıyla *Hayvan Gen Bankası*'nın kurulması planlanmıştır.

IX. BYKP 2007-2013 yılları arasında planlanmıştır. Daha önceki sekiz kalkınma planında hedeflenen ancak çözüm bulunamayan hayvan başına elde edilen verimin düşüklüğü, yem bitkilerinin ve yem üretiminin yetersiz oluşu ve mera arazilerine yönelik problemlerin daha önceki kalkınma planlarında belirlenen hedeflerin altında kalması nedeniyle herhangi bir ilerleme sağlanamamıştır.

IX. BYKP'nda hayvancılık sektörüne yönelik olarak hayvan ıslahına, hayvan hastalıkları ile mücadeleye, meraların ıslahına ve kullanımının düzenlenmesine, yem üretiminin artırılmasına Avrupa Birliği'ne katılım öncesi ulaşılması gereken hedefler belirlenerek rekabetin artırılması asıl hedef ele alınmıştır. Öte yandan canlı hayvan ve et kaçakçılığına dikkat çekilerek yasal olmayan hayvan hareketlerinin engellenmesi yönünde de faaliyetlerde bulunulması amaçlanmıştır.

Tarımsal ve hayvansal ürünlerde verimliliğin ve üretimin istikrarının sağlanması amacıyla *"Çiftlikten Sofraya"* gıda güvenliği, tarımsal üretim ve pazarlama, bitki ve hayvan sağlığı ile gıda hijyeni olmak üzere çeşitli eğitim alanları oluşturularak güçlendirilmiş üretici örgütleri tarafından genç ve kadın çiftçileri de destekleyen hizmetlerin yürütülmesine ağırlık verilmesine karar verilmiştir.

IX. BYKP'nda et ve et ürünleri piyasasında yaşanan fiyat dengesizliğinin önüne geçebilmek amacıyla canlı hayvan ve kırmızı et ithalatı yapılarak hayvancılık sektörüne olan yatırımlar artırılmıştır. Tüketiciler yeterli ve dengeli beslenme konusunda bilinçlendirilerek hayvansal ürünler ve su ürünlerinin tüketiminin yaygınlaştırılması yönünde çalışmaların yapılması kararlaştırılmıştır. Kalkınma planlarında hayvancılık desteklemeleri ve ıslah çalışmaları her ne kadar hedeflenin altında kalmış olsa da et ve süt üretiminde artışı beraberinde getirmiştir.

X. BYKP 2014-2018 yıllarını kapsamaktadır. Plan döneminde et üretiminde yaşanan arz eksikliği ve tüketim artışı et fiyatlarında dalgalanmalara neden olmuştur. Devletin zaman zaman et fiyatlarına müdahale amacıyla yürüttüğü 2010 yılı kasaplık canlı hayvan ve et ithalatı X. BYKP döneminde de azaltılarak devam etmiştir.

Kalkınma planı kapsamında 2000'li yıllardan itibaren tarımsal üretimde birim alandan elde edilen verimlerin ve hayvancılıkta elde edilen verimlerin tarımsal işgücü verimliliğini artırdığı görülmüştür. Bu verim artışında TİGEM başta olmak üzere kamu kesimi ve özel kesimin sertifikalı damızlık hayvan üretimine dönük yatırımları ve kırsal kalkınma desteklerinin önemli bir sonucu olarak ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Ayrıca X. BYKP'da işletme odaklı koruyucu veteriner sistemi ile hayvan refahını sağlayacak tek sağlık politikasının hayata geçirilmesi planlanmıştır

2019-2023 yıllarını kapsayan XI. BYKP'nda hayvancılık sektörüne yönelik planlamalar ise şu şekildedir: hayvan türlerinin geliştirilmesi, rekabete açık ürün piyasası oluşturulmasına yönelik bitkisel ve hayvansal ürün ihtisas borsalarının tahsisi, hayvancılığın geliştirilmesi, küçük aile işletmelerinin büyükbaş hayvancılıkta 10, küçükbaş hayvancılıkta 300 hayvan kapasitesine ulaşması, hayvan barınaklarının modernizasyonu ve genişletilmesi, kanatlı hayvan ürünleri ihracatında ürün ve pazar çeşitliliğinin artırılması, X. BYKP'nda yer alan işletme odaklı koruyucu veteriner hekimlik sistemi ile hayvan refahını içerecek şekilde tek sağlık politikasının hayata geçirilmesi, yerel hayvan ırkı ve tohum alanında biyolojik çeşitliliğin korunması ve sürdürülebilir hale getirilmesi, yerel ırk hayvan ve tohum varlığının yeterli sayıya ulaşması amacıyla akredite doğa çiftliklerinin kurulmasına yönelik düzenlemeler, hayvan ve bitki ıslahına yönelik çalışmaların kamu, üniversite ve özel sektör işbirliği çerçevesinde yürütülmesi planlanmıştır.

5.1. Hayvancılık Sektöründe Destek Ve Finansman

Tarımsal sektörlerden biri olan hayvancılık, 5488 Sayılı Tarım Kanunu'nda Tarımsal Destekleme Araçları başlığının 19. Maddesinde hayvancılık desteklerine şu şekilde yer verilmiştir: *"Hayvancılık faaliyetlerinde ırk ıslahı, kaba yem üretiminin artırılması, verimliliğin artırılması, işletmelerin ihtisaslaşması, işletmelerde hijyen şartlarının sağlanması, hayvan sağlığı ve refahı, hayvan kimlik sisteminin teşviki, hayvansal ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması ile bunlarla ilgili kontrol, takip ve standartların iyileştirilmesi ve su ürünlerinin destekleme tedbirleri alınır. Hayvancılık desteklemelerinde bölge ve iller bazında farklı destekler uygulamaya ve ödeme miktarlarını belirlemeye, kurulun teklifi üzerine Bakanlar Kurulu yetkilidir."*[134]

Tablo 22'de 2000-2018 yılları arasında tarımsal bütçe ve hayvancılık desteği verilmiştir. Buna göre yıllar içinde artan tarımsal destekleme bütçesinde hayvancılık desteğine verilen pay da yıllar itibariyle artmıştır. 2000 yılında tarımsal destekleme bütçesi içerisinde hayvancılık desteğinin payı %0,5 iken 2019 yılına gelindiğinde bu oran 5.268 Milyon TL ile %31'e çıkmıştır.

[134] Tarım Kanunu, http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/04/20060425-1.htm, 09.10.2020

Tablo 22
Tarımsal Bütçe ve Hayvancılık Desteği

YIL	Toplam Tarımsal Destek Bütçesi (Milyon TL)	Hayvancılık Desteği (Milyon TL)	Pay (%)
2000	2.414	0,01	0,5
2001	2.717	0,04	1,5
2002	3.030	0,08	4,5
2003	2.670	0,11	4
2004	3.040	0,25	8,2
2005	3.680	0,35	9,6
2006	4.740	0,68	14,3
2007	5.540	741	13,1
2008	5.850	1.095	18,7
2009	4.530	908	19,1
2010	5.880	1.158	19,5
2011	7.080	1.728	24,4
2012	7.780	2.216	28,9
2013	8.770	2.756	31,4
2014	9.590	2.665	28,9
2015	9.970	2.973	29,8
2016	11.640	3.031	26,4
2017	12.800	3.848	30,2
2018 (1)	14.900	4.103	28,3
2019 (2)	16.989	5.268	31

Kaynak: TZOB, https://www.tzob.org.tr/zirai-iktisadi-raporlar, 08.10.2020 verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.
*Gerçekleşme tahmini.
*Program

Hayvancılık destekleri kapsamında yem bitkileri üretim desteği, sertifikalı yem bitkileri tohum üretim desteği, damızlık büyükbaş hayvan desteği, buzağı desteği, ıslah amaçlı küçükbaş hayvan yetiştirici birim desteği, aşı desteği, akredite veteriner hekim desteği, hayvan kimlik sistemi, et desteği, hayvan gen kaynakları, büyükbaş hayvan desteği, vb. destekler tarımsal bütçe içerisinde hayvancılık desteği üzerinden verilen destekleme kalemleri arasındadır.

Tablo 23'de 2017 yılı hayvancılık destekleme kalemleri ve payları verilmiştir. Buna göre hayvancılık destekleri içerisinde 38,4'lük paya sahip olan Buzağı desteği en çok destek alan kalem olarak ilk sırada yer almaktadır. Büyükbaş hayvan besi desteğinin payı 2017 yılında %2'dir. Büyükbaş hayvan desteğine (Anaç Sığır

+Manda) tüm destek içinde üreticilere 1000 TL destek verilmektedir. Tabloda görüldüğü üzere küçükbaş hayvancılık desteği 2017 destek kalemleri arasında yer almamaktadır.

2019 yılı Türkiye Büyük Millet Meclisi Plan Ve Bütçe Komisyonu toplantısında Tarım ve Orman Bakanı Bekir Pakdemirli, 2002 yılında 83 Milyon Lira olan hayvancılık destek miktarını 45 kat artırarak 2018 yılında 3,7 Milyar Liraya çıkarıldığını, 2019 yılında ise Ekim ayı sonu itibarıyla 4,4 Milyar Lira destekleme ödemesi yapıldığını ve yıl sonunda desteklerin 5,2 milyar liraya ulaşmasını öngördüklerini ifade etmiştir. 2020 yılında ise verilecek hayvancılık desteğinin 6,6 Milyar Lira olarak planlandığı belirtilmiştir.[135]

Tablo 23
2017 Yılı Hayvancılık Destekleme Kalemleri ve Payları

Hayvancılık Destekleri	Destek (Bin TL)	Pay (%)
Buzağı Desteği	1.477.902	38,4
Süt Desteği	535.694	13,9
Islah Amaç. Küçükbaş Hay. Yetiştirici Des.	519.871	13,5
Yem Bitileri Üretim Desteği	435.218	11,3
Çiğ Sütün Değerlendirilmesi (Süt Tozu)	314.902	8,2
Hastalıktan Ari Hayvan Taz.+İşletme	155.990	4,1
Hayvan Gen Kaynakları	116.407	3,0
Büyükbaş Hayvan Besi Desteği	75.954	2,0
Su Ürünleri Desteği+ Balıkçı Tekneleri	73.025	1,9
Arıcılık ve Bal Desteği	68.318	1,8
Sürü Yöneticisi İstihdamı Desteği	23.176	0,6
Biyolojik Mücadele	13.158	0,3
Manda	12.742	0,3
Bombus Arısı Desteği	7.071	0,2
Süt Analizi Desteği	5.539	0,1
İpek Böceği Desteği	5.500	0,1
Tiftik Üretimi Desteği	4.408	0,1
Küpe Desteği	1.160	0,0
Aşı Desteği	864	0,0
Atık Desteği	198	0,0
Büyükbaş Hayvan Desteği (Anaç Sığır+Manda)	1	0,0
Toplam	**3.847.098**	**100,0**

Kaynak: TZOB, **Zirai Ve İktisadi Rapor : 2015-2018**, Yayın No: 293, 2019, s. 265.

[135] TBMM Tutanak Hizmetleri Başkanlığı, 13'üncü Toplantı: 13 Kasım 2019 Çarşamba, Türkiye Büyük Millet Meclisi Plan ve Bütçe Komisyonu Tutanak Dergisi, Dönem 27, Yasama Yılı 3, s. 10.

2019 yılı bütçe komisyonu toplantısında Tarım ve Orman Bakanı Bekir Pakdemirli, tarımsal kredilerde yüzde 25 ile yüzde 100 arasında faiz indirimi uygulaması ile hayvancılık sektöründe sıfır faizli kredi uygulaması devam ettiğini ve faizsiz kredi kapsamında, Ziraat Bankası ve tarım kredi kooperatifleri tarafından 2018 yılında, 498 bin üreticiye, 8,7 Milyar Lira; 2019 yılında Eylül ayı sonu itibarıyla 282 bin üreticiye 6,6 Milyar Lira; 2010-2018 döneminde ise 923.449 üreticiye toplam 19,4 milyar lira kredi kullandırıldığını ifade etmiştir. Tarımsal kredilerin geri dönüşü 2018 yılında ortalama yüzde 97,8 oranında olduğunu belirtmiştir.[136]

6. YEM ÜRETİMİ VE YEM FİYATLARI

Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri arttıkça beslenme düzeylerinde hayvansal gıdaların payı artmaktadır. Ülkelerin kalkınmalarında bir gösterge olarak ele alınan hayvansal ürün tüketiminin sağlanması ve hayvancılık sektörü ve diğer sektörlerin gelişimi açısından yem sektörü önem arz etmektedir. Yem sektörü bitkisel üretim ve endüstri artıklarının değerlendirmesinin yanı sıra istihdam alanı sağlayarak sosyal dengenin de sağlanmasında önemli bir rol üstlenmektedir.[137]

İnsanların beslenmesinde kullanılan materyale "gıda veya besin" hayvanların beslenmesinde kullanılan materyale ise "yem" denilir. [138] Uluslararası alanda gıda ve yem arasındaki ilişki "Yem'den Gıda'ya" (Feed to Food) sloganı ile anılmaya başlanmıştır.[139] Özellikle ekstansif olarak yürütülen bir hayvancılık sektörünün yem maliyeti işletme giderlerinin %60-70'lik bir kısmını oluşturmaktadır.[140] Hayvancılık sektöründe arpa, mısır, yulaf gibi hububatların dışında yemler içerikleri itibariyle referans olarak alınan temel iki tür yem bulunmaktadır: kaba (karma) yem, kesif yem. Yemin bir birim ağırlığında hazmedilebilen besin maddeleri az, selüloz oranı

[136] TBMM Tutanak Hizmetleri Başkanlığı, s.10.
[137] Pervin Karahocagil ve Hüsnü Ege, Karma Yem Sanayii, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, Sayı 5, 2004, s. 1.
[138] Pervin Karahocagil ve Hüsnü Ege, s. 1.
[139] Serhat Kalkınma Ajansı, Karma Yem Sektörü ve Yatırım Fizibilitesi, 2017, https://www.serka.gov.tr/assets/upload/dosyalar/98494a864311602ab03723ad0eee714b.pdf (22.05.2020), s. 21.
[140] Ramazan Cengiz Akdeniz, İbrahim Ak ve Serkan Boyar, Türkiye'de Karma Yem Endüstrisi ve Sorunları, Türkiye Ziraat Mühendisliği VI. Teknik Kongresi: Ankara, 2005, s.935.

yüksek ise bu yem türü **kaba (karma)**, hazmedilebilir besim maddeleri oranı yüksek ise **kesif yem**dir.[141]

Türkiye'de tarım ve hayvancılık büyük meralarda ve ucuz yem hammaddesi ve büyük arazilerde ekstansif üretime dayalı olarak yapılmaktadır. Türkiye'de mera arazilerinin yıllar içinde azaldığı daha önceki bölümlerde de ifade edilmiştir. Hayvancılığın gelişmesi ve hayvanlardan elde edilen ürünlerin verimlilik ve kalitesinin artması için hayvanların kaliteli yemlerle beslenmesi gerekmektedir.

6.1. Yem Üretimi

Dünya yem sanayi 1800'lü yılların sonlarına doğru kurulan fabrikaların üretimi ile başlamış zaman içerisinde yasal düzenlemeler ve teknolojik gelişmeler ile otomasyona dayalı üretim hatları ile üretim süreci hız göstermiştir.

Grafik 15
Dünya Karma Yem Üretimi

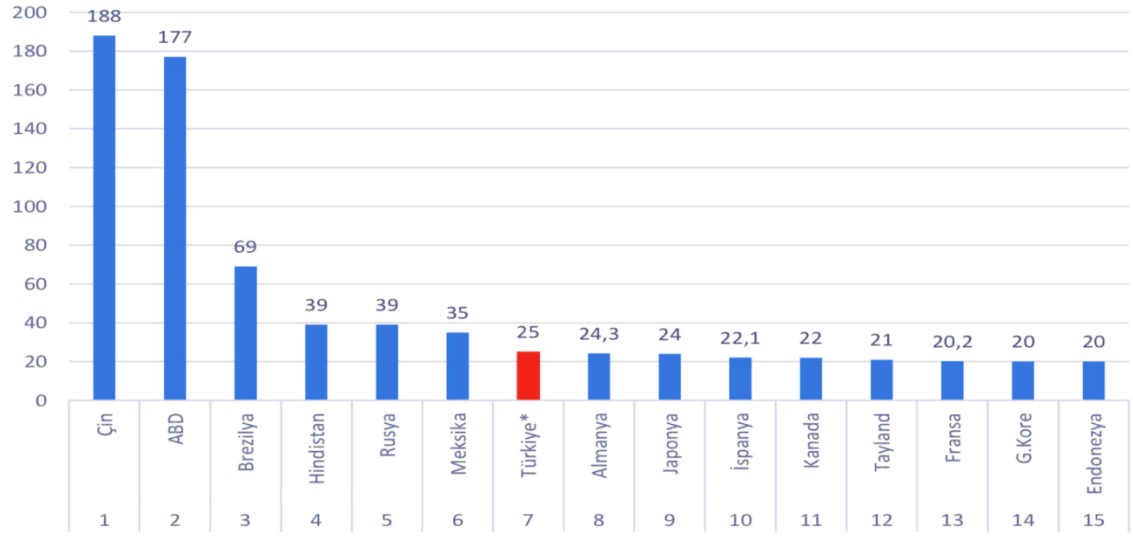

* (*)Kendi yemini üretenler dahil

**2018 yılı verileri milyon ton cinsinden verilmiştir.

Kaynak: Türkiye Yem Sanayicileri Birliği, **Karma Yem Sanayii Raporu,** Ankara: Türkiye Yem Sanayicileri Birliği, 2019, s.9.

[141] Pervin Karahocagil ve Hüsnü Ege, s. 1

Grafik 15'de dünya karma yem üretimi verilmiştir. Grafiğe göre 188 milyon tonluk üretim ile karma yem üretiminde ilk sırayı Çin almaktadır. Çin'i sırası ile 117 Milyon ton ile ABD, 69 Milyon ton ile Brezilya takip etmektedir. Çin, ABD ve Brezilya'nın karma yem üretimi, dünya karma yem üretiminin %40'ına denk gelmektedir. Avrupa Birliği 2018 yılı verilerine göre 163 Milyon ton karma yem üretilmiştir. Avrupa Birliği'nde hayvancılıkta kullanılan yemin %30'unu sanayi tipi karma yem oluşturmaktadır. Avrupa hayvancılık sektörü yıllık yaklaşık 480 milyon ton yem üretmektedir. Tüketilen yemin ise 156 milyon tonunu karma yem oluşturmaktadır.[142] Çin, ABD, Brezilya ve Avrupa Birliği'nin toplam karma yem üretimi dünya üretiminin %55'ini oluşturmaktadır. Grafiğe kendi yemini üretenler dahil edildiğinde Türkiye dünyada yedinci Avrupa Birliği ülkeleri ile karşılaştırıldığında ise birinci sırada yer almaktadır.[143]

Türkiye'de yem sanayisi konusunda ilk girişim olan 1956 yılında KİT olarak "Yem Sanayii Türk A.Ş."nin kurulmasıyla başlamıştır. Yem Sanayii Türk A.Ş. *"Yurt hayvancılığının gelişmesi ve hayvansal verimin çoğaltılması için gerekli olan tam ve tamamlayıcı özellikle karma yemler üretmek"* amacıyla kurulmuştur.[144] 1993-1995 yılları arasında liberalleşme çerçevesinde 30 yem fabrikasının özelleştirmesi yapılmış ve 1996 yılında devlet bu sektörden tamamen çekilmiştir.[145]

Grafik 16'da Türkiye'de büyükbaş ve küçükbaş karma yem üretimi verilmiştir. 2000 yılında 3.6 milyon tonluk üretim gerçekleştirilmiştir. 2018 yılına gelindiğinde büyükbaş ve küçükbaş yem üretimi %281 artarak 13.7 milyon tona ulaşmıştır. 2018 yılında büyükbaş ve küçükbaş yemleri bir öndeki yıla göre ise %6 artış göstermiştir. Büyükbaş ve Küçükbaş hayvan yeminin diğer yemler içerisindeki payı ise %56,9'dur. 2015 yılından sonra kendi yemini üreten üreticilerin de kayıt altına alınması ile birlikte 2015 yılı itibariyle grafikte yukarı doğru bir ivme yaşandığı söylenebilir.

[142] Serhat Kalkınma Ajansı, s. 32.
[143] Türkiye Yem Sanayicileri Birliği, s.9.
[144] Türkiye Yem Sanayicileri Birliği, s.18.
[145] Pervin Karahocagil ve Hüsnü Ege, s.2.

Grafik 16
Türkiye Büyükbaş ve Küçükbaş Karma Yem Üretimi

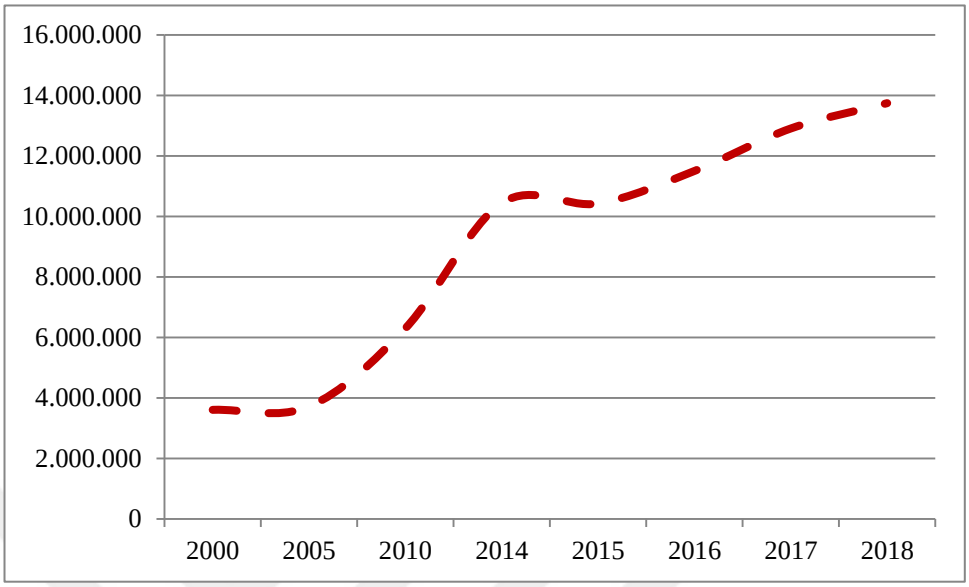

* Veriler milyon ton cinsinden verilmiştir.

Kaynak: Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Grafik 17
Büyükbaş ve Küçükbaş Karma Yem Üretiminin Bölgelere Göre Dağlımı

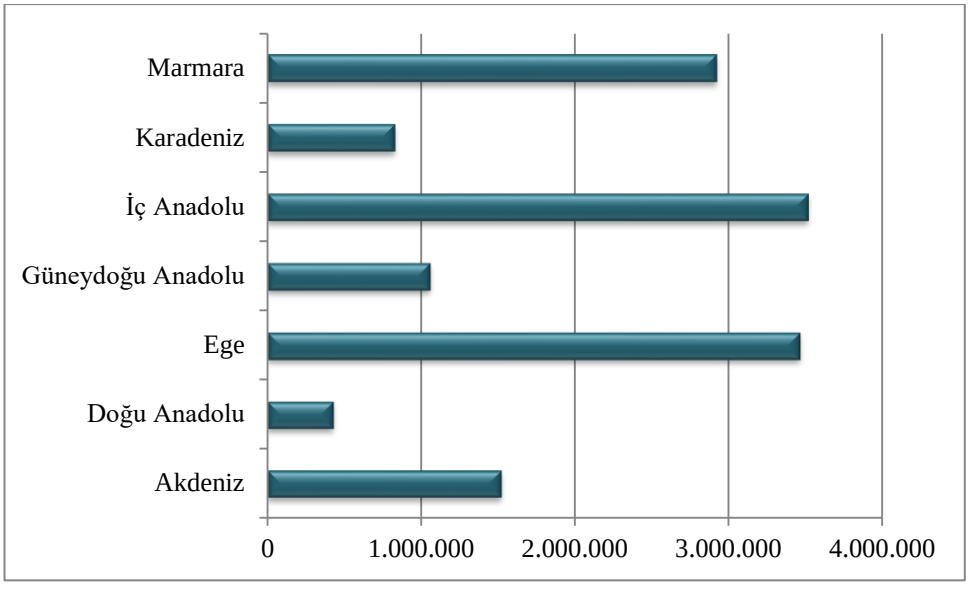

* 2018 yılı verileri milyon ton cinsinden verilmiştir.

Kaynak: Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

2018 yılı verilerine göre toplam karma yem üretiminin 6,7 Milyon tonluk kısmı Ege'de 5,7 milyon tonluk kısmı Marmara'da ve 4,9 milyon tonluk kısmı ise İç Anadolu bölgesinde üretilmektedir. Bu üç bölge Türkiye'nin toplam karma yem üretiminin %72'sini oluşturmaktadır.[146] 2018 yılında Türkiye toplam karma yem üretimi 24,1 milyon tona yükselmiştir.

Türkiye yem sanayiine gelişmiş ülkelere göre geç başlamasına karşı gerek sektör bilgisi ve bilinci gerekse teknoloji bilinci açısından gelişme kaydetmiştir. Türkiye'de tarım sektörü 1995'den bu yana her yıl ortalama %2 büyürken karma yem sanayi her yıl ortalama %8 büyüme kaydetmiştir. Tarım sektörü son 5 yılda her yıl ortalama %4 büyürken karma yem sanayisi ise her yıl ortalama %9 büyümüştür.[147]

6.2. Yem Fiyatları

Karma yem sektöründe hem tüketici hem de üretici yönünden yeterli bir örgütlenme söz konusu değildir. Yem sektörünün temsilciliğini 1974 yılında özel dernek statüsünde kurulmuş olan Türkiye Yem Sanayicileri Birliği Derneği tarafından yürütülmektedir. Türkiye Yem Sanayicileri Birliği'ne üye olma zorunluluğunun bulunmamasının yanında derneğin yem sektörü üzerinde de bir yaptırımı bulunmamaktadır.[148]

Karma yem fiyatları 5 Ağustos 1974 yılında resmi gazetede yayımlanan 1734 sayılı Yem Yönetmeliği Yetki Kanunu, yemlerin belli norm ve standartlara uygun, garantili olarak ve dengeli fiyatlarla, kolaylıkla temin şartlarını, gerçekleştirecek hükümleri açık bir şekilde belirtmek amacı ile hazırlanmış ve yürürlüğe girdiği tarihten itibaren fiyatlar devlet tarafından belirlenmiştir. 24 Ocak 1980 Kararları ile birlikte yem fiyatları da serbest piyasa koşullarında belirlenmeye başlamıştır.

---

[146] Türkiye Yem Sanayicileri Birliği, s.26
[147] Türkiye Yem Sanayicileri Birliği, s.22
[148] Ülkü Karakuş, "Türkiye'de Karma Yem Sanayii'nin Durumu, Sorunları ve Çözüm Yolları", **Türkiye -2000 Hayvancılık Kongresi**, Ankara: Ankara Ticaret Borsası, 31 Mart- 21 Nisan 2000, s. 81

Grafik 18'de 2000-2018 yılları arasında besi yemi ve süt yemi fiyatları verilmiştir. 2005 yılında TL'den altı sıfır atıldığı için 2005 öncesi veriler düzenlenmiştir. 2000-2018 yılları arasında besi yemi ve süt yemi fiyatlarının seyri hemen hemen aynıdır ve yıllar itibariyle fiyatlarda artış gözlenmektedir. Süt yemi fiyatları besi yemi fiyatların üzerinde seyretmektedir. Buna göre besi yemi fiyatları bir önceki yıla göre yaklaşık %26 artarak 1,15 TL'ye ulaşmış, süt yemi ise bir önceki yıla göre yaklaşık %30 artarak 1,27 TL'ye ulaşmıştır.

Grafik 18
Yem Fiyatlarının Seyri

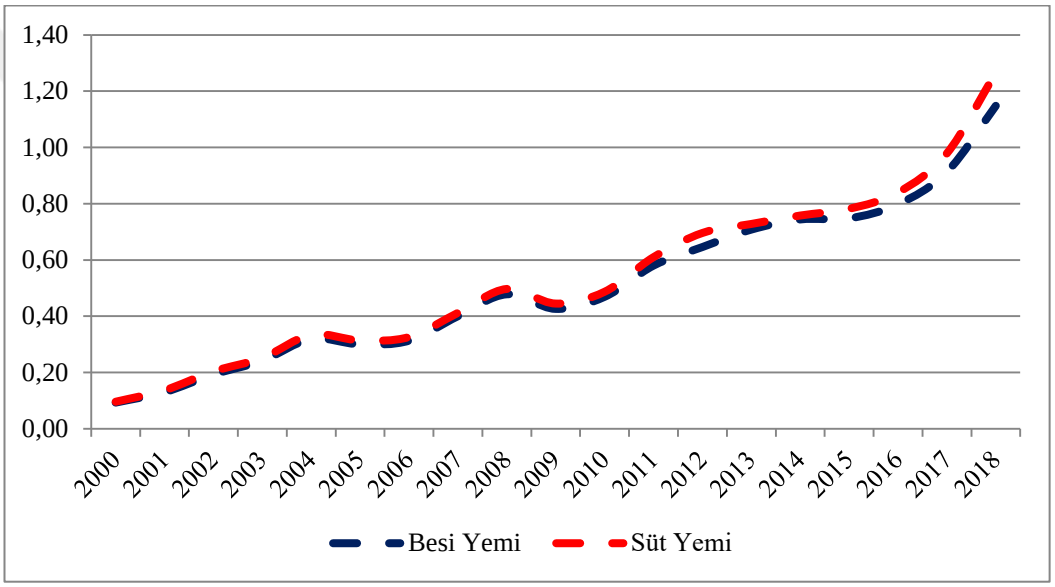

* TL/ Ton cinsinden verilmiştir.

** Fiyatlar KDV hariç fabrika satış fiyatlarıdır.

Kaynak: Gıda Kontrol Genel Müdürlüğü ve Türkiye Yem Sanayicileri Birliği verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Grafik 19'da Türkiye'de karma yem ve hammadde fiyat endeksi 2008 yılı baz alınarak 2008-2018 yılları arasında verilmiştir. 2008-2011 yılları arasında hammadde fiyat endeksi ile karma yem fiyat endeksi aynı düzeyde seyretmiş ancak 2011 yılı itibariyle hammadde fiyat endeksi karma yem fiyat endeksinin üzerine çıkmıştır.

Grafik 19
Türkiye Karma Yem ve Yem Hammadde Fiyat Endeksi (2009=100)

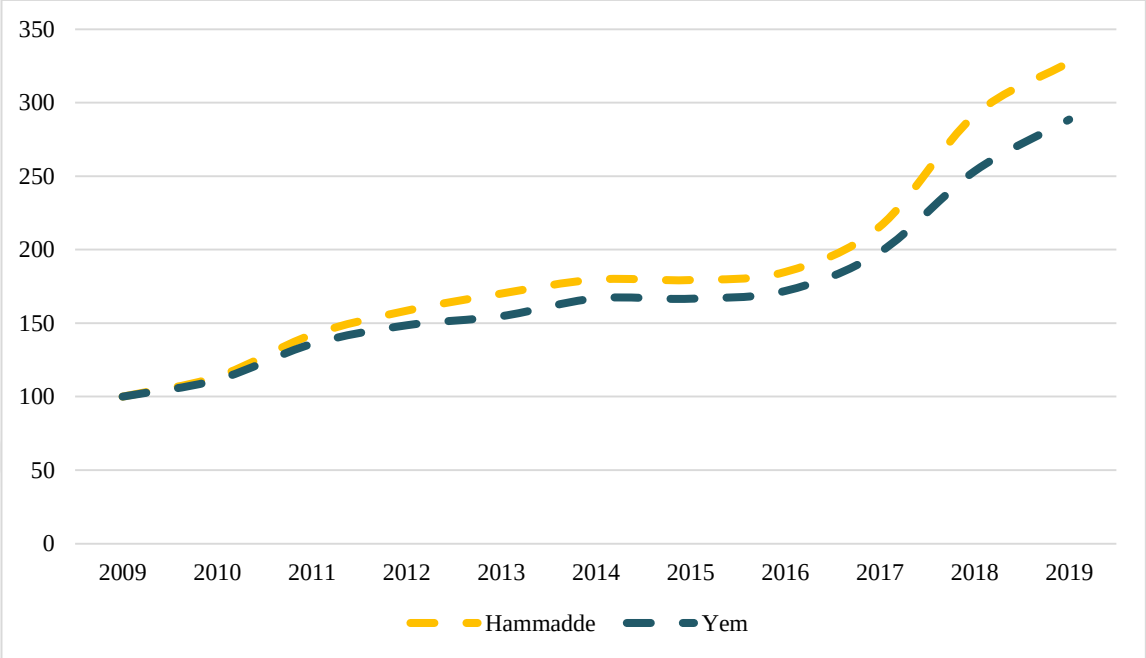

Kaynak: Türkiye Yem Sanayicileri Birliği verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye'de yem sanayisi hammadde hususunda sorunlar yaşamaktadır. Yem sanayisinin önemli girdilerinden birini yağlı tohumlar oluşturmaktadır. Yağlı tohumlardan özellikle buğday, arpa, mısır ve çavdar destekleme kapsamında olduğu için dünya fiyatlarının çok üzerinde bir fiyatla yem sektöründe hammadde olarak kullanılmaktadır. Bu durum karma yem fiyatlarının artışında önemli bir faktör oluşturmaktadır. Özellikle ülkemizde mısır üretiminin yetersiz olması yem sektörünün önemli bir hammadde kaynağı olan mısırı ithalat yolu ile karşılanmasını zorunlu hale getirmektedir. Son yıllarda döviz kurlarındaki aşırı dalgalanmalar ise üreticiyi ve tüketiciyi etkilemiştir.

Arpa, buğday, mısır, çavdar ve soya fasülyesi, ayçiçeği gibi yem sanayinin ham maddelerinin ülkemizde üretiminin yetersiz olması yem sektörünü hammadde açısından tamamen olmasa da dışa bağımlı hale getirmektedir. İthalattan dolayı yıllık %100'lere varan hammadde fiyat artışı olduğu görülmektedir ve sektörün toplam

hammadde ihtiyacının yaklaşık %35'lik kısmı ithalatla karşılanmaktadır.[149] Bu durum yem sektörünün maliyetini artırırken yem sektörüne ihtiyaç duyan hayvancılık sektörünü de olumsuz etkilemektedir.

Karma yem sektöründe yaşanan fiyat artışlarının yanı sıra hammadde ve yemlere uygulanan KDV oranının yüksek olması nedeniyle hayvansal ürünlerin fiyatlarında da dalgalanmalar yaşanmaktadır. Yem sanayinde bu durum kaçak yem satışını teşvik etmektedir. Kaçak yem satışları, yem sanayicilerini haksız rekabetle karşı karşıya bırakırken diğer yandan yaşanan vergi kaybı ülkeye gelir kaybı olarak geri dönmektedir.[150]

II. Bölümde bahsedildiği gibi I. BYKP döneminde yem fabrikalarından karlı olarak faaliyet gösteren Ankara Fabrikası, yemlerini Atatürk Orman Çiftliği aracılığıyla ve kredi ile üreticiye hizmet vermekteydi. Yem Sanayi A.Ş.'nin özelleştirilmesi ile birlikte yem fabrikaları vadeli satış yapmaktadır. Yemlerde vade 30-60-90 gün üzerinden yapılmaktadır. Yem fabrikasından doğrudan alımlarda %1-%1,5 arasında, yem bayisinden satın alımlarda ise %3-%4 vade farkı uygulanmaktadır. Yıl içerisinde TL bazında vade farkı yem fiyatlarındaki oynaklıklara göre değişkenlik göstermektedir. Ocak 2020 itibariyle 30 gün için çuval başı 1-1,25 TL; 60 gün için çuval başı 2-2,25 TL; 90 gün için çuval başı 4-5 TL civarında vade farkı uygulanmaktadır.

Hayvancılık sektörünün sağlıklı ve verimli bir şekilde ilerlemesini sağlayan ve hayvancılık sektöründeki en büyük girdi maliyeti olan yem sektöründe yaşanan bu aksaklıklar nedeniyle hayvan yetiştiricileri ya hayvanlarını elden çıkartmak zorunda kalmakta ya da hayvanlarını daha düşük kalitede yemlerle beslemek durumunda kalmaktadır.

Yem fiyatları zamana zaman artış zaman zaman da gerileme yaşamaktadır. Yem fiyatlarında her ne kadar dalgalanmalar görülse de hayvansal ürün fiyatları üzerindeki etkisi yüksektir. Bu durum hayvansal ürünlerin gerçek değerlerinden satılmasının önüne geçmektedir. Hayvansal ürün fiyatları ile yem fiyatları arasındaki

[149] Karakuş, s. 82.
[150] Karakuş, s. 83.

ilişkiyi incelerken doğrudan fiyatlardaki değişmelere odaklanılması oldukça yanlıştır. Hayvansal üretimde önemli olan göstergelerden biri hayvansal ürün fiyatının yem fiyatına oranlanmasıyla oluşan paritedir.

Grafik 20'de 2007-2018 yılları arasında çiğ süt/yem paritesi verilmiştir. Grafikte kırmızı çizgi ideal pariteyi vermektedir. İdeal parite bir süt üreticisinin 1 kg çiğ süt sattığında 1,3 kg yem alabilmesi gerektiğini göstermektedir. Grafikte görüldüğü üzere çiğ süt/yem paritesi 2009 yılı ve 2018 yılının belli dönemleri hariç ideal parite olan 1,3'ün altında kalmıştır.

Grafik 20
Çiğ Süt/ Yem Paritesi

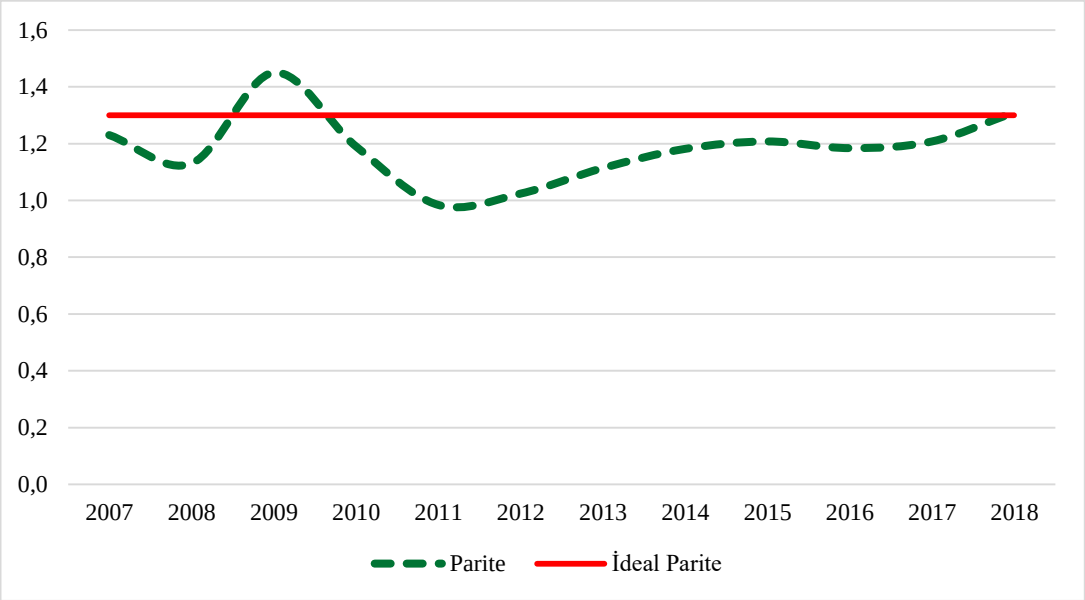

Kaynak: Türkiye Yem Sanayicileri Birliği verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Grafik 21'de Dana Eti/ Besi Yemi Paritesi verilmiştir. Grafikte kırmızı çizgi ideal pariteyi göstermektedir. Sağlıklı ve sürdürülebilir bir besicilik için 1 kg dana eti satıldığında 23 kilogram yem alınabilmesi beklenilmektedir. Siyah ile gösterilen eğri ise 2014- 2019 yılları arasında dana eti/ besi yemi fiyatını vermektedir. 2014-2018 yılları arasında et sektörü paritesi ideal paritenin üstünde seyretmiştir. Bu durum hem et sektörü için hem de besicilik sektörü için karlılığın göstergesidir. 2019 yılında ise kesim fiyatlarının düşmesi ve yem fiyatlarında yaşanan artış sebebiyle et sektörü paritesi ideal paritenin altına inmiştir.

Grafik 21
Dana Eti/ Besi Yemi Paritesi

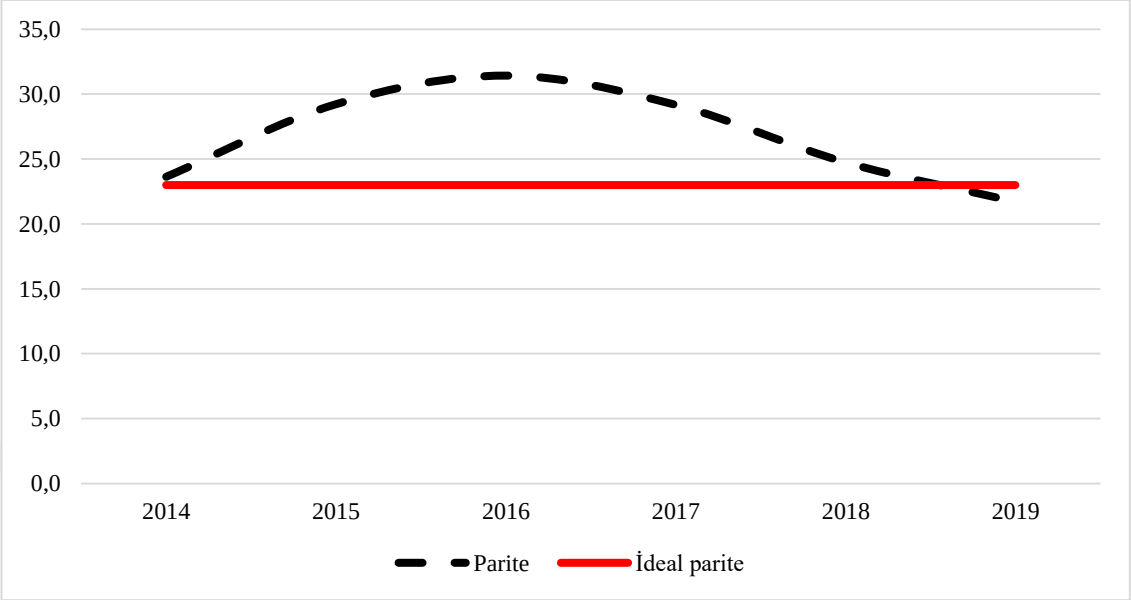

Kaynak: Türkiye Yem Sanayicileri Birliği verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Üretim ve tüketim noktasında bu parite dengesinin sağlanamaması üreticiyi ve tüketiciyi olumsuz etkilemektedir. Türkiye bunun bir örneğini 2007-2008 yılında yaşamıştır. Hammadde fiyatlarında dövize bağlı olarak yaşanan artışların yanında çiğ süt fiyatlarında artış olmaması (Grafik 20) nedeniyle zararına üretim yapmak istemeyen yetiştiriciler ineklerini kesimhaneye göndermiş ve bunun sonucunda 1 milyon süt ineği kesilmiştir. Süt ineklerinin kesilmesi sonucunda et fiyatları düşmüş olsa da süt üretimindeki azalma ise süt fiyatlarında atış meydana getirmiştir. Sonraki yıllarda ise Türkiye canlı hayvan ithalatını artırmak durumunda kalmıştır. Birbirini etkileyen ve besleyen sektörler arasında bu nedenle paritenin korunması önem arz etmektedir. Paritenin sağlanamaması durumunda Türkiye'de üreticiler ve tüketiciler yaşanan örnekte görüldüğü gibi ağır ekonomik kayıplar yaşamaktadır. Hem yem süt paritesi hem de et yem paritesinin dengede sağlanması üreticiyi ve tüketiciyi olumlu etkileyecektir.

6.3. Yem İthalatı ve İhracatı

Karma yem sanayisinde üretilen yemlerin %98,4'ü iç pazarda tüketilirken karma yem üretiminde ihracatın payı ise %1,6'dır.[151] 2000'li yılların başında hammadde fiyatlarının dünya borsa fiyatlarının çok üzerinde oluşması nedeniyle meydana gelen yüksek maliyetten dolayı karma yem ihracatı istenilen seviyelerde değildir ancak yıllar itibariyle ihracat oranı artış göstermiştir.

Grafik 22
Türkiye Karma Yem Dış Ticareti

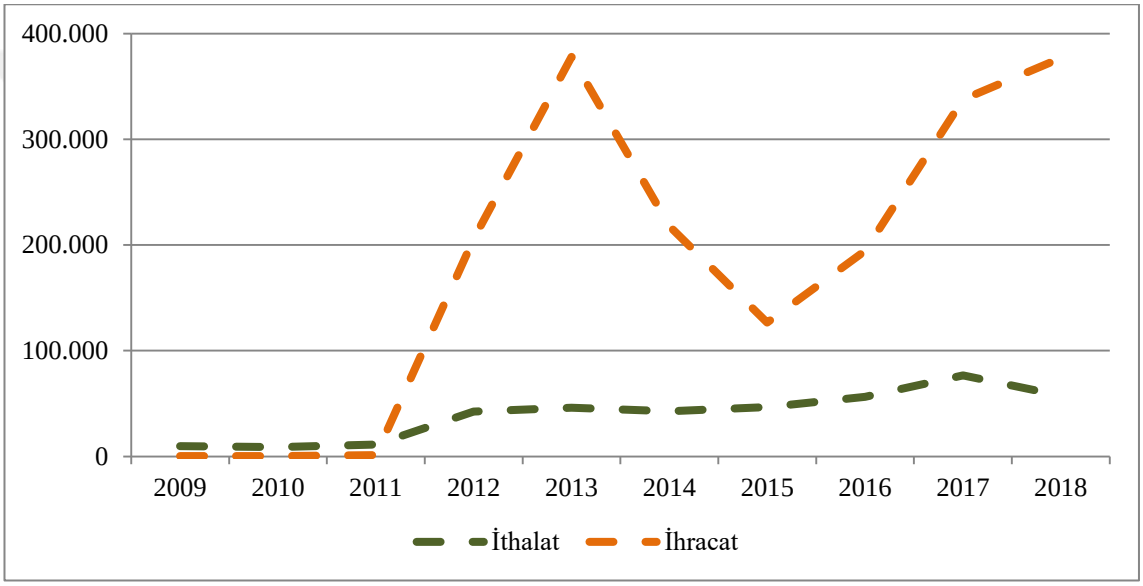

* Veriler Ton cinsinden verilmiştir.

Kaynak: TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1001 (25/05/2020) verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Grafik 22'de 2009-2019 yılları arasında Türkiye karma yem dış ticareti verilmiştir. 2009 yılında 301 ton karma yem ihracatı 2018 yılına gelindiğinde 376. 680 tona yükselmiş ve 2018 yılı itibariyle karma yem ihracat değeri 140. 309 USD değerindedir. 2012 yılında karma yem ihracatının yaşadığı ivme yurt içi yem hammadde fiyatlarının dünya yem hammadde fiyatlarına yaklaşmasıyla ortaya çıkmıştır. 2013-2015 yılları arasında ihracatta düşüş gözlenmiş olmasına karşın 2015 yılından sonra ihracatta artış görülmüştür. Türkiye'nin karma yem ihracatı yaklaşık 60 ülkeye yapılmaktadır. Türkiye karma yem ihracatının %73,1'lik kısmı Irak ve

[151] Türkiye Yem Sanayicileri Birliği, s. 36.

Suriye'ye yapılmaktadır. Irak ve Suriye'yi %5,1 ile ABD, %2,9 ile Kuzey Kıbrıs, %2,8 ile de Azerbaycan takip etmektedir.[152]

Karma yem ithalatına bakacak olursak 2009 yılında 9.657 ton ve 16.680 USD değerinde ithalat yapılmıştır. 2018 yılına gelindiğinde 53.971 ton ve 85.731 USD değerinde ithalat gerçekleştirilmiştir. Karma yem ithalatında %12,8'lik pay ile Fransa en büyük paya sahiptir. Karma yem ithalatında diğer ülkelerin payı ise Grafik 23'de verilmiştir.

Grafik 23
Karma Yem İthalatı Yapılan Ülkeler (2018)

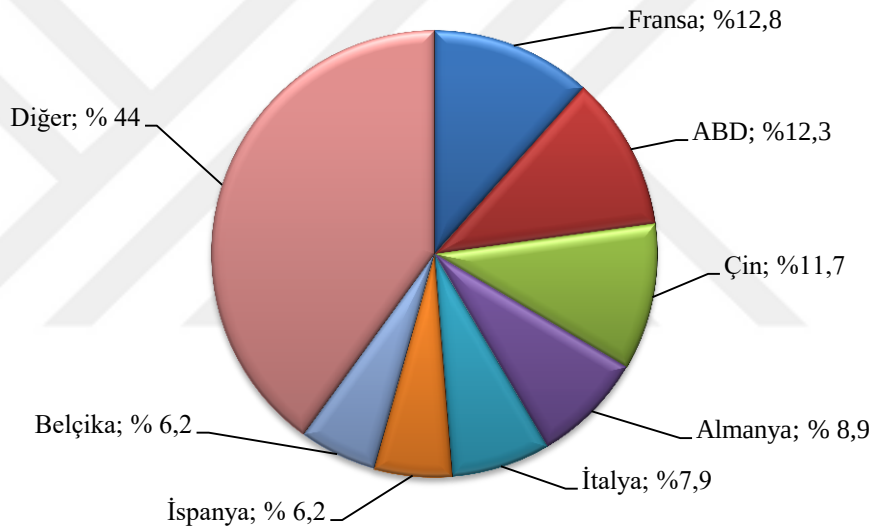

Kaynak: TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1001 (25/05/2020) verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye'de karma yem fiyatlarının maliyetinin yaklaşık %90'ını hammadde fiyatları oluşturmaktadır.[153] Ülkemizde yağlı tohumlu bitkilerin üretiminin yeterli düzeyde olmaması ve yem sanayisinin duyduğu bu yağlı tohumlu bitki ihtiyacının ithalat yolu ile karşılanmaktadır.

[152] Türkiye Yem Sanayicileri Birliği, s.36.
[153] Karakuş, s. 83.

Grafik 24
Bazı Yem Maddelerinin 2018 Yılı İthalat Miktarı ve Değeri

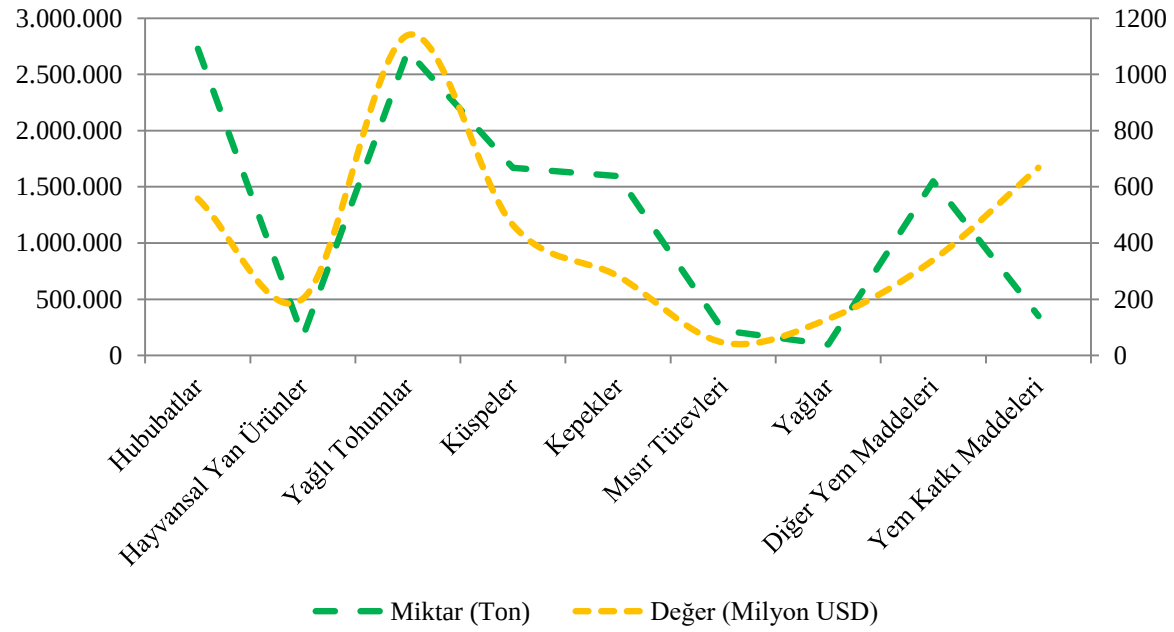

*Sağ eksen değer, sol eksen miktarı vermektedir.

Kaynak: TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1001 (25/05/2020) verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Karma sektörünün cirosu 2018 yılı için 7,2 Milyar USD olarak gerçekleşmiştir. Bunun 3,8 Milyar USD'ı ithalat yoluyla yapılmıştır. Grafik 24'de bazı yem maddelerinin 2018 yılı ithalat miktar ve değeri verilmiştir. 2018 yılında 11,1 milyon ton yem hammaddesi ithal edilmiş ve bu ithalat karşılığında 3,8 Milyar USD ödenmiştir.[154]

Küresel hububat tüketimi, üretimdeki düşüşe rağmen gıda, yemlik ve endüstriyel mısır kullanımındaki artışa bağlı olarak %1 artmış ve yaklaşık 2,2 milyar ton olarak gerçekleşmiştir.[155] Son yirmi yılda yem sanayisinde hammadde olarak kullanılan hububatta %1, yağlı tohumlarda %67'lik üretim artışı aynı dönemde karma yem üretimindeki artış ise %358 olarak gerçekleşmiştir.[156]

[154] Türkiye Yem Sanayicileri Birliği, s. 41.
[155] Toprak Mahsülleri Ofisi, 2018 Hububat Sektör Raporu, http://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/hububatsektorraporu2018.pdf (25/05/2020), s. 7.
[156] Türkiye Yem Sanayicileri Birliği, s. 39.

2018/2019 döneminde küresel arpa tüketiminin, Çin, Avrupa Birliği, Rusya, Ukrayna, Kanada, Türkiye gibi ülkelerde yemlik kullanımındaki azalış nedeniyle küresel arpa arzındaki azalış ve yüksek fiyat nedeniyle yemlik arpa kullanımının 96 milyon tona gerileyeceği tahmin edilmektedir.[157] Ülkemizde arpa ithalat miktarı, yem sanayinin ve yurtiçi kullanıma göre değişiklik göstermektedir. 2018 yılı itibariyle arpa ithalat miktarı 656 bin ton olarak gerçekleşmiştir.

Yem sektöründeki en önemli girdi maddelerinden olan arpa, buğday, çavdar ve yulaftan oluşan hububat tüketiminde en büyük paya sahip olan mısırın dünya genelinde et tüketiminde yaşanan artışla yemlik kullanımı da artmıştır. Mısıra ikame olarak yem hammaddelerinden olan buğday ve arpa üretim miktarlarındaki azalış ve ikame ürün fiyatlarındaki artış nedeniyle mısır üretim talebi artmış ve son beş yılda dünya genelinde mısırın yem üretimindeki payı %36 artmıştır.[158] 2017/2018 döneminde mısır yem maddesi olarak 6.3 milyon ton olarak kullanılmış ve mısırın sektörel kullanımı içerisinde yem maddesi olarak kullanımı %82'dir. Mısıra dayalı mamul madde ihracatında ise 2018 yılında 390.615 ton yem ihracatı gerçekleştirilmiştir.

[157] Toprak Mahsülleri Ofisi, s. 11.
[158] Toprak Mahsülleri Ofisi, s. 17

III. BÖLÜM
TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KIRMIZI ET SEKTÖRÜ

Tüm dünyada insanların yaşamını sürdürebilmesi için temel gıda ihtiyacını karşılaması gerekmektedir. Ancak Malthus'un da dediği gibi nüfus geometrik bir şekilde artarken gıda arzı aritmetik şekilde artmaktadır. Bu durum beslenme ve gıda sorununu da beraberinde getirmektedir. Dünya nüfusunun gereksinimlerinin karşılanması, beslenme ve gıda problemlerinin ortadan kaldırılması, açlığın önüne geçilebilmesi tüm dünya ülkelerinin tarım politikaları arasında yer almaktadır.

Hayvancılık sektörü; insanların sağlıklı ve dengeli beslenmesinin yanı sıra ülkelerin ekonomik büyümesinde önemli bir rol oynamaktadır. Hayvancılık sektöründen elde edilen ürünler pek çok yan sektörü desteklemekte, bölgeler arası dengeli kalkınmanın sağlanmasının yanı sıra kırsal alanda işsizliğin önlenmesi gibi iktisadi fonksiyonları da taşımaktadır.[159]

Hayvancılık sektöründe en çok üretimi yapılan alt sektörler büyükbaş ve küçükbaş hayvancılıktır. Bu alt sektörler kırmızı et sektörünün bel kemiğini oluşturmaktadır. Sığır, manda, koyun, keçi, deve ve domuz kırmızı et sektörü içerisinde üretimi yapılan, canlı ve kesilmiş hayvan ticaretinin yanı sıra gıda sanayi sayesinde işlenmiş gıda olarak da ekonomik sistemde katma değer sağlamaktadır.

Hayvancılık sektörü, gelişmiş ülkelerdeki toplam tarımsal üretimin yaklaşık yüzde kırkını oluştururken, gelişmekte olan ülkelerde ise tarımsal üretimin yüzde yirmisini oluşturmaktadır. Öte yandan dünyada 1,3 milyar kişi hayvancılık sektöründen geçimini sağlamaktadır.[160]

Günümüzde bir kalkınma göstergesi ve refah seviyesinin belirlenmesinde kırmızı et tüketim miktarı önemli bir ölçüt olarak kabul edilmektedir. Dünya genelinde son yıllarda et fiyatlarındaki artışlar dikkat çekicidir. Ülkemizde özellikle

[159] Engin Sakarya ve Erol Aydın, "Dünya Sığır Eti Üretim, Tüketim Ve Ticareti İle Türkiye'nin Canlı Hayvan Ve Sığır Eti İthalatı", **ATB-Borsavizyon Dergisi,** 94, 2011, s.1.
[160] FAO, FAO's Role In Animal Production, 2019, http://www.fao.org/animal-production/en/ (17/05/2020).

son dönemde hayvancılık sektöründeki girdi maliyetlerinin artması (en başta yem fiyatları) öncelikle büyükbaş ve küçükbaş canlı hayvan fiyatlarının artmasına neden olurken buna paralel olarak da et fiyatlarının artmasına neden olmuştur.

24 Ocak 1980 Kararları ile birlikte ithal ikameci ekonomi politikasından serbest piyasa ekonomisini benimseyen Türkiye'nin ithalatın ihracatı aşmasıyla birlikte kalkınma göstergelerinden bir diğeri olan hayvansal ürün ihracat miktarını da olumsuz etkilenmiştir. Gerek kişi başına düşen kırmızı et miktarı, gerek canlı hayvan ya da kırmızı et ihracatı açısından bakıldığında 1980'den itibaren Türkiye birçok Avrupa ülkesinden ve dünya ülkelerinin gerisinde kalmıştır. Bu çerçeve de ele alınan bu bölümde Türkiye verileri Avrupa Birliği ve Dünya verileri ile karşılaştırmalı olarak ele verilmiştir.

1. TÜRKİYE İLE AB BÜYÜK VE KÜÇÜKBAŞ HAYVAN VARLIĞININ KARŞILAŞTIRMASI

Türkiye'de 1980'li yıllara kadar hayvan sayısını istikrarlı bir şekilde artırmaya devam etmiştir. Ancak artan nüfus, mera alanlarının azalması, kırsal alandan kentlere göçün artması, ithalatın serbestleşmesi ile birlikte hayvancılık sektörü sayısal anlamda bir gerileme dönemine girmiştir. 1980'li yıllardan sonra hayvancılık sektörünün geliştirilmesi ve varlığının sürdürülebilmesi amacıyla devlet destekleri ve sübvansiyonlar artırılmıştır.

Grafik 25'de Avrupa Birliği ve Türkiye'nin 1965-2018 yılları arasında büyükbaş verilmiştir. 1965 yılından 2018 yılına kadar Türkiye'de büyükbaş hayvan varlığı yaklaşık %11 artış göstermiştir ve Türkiye'nin 2018 yılı itibariyle 16.105.025 baş büyükbaş hayvan varlığı bulunmaktadır. Söz konusu yıllarda Avrupa Birliği büyükbaş hayvan varlığı ise %14 azalma göstermiştir. AB'nin 2018 yılı itibariyle 88.866.215 baş büyükbaş hayvan varlığı bulunmaktadır.

Grafik 25
Türkiye- Avrupa Birliği Büyükbaş Hayvan Varlığı

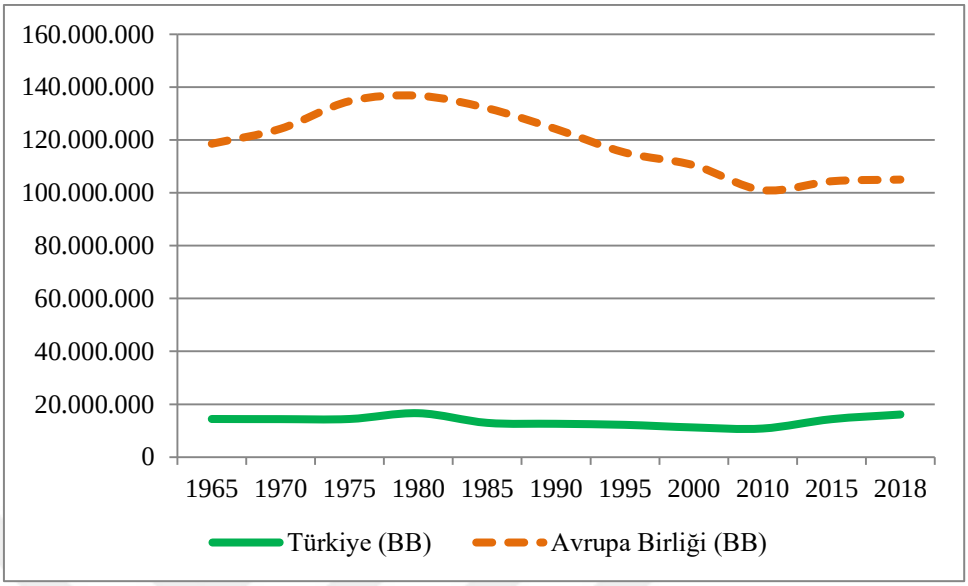

* Veriler baş cinsinden verilmiştir.

** BB: Büyükbaş

*** Domuz eti verilerini içermemektedir.

Kaynak: FAO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. http://www.fao.org/faostat/en/#data (08/05/2020)

Tablo 24
Türkiye- Avrupa Birliği Büyükbaş Hayvan Varlığı

	Türkiye (BB)	Avrupa Birliği (BB)
1965	14.413.500	104.130.124
1970	14.367.000	109.860.762
1975	14.410.000	120.247.840
1980	16.607.000	120.111.717
1985	12.954.000	119.029.119
1990	12.602.000	111.493.371
1995	12.206.000	103.006.230
2000	11.219.000	99.181.767
2010	10.811.165	90.215.886
2015	14.344.935	90.016.506
2018	16.105.025	88.886.215

* Veriler baş cinsinden verilmiştir.
** BB: Büyükbaş
*** Domuz eti verilerini içermemektedir.
Kaynak: FAO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. http://www.fao.org/faostat/en/#data (08/05/2020)

Grafik 26
Türkiye- Avrupa Birliği Küçükbaş Hayvan Varlığı

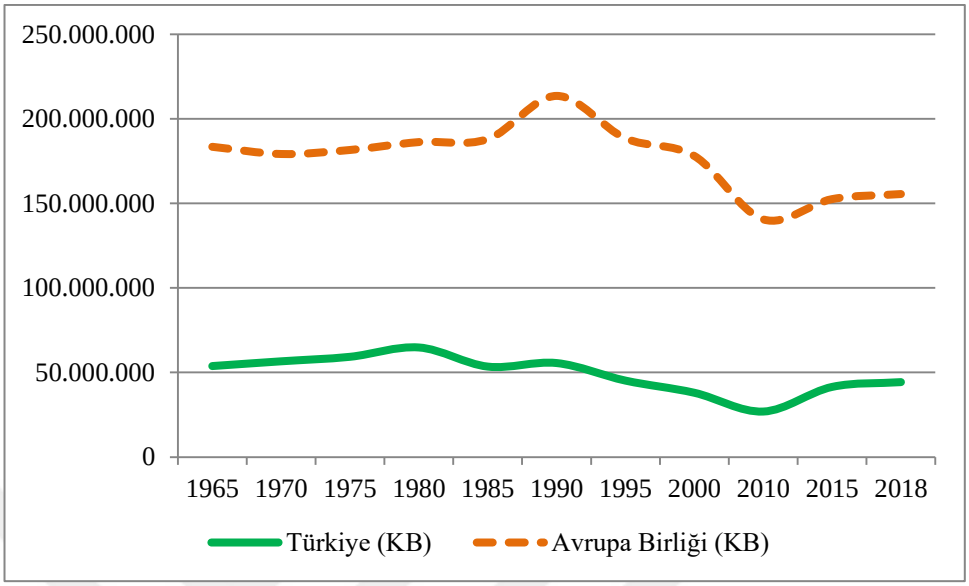

* Veriler baş cinsinden verilmiştir.
** BB: Büyükbaş, KB: Küçükbaş
Kaynak: FAO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. http://www.fao.org/faostat/en/#data (08/05/2020)

Tablo 25
Türkiye- Avrupa Birliği Küçükbaş Hayvan Varlığı

	Türkiye (KB)	Avrupa Birliği (KB)
1965	53.816.000	129.614.451
1970	56.618.016	122.557.347
1975	59.285.008	122.273.674
1980	64.801.008	121.419.922
1985	53.491.008	134.499.248
1990	55.589.008	157.935.068
1995	45.210.000	143.218.938
2000	38.030.000	139.971.999
2010	26.922.793	113.615.599
2015	41.485.180	111.013.145
2018	44.312.308	111.191.797

* Veriler baş cinsinden verilmiştir.
** BB: Büyükbaş, KB: Küçükbaş
Kaynak: FAO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. http://www.fao.org/faostat/en/#data (08/05/2020)

Grafik 26'da Avrupa Birliği ve Türkiye'nin 1965-2018 yılları arasında küçükbaş verilmiştir. 1965 yılından 2018 yılına kadar Türkiye'de küçükbaş hayvan varlığı yaklaşık %18 azalma göstermiştir ve Türkiye'nin 2018 yılı itibariyle

44.312.308 baş küçükbaş hayvan varlığı bulunmaktadır. Söz konusu yıllarda Avrupa Birliği küçükbaş hayvan varlığı ise %14 azalma göstermiştir. AB'nin 2018 yılı itibariyle 111.191.797 baş büyükbaş hayvan varlığı bulunmaktadır.

Grafik 27
Türkiye Hayvan Varlığının AB Hayvan Varlığına Oranı

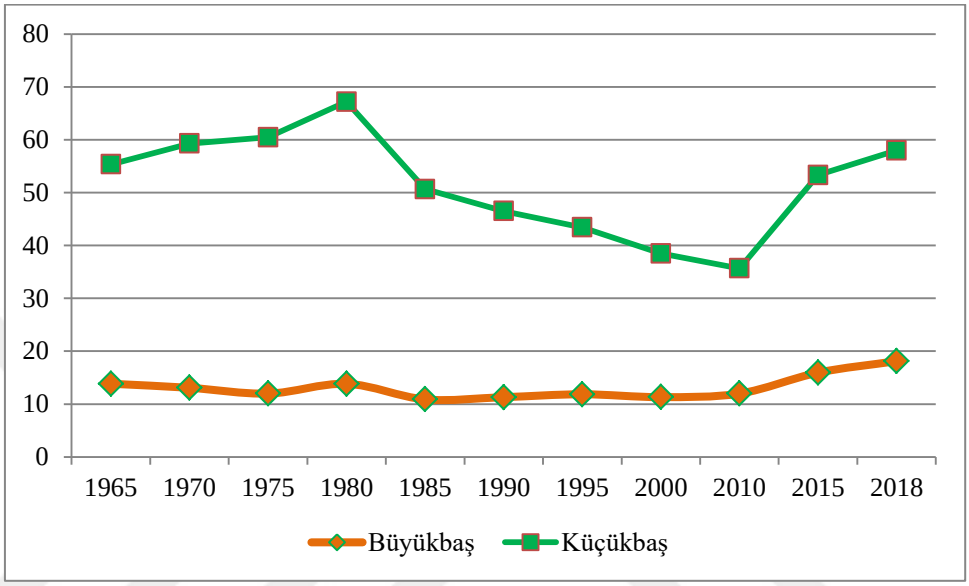

Kaynak: FAO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Tablo 26
Türkiye Hayvan Varlığının AB Hayvan Varlığına Oranı (%)

	Büyükbaş	Küçükbaş
1965	13,84	41,52
1970	13,07	46,19
1975	11,98	48,48
1980	13,82	53,36
1985	10,88	39,77
1990	11,30	35,19
1995	11,84	31,56
2000	11,31	27,16
2010	11,98	23,69
2015	15,93	37,36
2018	18,11	39,85

Kaynak: FAO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Grafik 27'de 1965-2018 yılları arasında Türkiye hayvan varlığının AB hayvan varlığını karışılama oranı verilmiştir. 1965 yılında Türkiye'de büyükbaş hayvan varlığı AB'nin büyükbaş hayvan varlığının %13'ünü oluşturmaktadır. 2018 yılında ise bu oran %18'ini oluşturmaktadır. Türkiye'de ve AB'de küçükbaş hayvan varlığı büyükbaş hayvan varlığından fazladır. 1965 yılında Türkiye'de küçükbaş hayvan varlığı AB'nin küçükbaş hayvan varlığının %41'ini oluşturmaktadır. 1980 yılında ise bu oran %53'ünü karşılamaktaydı. 2018 yılına gelindiğinde bu oran küçükbaş hayvan varlığı AB'nin küçükbaş hayvan varlığının %39 seviyesine gerilemiştir.

2. DÜNYA, AB VE TÜRKİYE'DE KIRMIZI ET ÜRETİMİ

Türkiye'de etin tarımsal üretim içindeki payı %25,82, hayvansal ürünler üretim değeri içindeki payı ise %57,16'dır. Toplam et üretim değeri içinde kırmızı etin payı %65,89'dur.[161] FAO verilerine göre küresel et üretimi 2018 yılında yaklaşık 337 Milyon ton olduğu görülmektedir. Dünyanın başta gelen en büyük et üreticileri Amerika, Avrupa Birliği, Rusya, Çin ve Brezilyadır. 2018 yılında dünya sığır üretimi 2017 yılına göre %2,1 artarak 71,1 Milyon tona yükselmiştir.[162] Dünya et üretiminin yaklaşık %30'u sığırlardan, %5'i ise küçükbaş hayvanlardan karşılanmaktadır. Türkiye'de domuz eti tüketilmediğinden et üretiminin %88'i sığırlardan, %12'si ise küçükbaş hayvanlardan sağlanmaktadır.[163]

Dünyada en çok kırmızı et üretimi yapan ülkelere ait veriler Grafik 28'de verilmiştir. Veriler içerisinde kanatlı hayvan ve domuz eti verileri yer almamaktadır. Dünya'nın en büyük büyükbaş kırmızı et üreticisi 2016-2018 verilerine göre Amerika'dir. Amerika'nın ardından Brezilya, Çin ve Arjantin gelmektedir. Küçükbaş kırmızı et üretimi noktasında ise Çin ilk sırada yer alırken Çin'i Hindistan ve Avustralya takip etmektedir.

[161] Hasan Çiçek ve İlkay Doğan, Türkiye'de Canlı Sığır Ve Sığır Eti İthalatındaki Gelişmeler Ve Üretici Fiyatlarının Trend Modelleri İle İncelenmesi, Kocatepe Veteriner Dergisi, 11 (1), 2018, s.2.
[162] FAO, "Overview of global meat market developments in 2018", 2019, http://www.fao.org/3/i9286en/I9286EN.pdf (18/05/2020)
[163] Tarım ve Orman Bakanlığı, https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Menu/27/Tarim-Urunleri-Piyasalari (19/05/2020)

Grafik 28
Et Türüne Göre Kırmızı Et Üretiminde En Çok Paya Sahip Ülkeler

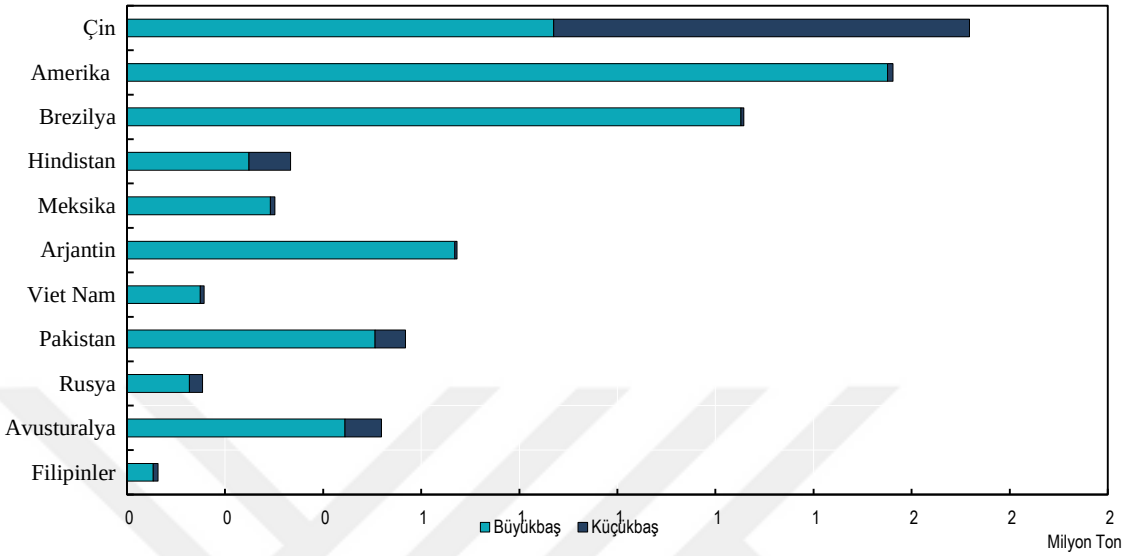

Kaynak: OECD/FAO (2019), "OECD-FAO Agricultural Outlook", OECD Agriculture statistics (database), http://dx.doi.org/10.1787/agr-outl-data-en (18/05/2020)

Grafik 29
Kırmızı Et Üretimi

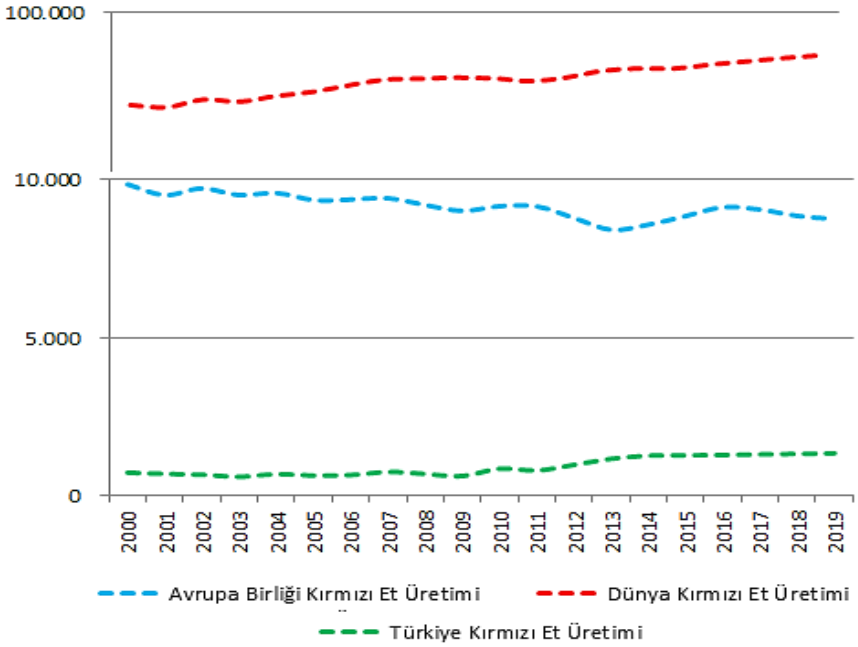

*Veriler ton cinsinden verilmiştir. Domuz eti verilerini içermemektedir.

Kaynak: OECD- FAO, Agricultural Outlook**,** Https://Stats.Oecd.Org/İndex.Aspx?Queryid=76854# (13.05.2020) verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Tablo 27'de Türkiye'de et üretimi 2000 yılından 2019 yılına kadar %83 artış göstererek 2019 yılı itibariyle kırmızı et üretimi 1.347 Milyon ton olarak gerçekleşmiştir. 2000 yılından 2019 yılına kadar Avrupa Birliğinde kırmızı et üretimi sayısal anlamda büyük değişiklikler yaşamamasına karşın belirtilen yıllar itibariyle %11 azalma göstermiştir. 2019 yılı Avrupa Birliği kırmızı et üretimi 8.756 Milyon tondur. Dünya kırmızı et üretimine bakıldığında ise 2000 yılından 20019 yılına kadar %22 oranında artış göstererek 2019 yılı itibariyle 86.530 Milyon ton kırmızı et üretimi gerçekleştirilmiştir.

Tablo 27
Kırmızı Et Üretimi

	Türkiye Kırmızı Et Üretimi	AB Kırmızı Et Üretimi	Dünya Kırmızı Et Üretimi
2000	732,83	9.850,87	70.807,39
2001	693,65	9.511,66	70.095,41
2002	665,80	9.723,91	72.568,62
2003	604,11	9.509,94	71.858,38
2004	684,97	9.580,37	73.668,46
2005	637,92	9.354,92	74.933,53
2006	657,50	9.371,48	77.004,08
2007	756,14	9.412,20	78.870,27
2008	691,52	9.198,01	79.117,19
2009	625,47	9.013,40	79.505,50
2010	858,99	9.163,49	79.295,12
2011	800,75	9.154,05	78.361,46
2012	980,49	8.790,38	79.506,21
2013	1.170,32	8.414,45	81.632,55
2014	1.268,29	8.580,58	82.363,15
2015	1.280,47	8.849,56	82.358,00
2016	1.292,20	9.129,77	83.646,22
2017	1.308,06	9.055,66	84.652,39
2018	1.326,10	8.855,86	85.697,29
2019	1.346,53	8.755,56	86.530,24

*Veriler ton cinsinden verilmiştir. Domuz eti verilerini içermemektedir.

Kaynak: OECD- FAO, Agricultural Outlook**,** Https://Stats.Oecd.Org/İndex.Aspx?Queryid=76854# (13.05.2020) verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Grafik 30
Büyükbaş Kendine Yeterlilik Oranı

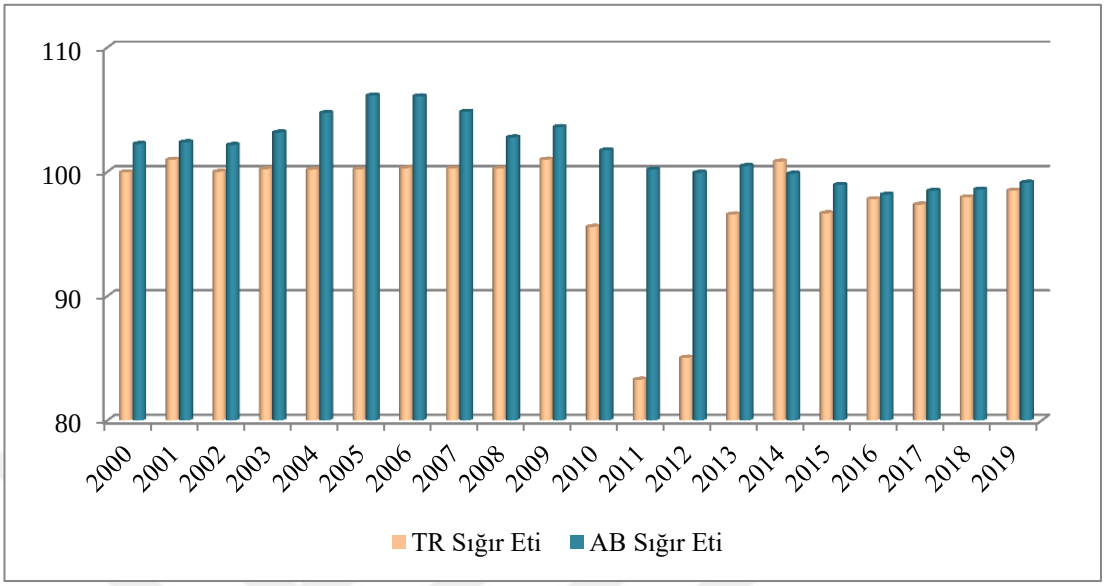

Kaynak: FAO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

FAO'ya göre ülkelerin gıda ihtiyaçlarını kendi yerli üretiminden ne ölçüde karşılayabildiği kendine yeterlilik oranına (self-sufficiency rate) bağlı olduğunu ifade eder. Gıda yeterliliği tüm gıda ticaretine sınırlarını kapatan bir ülkenin (hem ithalat hem de ihracat) tarım sektöründeki kaynakları tüm gıda ihtiyaçlarını yurt içinde nüfusun tamamına yetecek kadar üretmesidir. FAO kendine yeterliliği şu formülle ifade etmiştir: *Üretim x 100 / (Üretim + İthalat - İhracat)*.[164]

Grafik 30'da Türkiye ve Avrupa Birliği büyükbaş kendine yeterlilik oranı verilmiştir. Avrupa Birliği ve Türkiye'nin kendine yeterlilik oranı 2009 yılına kadar %100 ve üzerinde eğilim göstermektedir. 2010 yılında Türkiye'nin büyükbaş kendine yeterlilik oranı %96 ya gerilemiş 2011 ve 2012 yıllarında ise %83-%85 oranına gerilemiş ve takip eden yıllarda ise hem Türkiye'nin hem de Avrupa Birliği'nin kendine yeterlilik oranı %98-99 bandında kalmıştır.

Grafik 31'de Türkiye ve Avrupa Birliği'nin küçükbaş kendine yeterlilik oranı verilmiştir. Türkiye'nin küçükbaş hayvanda kendine yeterliliği 2000-2019 yılları arasında %100'dür. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Türkiye'de küçükbaş

[164] FAO, Food self- sufficiency and international trade: a false dichotomy?, 2016, http://www.fao.org/3/a-i5222e.pdf (17/05/2020)

hayvan üretimi büyükbaş hayvan üretiminden daha fazladır. Bu çerçevede günümüzde de küçükbaş hayvan yeterliliği %100 olması şaşırtıcı bir sonuç değildir. Avrupa Birliği'nin küçükbaş hayvan yeterliliği 2010 yılına kadar %100 olmuş ancak 2011 yılında %90'a gerilemiştir. Avrupa Birliği'nin küçükbaş yeterliliği sonraki üç yılda %100'ü yakalasa da son beş yılda küçükbaş hayvan yeterliliği %98-99 civarındadır.

Grafik 31
Küçükbaş Kendine Yeterlilik Oranı

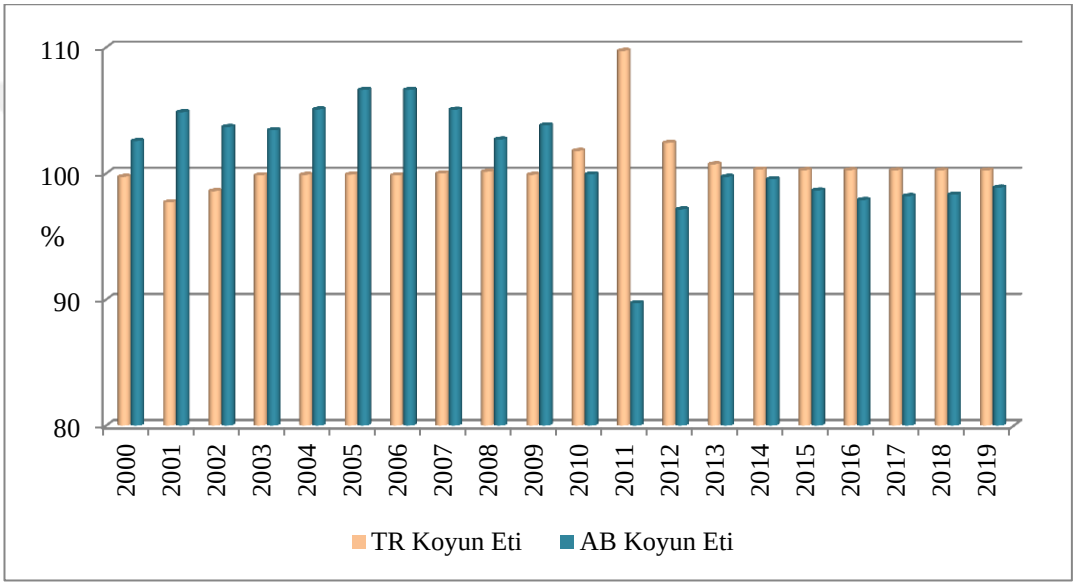

* Domuz eti verilerini içermemektedir.
Kaynak: FAO verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

3. DÜNYA, AB VE TÜRKİYE'DE KIRMIZI ET TÜKETİMİ

Küresel nüfus özellikle 20. Yüzyılın ikinci yarısında hızlı bir büyüme göstermiştir. Tüketicilerin zevk ve tercihlerinin artması, et üretim girdi maliyetlerinin artması ve beraberinde et fiyatlarında meydana gelen artışlar kişi başına et tüketimini de etkilemektedir. Kalkınma göstergelerinden biri olan protein tüketimi, sağlıklı bir insanın vücut ağırlığının her kilogramı için günde 1 gr protein tüketmesi ve bunun da %42'sinin hayvansal kökenli olması WHO (Dünya Sağlık Örgütü) tarafından önerilmiştir.[165]

[165] TİGEM, "2017 Yılı Hayvancılık Sektör Raporu", **Hayvancılık Sektör Raporu,** TİGEM, 2017, s.4.

Genel olarak gelişmiş ülkelerdeki ve bölgelerdeki et tüketim seviyesinin yüksek olması kaçınılmazdır. Et tüketimi yüksek gelirli ülkelerde yüksektir. Örneğin 2013 yılında Avustralya'da kişi başına yaklaşık 116 kg. et tüketilmektedir. Avrupa ve Kuzey Amerika'da sırasıyla ortalama 80 kg ve 110 kg'dan fazla et tüketilmektedir.[166] Et bazı ülkelerde daha uygun hale geldiğinden talebi de artmaya devam etmektedir. Kişi başı et tüketimi ve et fiyatları açısından ABD önde gelmektedir. Gelişmekte olan bölgelerdeki nüfusun büyüme hızı gelişmiş olan ülkelere göre daha fazla olması, FAO'ya göre et tüketimindeki hacmi dört kat artırmaktadır.[167] Afrika'daki tüketim eğilimleri ise kıta ülkelerine göre çeşitlilik göstermektedir. Kıta ortalamasına göre Afrika'da kişi başına et tüketimi 10 kilogramın altındadır. Güney Afrika gibi yüksek gelirli diğer Afrika Kıtası ülkeleri ise kişi başına 60-70 kg tüketmektedir.[168]

Grafik 32'de Kişibaşı GSYİH'ya göre kişi başına düşen et tüketimi verilmiştir. Geliri yüksek olan ülkelerin et tüketimi yüksek iken geliri düşük olan ülkelerin et tüketimleri de düşüktür. Amerika'nın GSYİH göre kişi başına düşen et tüketimi 124,1 kg'dır. Öte yandan Avrupa Birliği üye ülkelerinin bir kaçına bakıldığında Avrupa Birliği ülkelerinin GSYİH'sına göre kişi başına düşen et tüketimleri 80-100 kg arasındadır. Türkiye'de ise GSYİH göre kişi başına düşen et tüketimi 38,87 kg'dır.

[166] Hannah Ritchie ve Max Roser, "Meat and Dairy Production", 2017, Published online at OurWorldInData.org [Electronic Version], https://ourworldindata.org/meat-production (18/05/2020)
[167] OECD, "Agricultural Outlook 2019-2028", https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/agr_outlook-2019-en.pdf?expires=1589747195&id=id&accname=guest&checksum=B0EFF63A55A72F35A1C5A008983577F5 (17/05/2020)
[168] Ritchie ve Roser, (18/05/2020)

Grafik 32
Kişi Başına GSYİH'ya Göre Kişi Başı Et Tüketimi

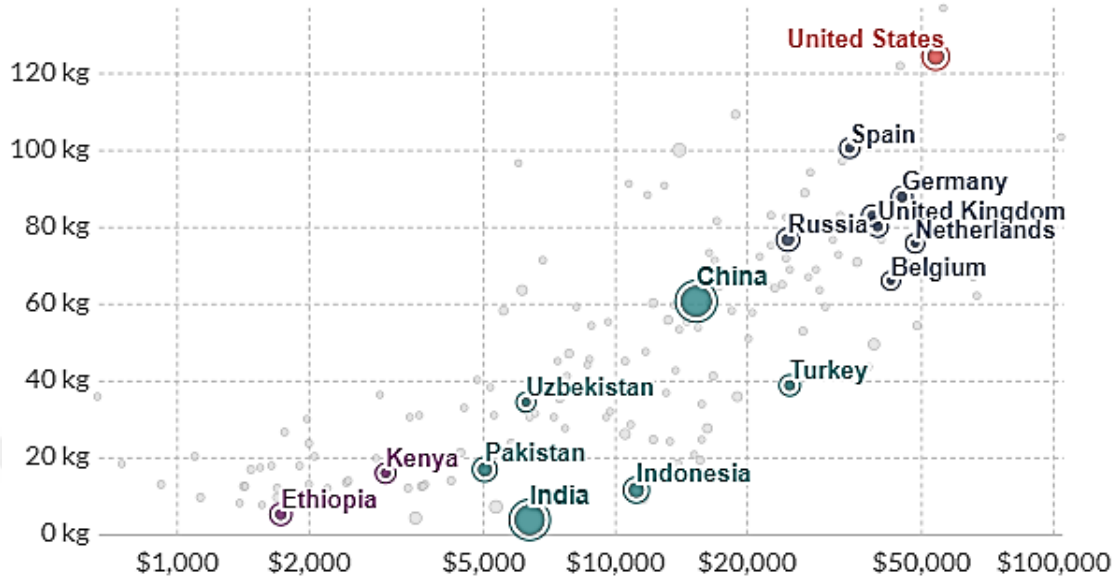

* Kişi başına düşen ortalama et tüketimi
** Veriler kırmızı ve beyaz et tüketimini kapsamaktadır.
*** 2017 yılında ölçülen kişi başına GSYİH ya göre yıllık kilogram cinsinden verilmiştir.
Kaynak: Our World In Data, https://ourworldindata.org/ (17/05/2020)

Hayvan üretimi hayvancılık ürünlerinin nasıl kullanıldığıyla da alakalıdır. Bu çerçevede hayvancılık üretimi, ülkelerin hayvanların yününden, sütünden, etinden ya da hayvan gücünden yararlanması yönündeki tercihleri ile şekillenmektedir. Örneğin Hindistan'da büyükbaş hayvanlar (inek, öküz, dana) kutsal sayıldığı için kırmızı et tüketimi düşüktür. Bu nedenle ülkelerin et tüketimi dışında hayvansal ürün kullanımına yönelik tercihleri olan ülkeler, daha düşük bir et tüketimine sahiptir. Öte yandan bir ülkede üretilen hayvandan elde edilen karkas ağırlıkları da farklılık göstermektedir. Hayvanların cinslerine farklı olarak hayvanların beslenme şekillerindeki farklılıklar, farklı yaşlarda ve farklı kilolarda olmasına neden olurken ülkelerin et üretimindeki farklılığı da ortaya çıkarmaktadır ve bu durum tüketime de doğrudan etki etmektedir. Çünkü et üretimi fiyatı da doğrudan etkileyerek tüketicilerin kırmızı et tercihlerini şekillendirmektedir.

Grafik 33'de 2000- 2019 yılları arası et tüketimi verilmiştir. Grafikte yer alan kırmızı et tüketimleri yalnızca büyükbaş ve küçükbaş hayvanlardan elde edilen kırmızı et tüketimlerini içermekte olup veriler içerisine domuz eti dahil edilmemiştir. Dünya ve Avrupa Birliği kişi başına düşen et tüketimine bakıldığına son on yılda

azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. Son yıllarda dünyada trend haline gelen vegan ve vejeteryan beslenme biçiminin kişi başına düşen et tüketimini de azalttığı düşünülmektedir. Öte yandan Türkiye'ye bakıldığında et ağırlıklı bir mutfak kültürünün olmasının yanı sıra son yıllarda et fiyatlarında meydana gelen artışlara rağmen tüketim eğiliminde ki artış da dikkat çekicidir. Türkiye, 2009 yılından itibaren Dünya, 2014 yılından itibaren ise AB kişi başına düşen kırmızı et tüketiminin üzerinde bir eğilim göstermektedir. Türkiye'de 2000 yılında kişi başına düşen et tüketimi 9 kg iken 2019 yılına geldiğimizde yaklaşık %35,5 artarak 12,41 kg'a çıkmıştır. Öte yandan Dünya'da ise 2000 yılından 2019 yılına kadar geçen sürede kişi başına düşen kırmızı et tüketimi %1,17azalma göstermiştir. Avrupa Birliğinde ise bu azalma eğilimi %15 civarındadır.

Grafik 33
Kişi Başı Kırmızı Et Tüketimi

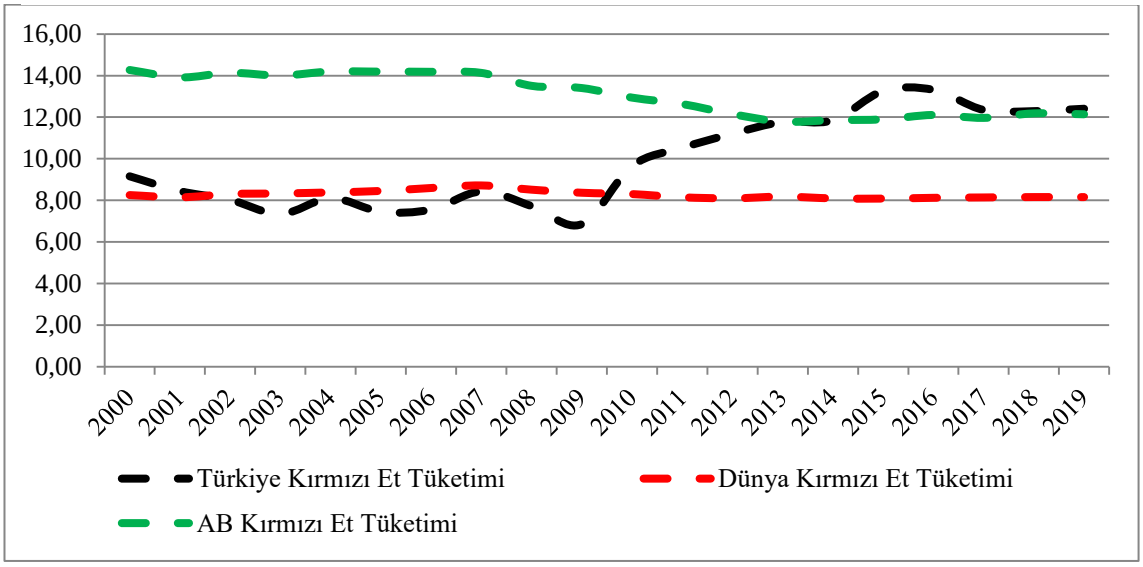

* Kişi başı et tüketimi kg/ kişi olarak hesaplanmıştır.

** Domuz eti verilerine yer verilmemiştir.

*** 2012 yılı itibariyle Suriyeli Mültecilerin nüfusu Türkiye nüfusuna eklenmiştir.

Kaynak: OECD, https://data.oecd.org/ (08/05/2020) verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye'nin 2008 Küresel Krizi sonrasında et tüketiminin arttığı görülmektedir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde et gibi gıdaların gelir esnekliği yüksek olması ve gelir değişimlerine duyarlı olması beklenmektedir. Türkiye'nin kriz döneminde et tüketiminde bir ivme kazanması istisnai bir durum olarak

karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan gelişmiş ülkelerde ise bu durum yapılan araştırmalarda diğer et fiyatlarına kıyasla daha yüksek fiyata sahip olan kırmızı et tüketiminin gelirden etkilense de gelir içerisinde toplam kırmızı et tüketimini etkilemediği olarak ifade edilmiştir.[169]

Tablo 28
Kişi Başı Kırmızı Et Tüketimi

	Türkiye Kırmızı Et Tüketimi	Dünya Kırmızı Et Tüketimi	AB Kırmızı Et Tüketimi
2000	9,16	8,25	14,27
2001	8,44	8,15	13,91
2002	8,03	8,30	14,13
2003	7,34	8,33	14,00
2004	8,10	8,38	14,20
2005	7,46	8,45	14,19
2006	7,56	8,59	14,18
2007	8,43	8,72	14,13
2008	7,73	8,51	13,51
2009	6,86	8,37	13,40
2010	9,65	8,30	12,94
2011	10,52	8,15	12,63
2012	11,21	8,10	12,15
2013	11,78	8,18	11,79
2014	11,85	8,09	11,86
2015	13,26	8,09	11,90
2016	13,32	8,12	12,11
2017	12,35	8,14	11,97
2018	12,29	8,16	12,18
2019	12,41	8,16	12,14

* Kişi başı et tüketimi kg/ kişi olarak hesaplanmıştır.

** Domuz eti verilerine yer verilmemiştir.

*** 2012 yılı itibariyle Suriyeli Mültecilerin nüfusu Türkiye nüfusuna eklenmiştir.

Kaynak: OECD, https://data.oecd.org/ (08/05/2020) verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

[169] Emine Yılmaz, Yasemin Orman ve İsmail Yılmaz, "Ekonomik Krizin Tekirdağ İlindeki Tüketicilerin Et ve Et Ürünleri Tüketim Tutum ve Davranışlarına Olan Etkileri", 10. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, Konya, 5-7 Eylül, s. 889.

Tablo 29
Dünya ve AB Kişi Başına Düşen Domuz Eti Tüketimi

	AB Domuz Eti Tüketimi	Dünya Domuz Eti Tüketimi
2000	22,15	11,38
2001	22,39	11,45
2002	22,75	11,59
2003	22,79	11,62
2004	22,47	11,59
2005	22,24	11,72
2006	22,34	11,89
2007	23,04	11,63
2008	22,43	11,94
2009	22,23	12,12
2010	22,1	12,25
2011	21,72	12,20
2012	21,58	12,44
2013	21,52	12,58
2014	21,7	12,72
2015	22,52	12,63
2016	22,55	12,44
2017	22,65	12,39
2018	23,01	12,33
2019	23,02	11,09

*Kişi başı et tüketimi kg/ kişi olarak hesaplanmıştır.

Kaynak: OECD, https://data.oecd.org/ (08/05/2020) verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Tablo 29'de Dünya ve AB kişi başına düşen domuz eti tüketim verileri verilmiştir. Domuz eti tüketiminin, tablo 28'de verilen büyükbaş ve küçükbaş kişi başına düşen et tüketiminin üzerinde olduğu görülmektedir. Bu durum küresel kırmızı et tüketiminin bir kısmının domuz eti tüketiminden oluştuğunu ortaya koymaktadır. Özellikle domuz eti tüketen ülkelerin kırmızı et tüketimleri içerisinde domuz etinin ağırlığı büyükbaş ve küçükbaş tüketimine göre daha fazladır.

Grafik 34'te G7 ülkeleri ve Türkiye'nin kişi başına düşen kırmızı et tüketimi verilmiştir. Grafikte yer alan kırmızı et tüketimleri yalnızca büyükbaş ve küçükbaş hayvanlardan elde edilen kırmızı et tüketimlerini içermekte olup veriler içerisine domuz eti dahil edilmemiştir. Buna göre G7 ülkelerinde kişi başına düşen kırmızı et tüketimi 2000-2017 yılları arasında ortalama 26-27 kg'dır. G7 ülkeleri kırmızı et

tüketimi konusunda istikrarlı olmasına karşın Türkiye'de kırmızı et tüketimi dalgalı bir seyir izlemiştir. 2017 yılı itibariyle Türkiye'de kişi başına düşen et tüketimi FAO verilerine göre 17,46 kg'dır. Tablo 24'te ise OECD verilerine göre 2017 yılında kişi başına düşen kırmızı et (büyükbaş ve küçükbaş) miktarı 12,35 kg olarak verilmiştir. OECD, OECD-FAO Tarımsal Görünüm araştırmasını kaynak olarak gösterse de ortaya çıkan bu veri farklılığının veri tabanı kullanımından kaynaklı olduğu düşünülmektedir.

Grafik 34
G7 ve Türkiye'nin Kişi Başına Düşen Kırmızı Et Tüketimi

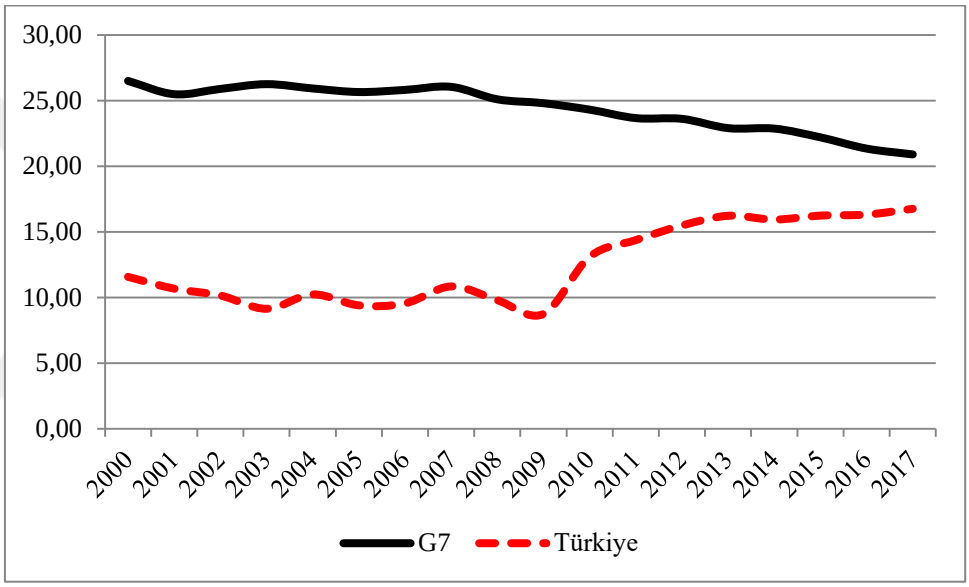

** Domuz eti verilerine yer verilmemiştir.

*** 2012 yılı itibariyle Suriyeli Mültecilerin nüfusu Türkiye nüfusuna eklenmiştir.

Kaynak: FAO, http://www.fao.org/faostat/en (10/12/2020) verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Tablo 30
G7 ve Türkiye'nin Kişi Başına Düşen Kırmızı Et Tüketimi

	G7 Ülkeleri		Türkiye	
	Domuz Eti Tüketimi	Büyükbaş ve Küçükbaş Kırmızı Et Tüketimi	Domuz Eti Tüketimi	Büyükbaş ve Küçükbaş Kırmızı Et Tüketimi
2000	32,81	27,46	0,00	11,57
2001	33,17	27,49	0,00	10,67
2002	33,01	27,34	0,00	10,15
2003	33,37	27,64	0,00	9,14
2004	33,15	27,49	0,00	10,23
2005	32,48	26,95	0,00	9,40
2006	32,17	26,41	0,00	9,55
2007	32,74	26,89	0,00	10,84
2008	32,65	27,09	0,00	9,79
2009	32,67	27,00	0,00	8,75
2010	32,71	26,73	0,00	13,10
2011	32,21	26,48	0,00	14,37
2012	30,67	24,99	0,00	15,49
2013	31,71	25,96	0,01	16,27
2014	30,94	25,70	0,00	16,25
2015	31,77	26,19	0,00	16,76
2016	31,52	26,05	0,00	16,89
2017	32,51	26,26	0,00	17,46

** Domuz eti verilerine yer verilmemiştir.

*** 2012 yılı itibariyle Suriyeli Mültecilerin nüfusu Türkiye nüfusuna eklenmiştir.

Kaynak: FAO, http://www.fao.org/faostat/en (10/12/2020) verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

4. TÜRKİYE'NİN KIRMIZI ET İTHALATI

Ülkeler kırmızı et talebini karşılayamadığında ya canlı hayvan ithal ederler ya da kesilmiş olarak kırmızı et ithali gerçekleştirirler. 2018 yılında 1.373 Milyon ton et ithal eden ABD, %16'lık bir pay ile dünyanın en büyük kırmızı et ithalatçısı konumundadır. ABD'yi Çin ve Japonya takip etmektedir. ABD, Çin ve Japonya dünya kırmızı et ithalatının yaklaşık %41'ini oluşturmaktadır. Avrupa Birliği ise 2018 yılında 370.000 ton kırmızı et ithalatı gerçekleştirerek dünya kırmızı et

ithalatında %4,42'lik bir paya sahip olmuştur. Türkiye ise 2018 yılında 70.000 ton kırmızı et ithalatı gerçekleştirerek dünya ithalatında %0,84'lük bir paya sahiptir.[170]

Grafik 35'de 2000-2019 yılları arasında Türkiye kırmızı et ithalatı verilmiştir. Grafiğe bakıldığında 2008 Küresel krizi ile birlikte bir kırılma yaşayarak Türkiye koyun ve sığır eti ithalatı 2008 yılının ardından artış göstermiştir. 2009-2013 yılları arasında Türkiye'nin sığır ve koyun eti ithalatı artmış, 2014 yılı sonrasında ise azalma eğilimi göstermiştir.

Grafik 35
Kırmızı Et İthalatı

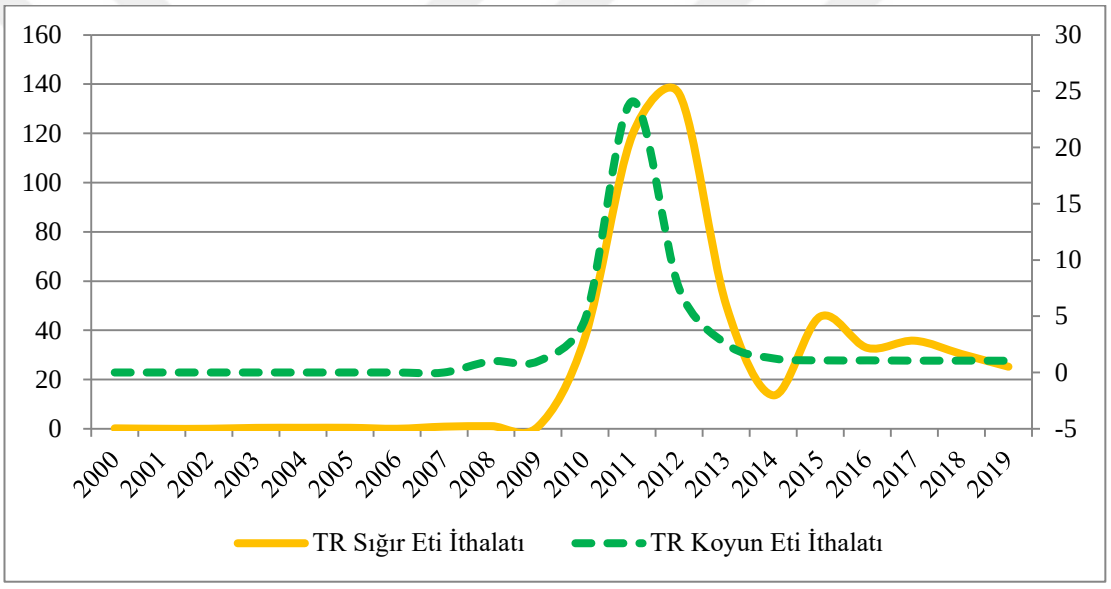

* Veriler ton cinsinden verilmiştir.
** Sağ eksen koyun eti ithalatını vermektedir.
Kaynak: OECD- FAO Agricultural Outlook, Https://Stats.Oecd.Org/İndex.Aspx?Queryid=76854# (13/05/2020) verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

[170] World Beef Imports: Ranking Of Countries, https://beef2live.com/story-world-beef-imports-ranking-countries-0-106900, (18/05/2020)

Tablo 31
Kırmızı Et İthalatı

	TR Sığır Eti İthalatı	TR Koyun Eti İthalatı
2000	0,17	0,00
2001	0,00	0,00
2002	0,00	0,00
2003	0,36	0,00
2004	0,39	0,00
2005	0,39	0,00
2006	0,00	0,00
2007	0,86	0,00
2008	1,07	1,00
2009	0,87	1,00
2010	37,26	4,74
2011	119,16	24,09
2012	136,07	7,45
2013	50,16	2,53
2014	13,58	1,25
2015	45,58	1,08
2016	32,85	1,08
2017	35,78	1,05
2018	30,36	1,05
2019	25,21	1,04

* Veriler ton cinsinden verilmiştir.
Kaynak: OECD- FAO Agricultural Outlook, Https://Stats.Oecd.Org/İndex.Aspx?Queryid=76854# (13/05/2020) verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye'de özellikle canlı hayvan ithalatının yapılmasına izin verilen ülkeler ağırlıklı olarak Avrupa Birliği üye ülkeleridir. 2017/ 43 Sayılı Sığır eti ithalatında Sağlık ve Teknik Şartların Belirlenmesine ilişkin Tebliğ uyarınca ülkemize yapılacak sığır eti ithalatına izin verilen ülkeler arasında Belçika, Fransa, İspanya, Letonya, Macaristan, Polonya, Romanya, Sırbistan ve Ukrayna yer almaktadır.[171]

Türkiye 2009'un son aylarında kırmızı et fiyatının yükselmesini gerekçe göstererek 28.04.2010 tarih, 2010/373 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile 30 Nisan 2010 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren, "Et ve Balık Kurumu Genel Müdürlüğünce Kullanılmak Üzere Damızlık Olmayan Canlı Sığır ve Sığır Eti

[171] Tarım ve Orman Bakanlığı, https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Veteriner-Hizmetleri/Ihracat-Ithalat/Ithalat (18/05/2020)

İthalatında Tarife Kontenjanı Uygulanması Hakkında Karar" uyarınca Et ve Balık Kurumu'na (EBK) 31.12.2010 tarihine kadar geçerli olmak üzere 7.500 tonu sığır eti ve 16.000 tonu damızlık olmayan canlı sığır ithalatı kontenjanı açılmıştır. 2010 Nisan ayında gümrük vergilerini düşürmüştür. Bu kalemlerde uygulanacak gümrük vergisi oranları ise sırasıyla %25 ve %10 olarak belirlenmiştir.[172]

İlk olarak kasaplık canlı hayvan ithalatına izin verilmiş, daha sonra besilik, kurbanlık ve küçükbaş hayvan ithalatına izin verilmiştir. Et fiyatlarında istenilen düşüş gerçekleşmeyince karkas et ithalatına izin verilmiştir. 2010-2012 yılları itibariyle üç yılda 3 Milyar Dolarlık canlı hayvan ve karkas eti ithal edilmiştir ancak iç talebin karşılanamaması ithalatı artırmış, yem fiyatlarındaki yükselmeler nedeniyle üreticinin mağdur olması, süt fiyatında yaşanan düşüşlerin ardından süt ineklerinin kesilmesi her ne kadar kırmızı et fiyatlarını düşürmüşe de yeterli olmamıştır. Hükümet'in 2008 Küresel Krizi'nde de uygulamış olduğu gibi hem üreticiyi hem de tüketiciyi korumak adına ithalatı durdurma kararı getirilmiştir. 2011 yılı ile 2012 yılının ilk 8 ayını kapsayan dönemde yaklaşık 500 bin büyükbaş kasaplık canlı hayvan ile 1,7 milyon küçükbaş canlı hayvan ve 132 bin ton kırmızı et ithal edilmiştir.[173]

27.8.2010 tarih, 2010/754 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı: 19 Eylül 2010 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren "İthalat Rejimi Kararına Ek Karar" uyarınca 31.12.2010 tarihine kadar geçerli olmak üzere karkas ve yarım karkas gümrük vergisi oranı ise %225'ten %30'a indirilmiştir.[174] Vergi oranına getirilen bu indirim et ithalatını cazip hale getirmiştir.

Et ve Balık Kurumu ya da Tarım ve Orman Bakanlığı piyasadaki etlerin hangisinin ithal hangisinin yerli olduğu noktasında tüketicilere kesin bir açıklama yapmaması uzun süre tartışma konusu olmuştur. Et ve Balık Kurumu ithal edilen

[172] Kürşat Ünlüsoy, Ebru İnce ve Fethullah Güler (hzl.), **Türkiye Kırmızı Et Sektörü ve Rekabet Politikası**, Rekabet Kurumu: Ankara, 2010, s. 46.
[173] Ali Ekber Yıldırım, "Canlı Hayvan Ve Et İthalatı Fiilen Durduruldu!" Dünya Gazetesi (28/12/2012), https://www.dunya.com/sektorler/tarim/canli-hayvan-ve-et-ithalati-fiilen-durduruldu-haberi-195842 (18/05/2020)
[174] Ünlüsoy, İnce ve Güler, s. 47.

canlı hayvanların gümrükten geçmesi, karantina sürecini atlatması ve sağlık kontrollerini tamamlamasının ardından yerli hayvan olarak kabul edilmektedir.

Tarım ve Orman Bakanı Bekir Pakdemirli, 2018'de 55 bin 752 ton, 2019'da 5 bin 37 ton et ithalatı gerçekleşmiş, eskiden yapılmış bağlantılar hariç 26 Ekim 2019 itibarıyla canlı hayvan ithalatı için yeni belge vermediklerini ifade etmiştir. Bir yılda ithalatta 50 bin tonluk azalma meydana gelmiştir. Yapılan bu et ithalatı Sırbistan, Bosna Hersek gibi ülkelerden ithal edilmiştir. Et ithalatına ilişkin olarak ise 2010'dan 2018'e kadar aralıklarla ihtiyaç doğrultusunda et ithalatı yapıldığını ve et miktarı açısından da ülkenin kendine yeter olduğunu belirtmiştir.[175]

5. TÜRKİYE'NİN KIRMIZI ET İHRACATI

2018 yılında Dünya'da 10.474.000 ton kırmızı et ihraç edilmiştir. Dünya kırmızı et ihracatı sıralamasında ilk sırada %19,33'lük pay ile Brezilya yer almaktadır. Brezilya'yı %18,14 ile Hindistan, %15,37 ile Avustralya takip etmektedir. Dünyanın en çok et ithal eden ülkesi olan Amerika ise %13,10'luk pay ile dördüncü sırada yer almaktadır. Avrupa Birliği ise 370,000 ton ve %3,53'lük dünya payı ile dokuzuncu sırada yer almaktadır.[176] Düşük maliyetli et üretimi yapan ülkeler dünya ticaretinde rekabet gücü elde ederken Türkiye gibi et üretimini yüksek maliyetle gerçekleştirmekte olan ülkeler ise küresel rekabette geride kalmaktadır. Bu nedenle kırmızı et ihracatında Türkiye dünya sıralamasına girememiştir.

Grafik 36'da Türkiye'nin kırmızı et ihracatı verilmiştir. 2008 Küresel Krizi'nden sonra Türkiye'nin sığır eti ihracatı artma koyun eti ihracatı ise azalma eğilimine girmiştir. Bu durum sığırdan elde edilen karkas ağırlığı koyundan elde edilen karkas ağırlığından fazla olmasıyla ilişkilendirilebilir. Türkiye'nin koyun üretimi sığır eti üretiminden fazla olmasına karşın 2000-2008 yılları arasında koyun eti ihracatı sığır eti ihracatının önündeyken 2009 yılı sonrası sığır eti ihracatının

[175] Tarım ve Orman Bakanlığı, https://www.tarimorman.gov.tr/Haber/4335/Et-Ithalati-50-Bin-Ton-Azaldi (18/05/2020)
[176] World Beef Exports: Ranking Of Countries, https://beef2live.com/story-world-beef-exports-ranking-countries-0-106903, (18/05/2020)

gerisinde kalmış ve 2010 yılından günümüze Türkiye'de koyun eti ihracatı hiç yapılmamıştır.

Grafik 36
Kırmızı Et İhracatı

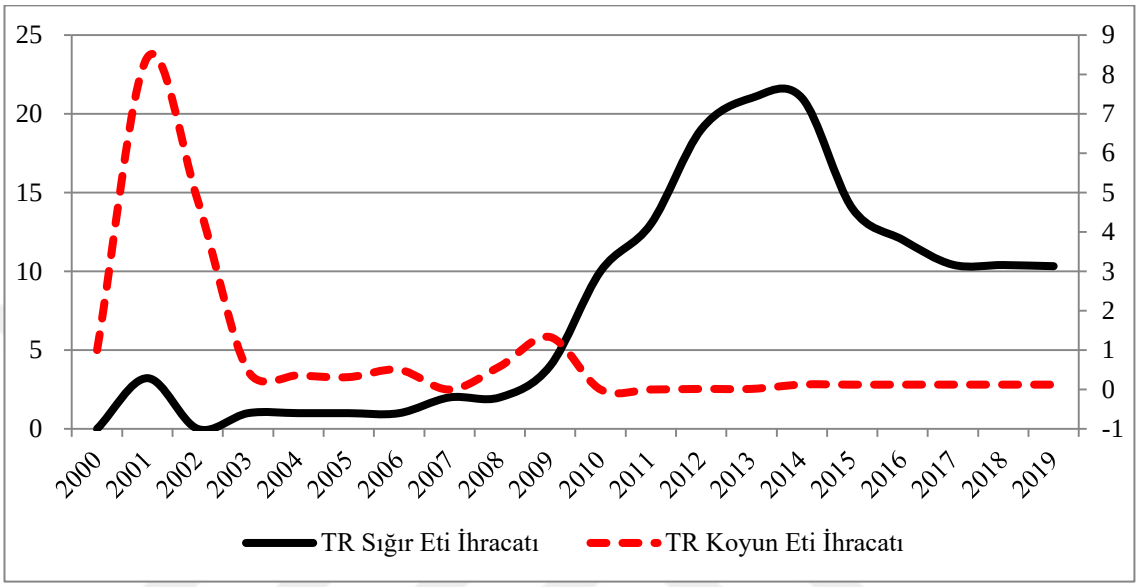

* Veriler metrik ton cinsinden verilmiştir.
** Sağ eksen koyun eti ihracatını vermektedir.
Kaynak: OECD- FAO Agricultural Outlook, Https://Stats.Oecd.Org/İndex.Aspx?Queryid=76854# (13/05/2020) verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye'nin koyun eti ihracatının 2008 ve 2009 yılı ihracatının önemli bir kısmı Ortadoğu ülkelerine yapılmıştır. Bu artışın asıl sebebi Ortadoğu ülkelerinin hayvancılığının kötüye gitmesi, domuz gribi salgınıyla mücadele ediyor olmaları nedeniyle bu ülkelerin Avusturya ve Yeni Zelanda'dan yaptıkları ithalatlarını Türkiye'den karşılamış olmalarıyla açıklanabilir.[177]

Türkiye'nin hayvancılıkta ithalata dayalı politika uygulaması ve en çok kırmızı et ve canlı hayvan ithalatını Avrupa Birliği üye ülkelerinden yapması nedeniyle Avrupa Komisyonu'nun verilerine göre 2017 yılında Türkiye 85 Bin ton (karkas eşdeğeri) büyükbaş canlı hayvanı ihraç etmiştir.[178] Türkiye, Avrupa Birliği'nin kırmızı et ithalatçısı durumundadır. Bu durum Türkiye'nin canlı hayvan ve kırmızı ette Avrupa Birliği'ne olan bağımlılığını ortaya koymaktadır.

[177] Ünlüsoy, İnce ve Güler, s. 49.
[178] Ali Ekber Yıldırım, "Türkiye Avrupa'nın Sığır Pazarı Oldu", Dünya Gazetesi (06/03/2018), https://www.dunya.com/ekonomi/turkiye-avrupanin-sigir-pazari-oldu-haberi-405975 (18/05/2020)

Tablo 32
Kırmızı Et İhracatı

	TR Sığır Eti İhracatı	TR Koyun Eti İhracatı
2000	0,00	1,00
2001	3,22	8,43
2002	0,00	4,80
2003	1,00	0,47
2004	1,00	0,36
2005	1,00	0,31
2006	1,00	0,50
2007	2,00	0,00
2008	2,00	0,59
2009	4,00	1,33
2010	10,00	0,00
2011	13,00	0,00
2012	19,00	0,02
2013	21,00	0,02
2014	21,00	0,13
2015	14,00	0,12
2016	12,00	0,12
2017	10,42	0,12
2018	10,40	0,12
2019	10,33	0,12

* Veriler metrik ton cinsinden verilmiştir.
Kaynak: OECD- FAO Agricultural Outlook, Https://Stats.Oecd.Org/İndex.Aspx?Queryid=76854# (13/05/2020) verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

6. TÜRKİYE'DE KIRMIZI ET FİYATLARININ GELİŞİMİ

Hayvancılık sektörü birçok sektörü de beslemekte ve sektörler birbirini oldukça etkilemektedir. Canlı hayvan varlığı yüksek olan ülkeler kasaplık, besilik, damızlık olarak hayvan üretimini gerçekleştirerek et ve et ürünleri, süt ve süt ürünleri sanayi, deri sanayi vb. sektör kollarını beslemektedir. Özetle hayvancılık sektörü hem endüstriyel hammadde arzı açısından hem de kırsal alanlardaki istihdamın sağlanması açısından hem de bireylerin protein ihtiyacını karşılaması açısından önemli bir sektör konumundadır.

Hayvansal besin maddeleri sürekli bir taleple karşı karşıyadır ve bu nedenle hayvansal ürünlere duyulan talep ile diğer malların talebi arasında farklılıklar

bulunmaktadır. Hayvansal ürünleri etkileyen talepler arasında yıllık nüfus artışı ve nüfus yapısı, ürün fiyatlarındaki değişimler, gelir seviyesi, zevk ve tüketim alışkanlıkları, malın ikamesinin olması gibi faktörler kırmızı ete olan talebi etkileyen unsurlardır. Fiyat oluşumundaki ikinci etken olan arz ise kırmızı et fiyatlarını etkileyen bir diğer unsurdur. Fiyat oluşumunda arz yönlü etkiler arasında hayvansal üretimin en önemli maliyet unsuru olan yem fiyatları, kasaplık hayvan sayısındaki yaşanan dalgalanmalar, kasaplık hayvanların yetiştirilmesinden pazara gönderilmesi süreci, hayvan hastalıkları, hayvansal ürünlerde hormon kullanımı, spekülasyon sonucu meydana gelen talep düşüşleri sonucu ortaya çıkan arz fazlalıkları sayılabilir.[179]

Kırmızı et sektöründe ilk halkayı üretici oluşturmaktadır. Türkiye'de tarım sektöründe sürekli değişen şartların bulunması, fiyat garantisinin bulunmaması, işletmelerin küçük ölçekli ve dağınık bulunması, üreticiler arasında örgütlenmenin az olması gibi nedenlerden dolayı üreticiden tüketiciye yönelik proseste aracı sayısı artmakta ve doğal olarak fiyat artışını da beraberinde getirmektedir. Taze et pazarlama prosesinde pazarlama kanalları[180]:

1. *Üretici → Tüketici*
2. *Üretici→Kasap→Tüketici*
3. *Üretici→Market→Tüketici*
4. *Üretici→Kasap→Market→Tüketici*
5. *Üretici→Celep→Market→Tüketici*
6. *Üretici→Celep→Kasap→Tüketici*
7. *Üretici→Celep→EBK→Tüketici*
8. *Üretici→EBK→Bayi Mağaza→Tüketici*
9*. Üretici→Celep→EBK→Bayi→Mağaza→Tüketici*

Yapılan bir araştırmaya göre tüketicinin perakende pazarda kırmızı et için ödediği fiyatın üretici payı %37, toptancının payı %38, perakendecinin payı ise %25

[179] Şule Turan, Burcu Erdal ve Bahattin Çetin, Türkiye'de Kırmızı Ette Fiyat Oluşumu ve Etkileyen Faktörler, Türkiye IX. Tarım Ekonomisi Kongresi: Şanlıurfa, 2010, s.389-391.
[180] Dağdemir ve Diğerleri, s.362.

olarak bulunmuş, sığır eti için tüketicinin ödediği fiyatın yalnızca %30 ila %35'i üreticiye ulaşabilmiştir.[181]

Türkiye'de kırmızı et sektöründe fiyatlar serbest piyasa ekonomisi kuralları içinde oluşuyormuş gibi görünse de kırsal kesimdeki üretim ve kasaplık hayvan fiyatları çoğunlukla oligopson piyasada oluşmaktadır. Türkiye'de et sektöründe pazarlama ağları; köy toplayıcıları, hayvan tüccarları, toptancı kasaplar, et ve et ürünleri imalatçıları, perakendeci kasaplar olarak beş aracı olarak (aracı sayısı kimi zaman altıya çıkabilmektedir.) ifade edilebilir. [182] Serbest piyasa ekonomisi çerçevesinde kırmızı ette fiyat oluşumu üretici seviyesinde, toptancı seviyesinde ve perakende seviyesinde fiyat oluşumu olarak üç ana başlıkta daraltılabilir.

Doğal ve mevsimlik şartlar, yıllık para değerindeki değişiklikler, faiz oranları, et sanayi mallarının arzında yaşanan karşılıklı hareket özelliği, yem miktarı ve fiyatları, işletme yapıları, devlet himaye ve müdahalesi de kırmızı et sektöründe fiyatı etkileyen diğer unsurlar arasında yer almaktadır.[183]

Grafik 37'de Ankara Ticaret Borsası'ndan alınan dana eti ve koyun eti kilogram cinsinden verilmiştir. 1985-2019 yılları arasında sığır etinin kg fiyatı 5 kat artış göstererek 2019 yılı itibariyle 26,45 TL, koyun etinin kilogram fiyatı ise yaklaşık 6,5 kat artış göstererek 32,95 TL'ye ulaşmıştır. Dana ve koyun eti fiyatları 1985-2008 yılları arasında birbirine yakın düzeyde seyretmiş ancak 2008 yılından sonra ise koyun eti fiyatları artış göstererek dana eti fiyatının üzerinde seyretmiştir. Kırmızı et ithalatı ve kırmızı et ihracatı başlıklarında dana ve koyun eti ithalat ve ihracatı detaylı olarak incelenmişti. İç talepte koyun etinde yaşanan aşırı fiyat artışı ile birlikte 2010 yılından günümüze Türkiye'de koyun eti ihracatı hiç yapılmadığı önceki bölümlerde de ifade edilmişti. 2009-2013 yılları arasında ise koyun eti ithalatı yapılmış bu durum koyun eti fiyatlarını bir nebze olsun aşağıya çekmiştir.2014 yılı sonrasında koyun eti ithalatında yaşanan azalma ile koyun eti fiyatlarında yaşanan

[181] Gamze Saner ve Figen Kaya, Türkiye'de Kırmızı Et Piyasası, İşleyiş Şekli ve Sorunları Üzerine Bir Değerlendirme, Türkiye V. Tarım Ekonomisi Kongresi 18-20 Eylül: Erzurum, 2002, s. 235.
[182] Vedat Dağdemir, Avni Birinci ve Tecer Atsan, Türkiye'de Kırmızı Et Pazarlaması, Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi, 34 (4), 2003, s.362.
[183] Turan ve Diğerleri, s. 393.

düşüş engellenememiş ve ilerleyen yıllarda tekrar dana eti fiyatının üzerinde seyretmiştir. 2008 yılı sonrası koyun eti kilogram fiyatı, sığır eti kilogram fiyatından daha fazla artış göstermiştir. Önceki yıllarda sığır eti ve koyun eti fiyatı benzer dalgalanmalar seyretmiş ancak son dönemde sığır eti fiyatının üzerinde bir yükseliş sergilemiştir.

Grafik 37
Türkiye'de Dana ve Koyun Eti Reel Fiyatları

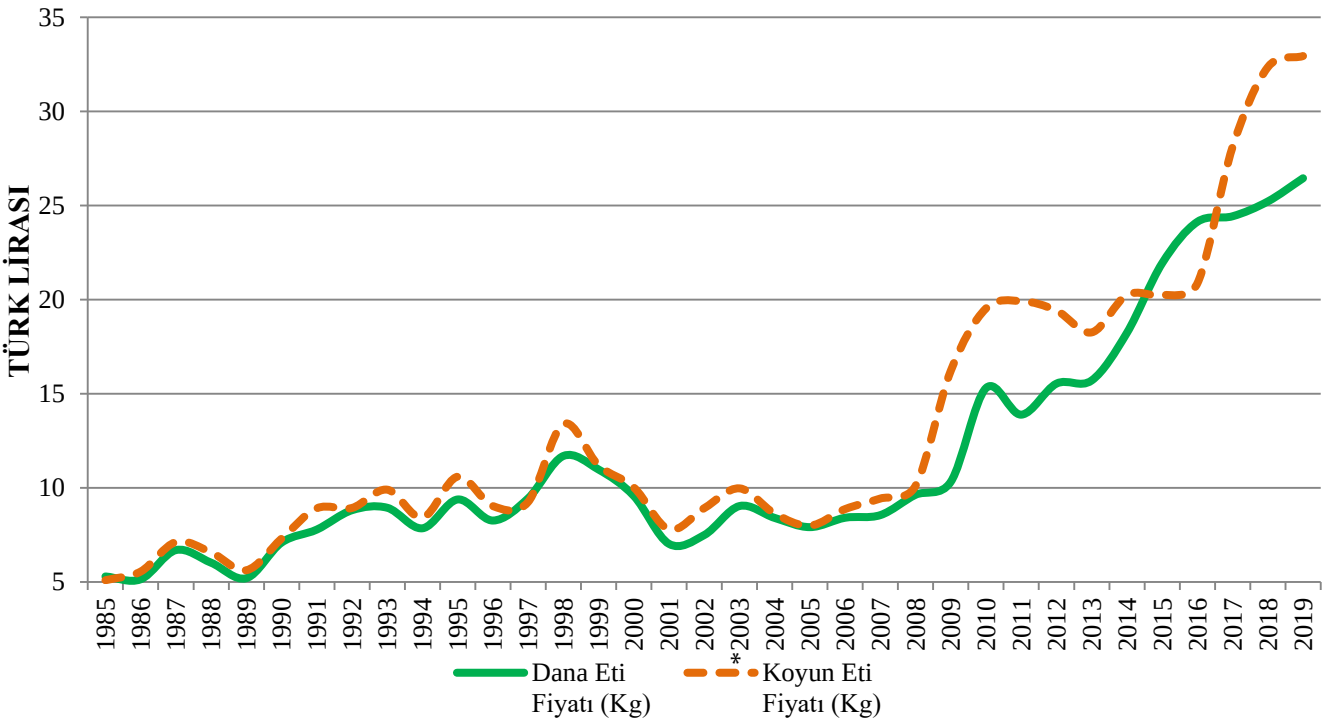

* (*) Baz yıllını göstermektedir.
Kaynak: Ankara Ticaret Borsası verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye'nin hayvan varlığı son dönemlerde azalmış olsa da hayvansal üretim potansiyeli yüksektir. Et fiyatlarının artmasındaki nedenler arasında, Türkiye'nin son dönemde hayvan varlığındaki azalma, kesilen hayvanların toplam hayvan varlığı içerisindeki payı, kesilen hayvanlarının karkas ağırlıklarının durumu, Suriyeli mülteciler sorunu, ekonomide yaşanan diğer dalgalanmalar, hayvan hastalıkları,, besi ve yem maliyetlerindeki artışlar, Türkiye'de hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgesinde yaşanan terör olayları sayılabilir.

Tablo 33
Türkiye'de Dana ve Koyun Eti Reel Fiyatları

	Dana Eti Fiyatı (Kg)	Koyun Eti Fiyatı (Kg)		Dana Eti Fiyatı (Kg)	Koyun Eti Fiyatı (Kg)
1985	5,3	5,1	***2003**	9,04	9,98
1986	5,15	5,56	**2004**	8,41	8,64
1987	6,70	7,13	**2005**	7,92	8
1988	6,03	6,58	**2006**	8,42	8,88
1989	5,21	5,63	**2007**	8,56	9,44
1990	7,10	7,31	**2008**	9,64	10,12
1991	7,79	8,92	**2009**	10,33	16,23
1992	8,82	8,94	**2010**	15,31	19,54
1993	8,95	9,91	**2011**	13,28	19,93
1994	7,86	8,43	**2012**	15,63	19,43
1995	9,39	10,6	**2013**	17,47	18,27
1996	8,27	9,04	**2014**	18,85	20,25
1997	9,45	9,26	**2015**	24,38	20,24
1998	11,70	13,4	**2016**	22,31	20,87
1999	10,98	11,2	**2017**	20,88	28,12
2000	9,58	10,03	**2018**	27,54	32,36
2001	7,03	7,8	**2019**	23,80	32,95
2002	7,50	8,93			

* (*) Baz yıllını göstermektedir.
Kaynak: Ankara Ticaret Borsası verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Grafik 38'de 1927-2019 yılları arasında kişi başına düşen kırmızı et hayvan varlığı verilmiştir. 1927-1940 yılları arasında kişi başına düşen kırmızı et hayvan varlığı artış gösterirken daha sonraki yıllarda her 20 yıllık periodda kişi başına düşen kırmızı et hayvan varlığı bir kırılma yaşamıştır. 1927 yılında kişi başına düşen kırmızı et hayvan varlığı 1,7 iken 2019 yılında kişi başına düşen kırmızı et hayvan varlığı 0,55 seviyesine gerilemiştir.

Grafik 38
Kişi Başına Düşen Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Varlığı

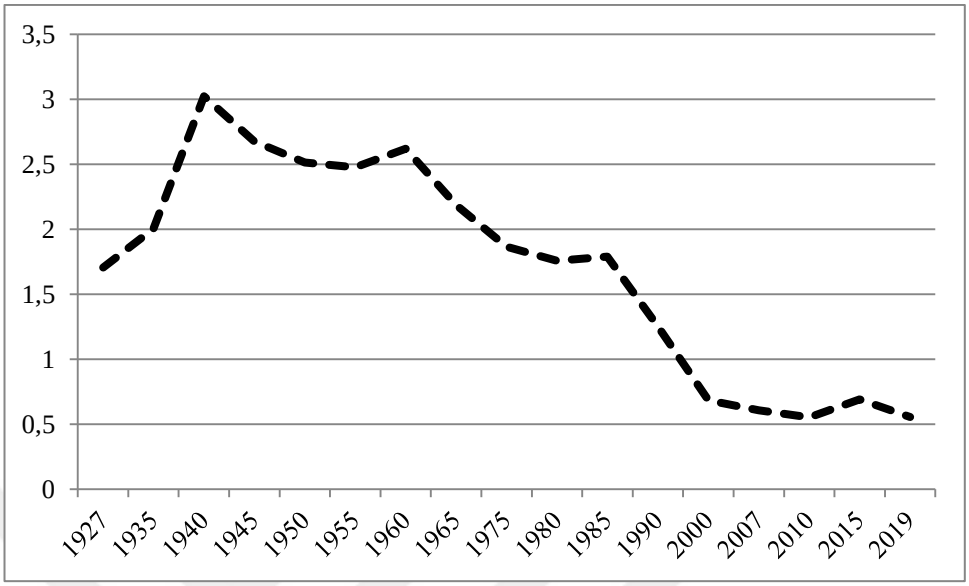

*2011 yılından itibaren Suriyeli Mültecilerin nüfusu dahil edilmiştir.

Kaynak: Bu grafik TÜİK verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Et üretim ve işleme süreci içerisinde piyasadaki aracıların rolü de et fiyatlarının artması üzerinde etkilidir. Hükümet piyasadaki arz ve talep dengesizliğini gidermek ve et fiyatlarını düzenlemek adına her ne kadar ithalat politikası uygulasa da piyasa fiyatlarını dengelemek adına Et ve Süt Kurumu'da hükümetin et fiyatlarını düzenleme konusunda yardımcı olmaktadır. Et ve Süt Kurumu, devlet desteği ile birlikte üretici ve tüketici arasındaki pazarlama paylarını düşük tutarak et piyasasındaki fiyatları dengelemeye çalışmaktadır.[184]

[184] Meltem Kayıran ve N. İlter Ertuğrul, "Bölgesel ve Kırsal Kalkınmada Kit'lerin Rolü: Et ve Balık Kurumu Örneği" Harran Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü: Şanlıurfa, 2-5 Mayıs, s.263.

Grafik 39
Et Fiyatlarının Piyasa ve ESK Karşılaştırması

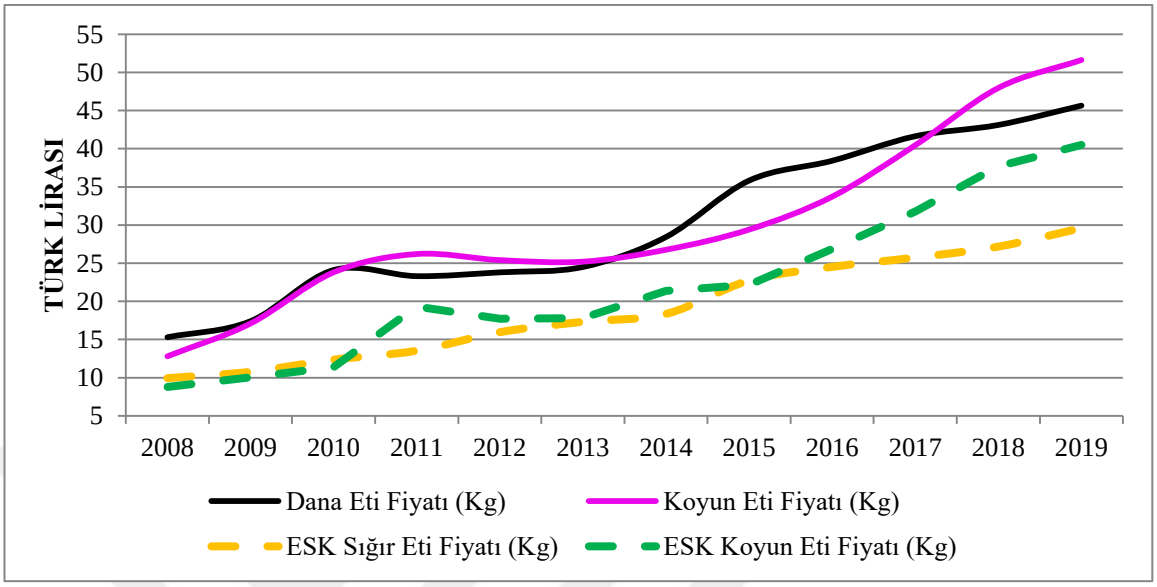

Kaynak: TÜİK ve ESK verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Grafik 39'da 2008-2019 yılları arasında sığır ve koyun etinin kilogram cinsinden tüketici piyasa fiyatı ve et balık kurumu fiyatı verilmiştir. Et ve Süt Kurumu'nun satış fiyatları piyasa fiyatlarının altında seyretmektedir. Koyun eti ve sığır eti fiyatları yıllar itibaren artma eğiliminde olmuştur. 2008-2019 yılları arasında fiyat artışlarının artış oranlarına bakıldığında ESK ve piyasa fiyatları aynı oranda artmış olmasına karşın et balık kurumu hükümetin de desteği ile piyasa fiyatlarını düzenlemek amacıyla piyasa fiyatlarının altında bir fiyat belirlemiştir.

2008 yılında piyasa kg fiyatı 15,3 TL olan sığır eti 2019 yılına gelindiğinde %198 artış göstererek 45,64 TL'ye ulaşmıştır. 2019 yılında ise sığır etinin fiyatı bir önceki yıla göre yaklaşık %6'lık bir artış göstermiştir. ESK'nın 2008-2019 yılları arasında sığır eti kg fiyatı 2008 yılında 9,94 TL iken 2019'a gelindiğinde %198'lik bir artış göstererek 29,59 TL'ye yükselmiştir. 2019 yılında ESK'nın sığır eti fiyatı bir önceki yıla göre %8'lik bir artış göstermiştir.

Koyun eti fiyatları özellikle 2010 yılından sonra ciddi bir artış göstermiştir. Türkiye'de küçükbaş hayvan varlığı büyükbaş hayvan varlığından her ne kadar daha fazla olsa da kesilen hayvanlardan elde edilen karkas ağırlıkları da et fiyatlarının

belirlenmesinde önem arz etmektedir. 2010'da canlı hayvan ve et ithalatının durdurulması ile birlikte koyun eti fiyatlarında artış kaçınılmaz olmuştur. 2008 yılında piyasa kg fiyatı 12,8 TL olan koyun eti 2019 yılına gelindiğinde %303 artış göstererek 51,62 TL'ye ulaşmıştır. 2019 yılında ise koyun etinin fiyatı bir önceki yıla göre yaklaşık %7'lık bir artış göstermiştir. ESK'nın 2008-2019 yılları arasında koyun kg fiyatı 2008 yılında 8,78 TL iken 2019'a gelindiğinde %360'lık bir artış göstererek 40,48 TL'ye yükselmiştir. 2019 yılında ESK'nın koyun eti fiyatı bir önceki yıla göre %7'lik bir artış göstermiştir.

Grafik 40
Dünya'da Sığır ve Koyun Eti Reel ve Nominal Fiyatları

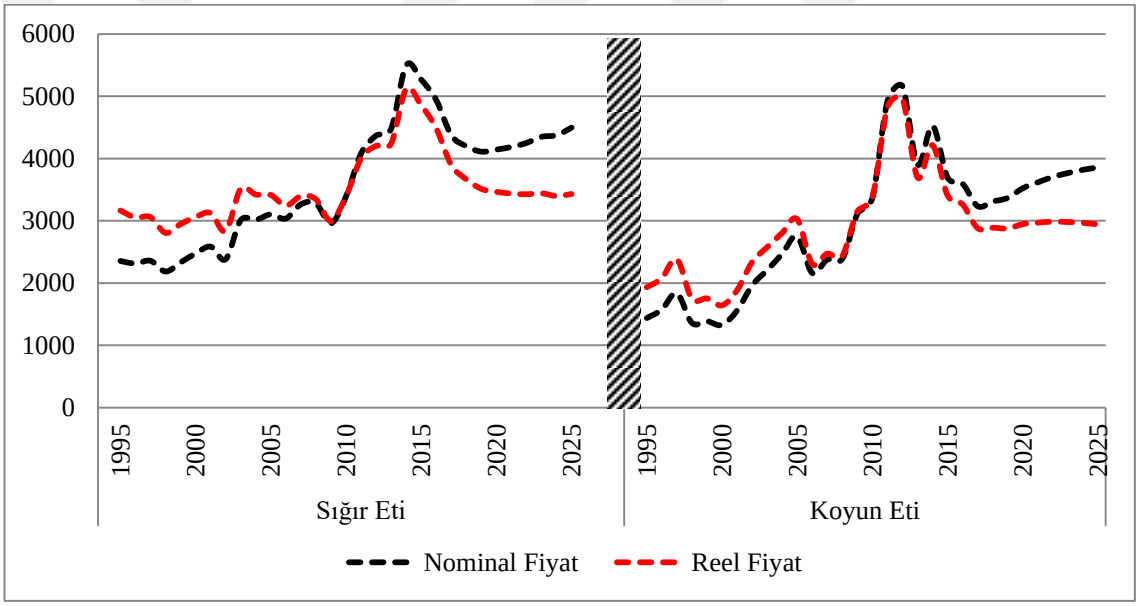

*Fiyatlar USD cinsinden verilmiştir.

Kaynak:: OECD/FAO (2016), "OECD-FAO Agricultural Outlook", OECD Agriculture statistics http://dx.doi.org/10.1787/agr-data-en. (19/05/2020)

Grafik 40'da dünya kırmızı et reel ve nominal fiyatları verilmiştir. FAO'nun 2016'da yayınladığı rapora göre dünya koyun eti fiyatının 1.589 USD/Ton (karkas ağırlığı)'na yükseldiğini ve gelecekteki et fiyatlarının yakın zamandaki yüksek seviyelerinden gerilemesinin beklendiğini ifade etmiştir. Aynı rapora göre gelişmekte olan ülkeler ve petrol ihraç eden ülkeler tarafından ete olan zayıf talep 2015 yılı

boyunca et fiyatları üzerine baskı uygulamıştır.[185] Nominal et ve reel et fiyatlarının 2015 yılı itibariyle gerileme kaydetmesi ile birlikte gelecek dönemlerde nominal et fiyatlarının gelişiminin 2010 yılında kaydedilen seviyelere benzer bir seviyede olacağı ön görülmüştür.[186]

FAO'nun et fiyat endeksi ise 2020 Nisan ayında 4,7 puan düşmüştür.[187] Çin'de başlayıp tüm dünyayı etkileyen Covid- 19 salgını nedeniyle ülkelerin aldıkları tedbirler kapsamında ithalat ve ihracat darboğaza girmiştir. Ancak gıda sektöründen gelen yoğun talep, restoranların kapatılması, işgücü kıtlığı, stok fiyatlarının ve et fiyatlarının artmasına neden olmuştur.

[185] FAO, 3. Commodıty Snapshots: Meat,..http://www.fao.org/3/a-BO100e.pdf, (19/05/2020), 2016, s. 108
[186] FAO, 2016, s.108.
[187] FAO, http://www.fao.org/economic/est/trade-and-markets-home/en/ (19/05/2020)

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tarım, insanlık tarihinin gelişimi ile birlikte insanın ihtiyaç duyduğu ve geliştirmek zorunda olduğu dünya tarihinin en eski ve sürdürülmeye devam edilen sektörlerinden birisidir. Tarımsal faaliyetler, insanların temel ihtiyacı olan biyolojik bir gereksinim olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle insanlık tarihinin geçirdiği aşamalarda ziraat devrimi önemli bir yer tutmaktadır.

Tüm dünyada insanların yaşamını sürdürebilmesi için temel gıda ihtiyacını karşılaması gerekmektedir. Ancak Malthus'un da dediği gibi nüfus geometrik bir şekilde artarken gıda arzı aritmetik şekilde artmaktadır. Bu durum beslenme ve gıda sorununu da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle tarım sektörü ülkelerin ekonomik gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır.

Hayvancılık sektörü; insanların sağlıklı ve dengeli beslenmesinin yanı sıra ülkelerin ekonomik büyümesinde önemli bir rol oynamaktadır. Hayvancılık sektöründen elde edilen ürünler pek çok yan sektörü desteklemekte, bölgeler arası dengeli kalkınmanın sağlanmasının yanı sıra kırsal alanda işsizliğin önlenmesi gibi iktisadi fonksiyonları da taşımaktadır. Bitkisel üretim ve hayvancılık Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze Türkiye'nin iktisadi kalkınmasında önemli rol oynamıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonominin lokomotifi olarak görülen tarım sektörü ilerleyen yıllarda yerini sanayi ve hizmetler sektörüne bırakmış, tarıma verilen önem yıllar geçtikçe azalmıştır. Tarım sektörüne verilen önemin azalması beraberinde tarım arazilerinin ve mera arazilerinin azalmasını getirmiş bunun bir sonucu olarak hayvancılık sektörü de olumsuz etkilenmiştir. Yapılan kanun değişiklikleri ve hükümet politikaları ise tarım ve hayvancılık sektörünü olumsuz etkilemiştir. Özellikle arazi kanunu ve tarım kanunu ile getirilen düzenlemeler, tarımın ikinci hatta üçüncü plana atıldığını ortaya koymaktadır.

Yıllar itibariyle tarım sektörüne gösterilen ilgi yerini hizmetler ve sanayi sektörüne bırakmıştır. Tarım ülkesi olan Türkiye'de kırdan kente göç olgusunun önüne geçilememiş, yaş, eğitim, işgücü gibi demografik özellikler göz önüne alındığında kırsal alan yeni nesiller için cazibesini yitirmiştir. Tarım sektöründe iş

gücünün azalması, tarımsal alanların azalması, çiftçinin ürettiği üründen elde ettiği gelirin piyasa fiyatının çok altında olması, girdi maliyetlerinin yükselmesi, tarımsal faaliyetlerin mevsimsel nedenlerle çiftçiyi zarara uğratması, kadınların kırsal alanda tarım sektörü dışında başka bir sektörde iş bulmasının zor olması, erkeklerin ise tarım dışı sektörlerde kırsal alandan çok kentlerde iş bulma olanağının fazla olması gibi pek çok nedenden dolayı çiftçiler ya tarım faaliyetini bırakarak ya kırdan kente göç etmekte ya da borçlanarak tarımsal faaliyetlerine devam etmektedir. Bu durum kırsal kalkınma politikaları çerçevesinde değerlendirilerek yeni tarımsal stratejiler ortaya konulmasını zorunlu hale getirmektedir.

24 Ocak 1980 kararlarıyla birlikte liberal ekonomiye geçiş sürecinde sanayi ve hizmetler hız kazanırken yapılan regülasyonlar ve arazi yapısındaki değişiklikler ile tarımsal alanda küçülme yaşanırken, verimlilik açısından ise önemli gelişmeler gerçekleşmiş olmasına karşın, tarımsal alanda çiftçiyi destekleyen kuruluşların özelleştirilmesi ile tarım sektörü de ağır bir darbe almıştır.

Hayvancılıkta girdi maliyetlerinin yüksek oluşu, yem bitkilerinin üretiminde önemli bir açığın olması ve Yemsan'ın özelleştirilmesi ile birlikte çiftçinin uygun yem tedarik etmesinin zorlaşması, yem üretiminde kullanılan hammadde girdilerinin yurtdışından ithal edilmesi, çayır ve mera alanlarının azalması, hayvan hastalıkları ile mücadelenin devam ediyor olması, canlı hayvan ve et ithalatının devam etmesi, damızlık hayvan üretiminin yeterli düzeyde olmayışı, hayvancılık yapan çiftçilerin teknik ve ekonomik bakımdan yeteri kadar örgütlenememiş olması gibi nedenlerle Türkiye hayvancılık açısından uygun ekolojik koşullara sahip olmasına rağmen, yapısal sorunlar ve etkinlikten uzak politikalar nedeniyle sektörde önemli sorunlar yaşanmaktadır.

Hayvancılık sektöründe yaşanan bu sorunlar kırmızı et sektörünü ve fiyatlarını da olumsuz etkilemektedir. Devletin vermiş olduğu destekler ve ayırdığı bütçe hayvan ve bitkisel üretim yapan çiftçiye yeterli gelmemektedir. Bu nedenle çiftçiler kredi kullanarak üretim faaliyetlerini gerçekleştirmektedir.

Banka bazında tarımsal kredi kullanımı incelendiğinde Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze tarımsal kredi kullanımı kamu bankaları üzerinden gerçekleşmiştir. Ziraat Bankası çiftçinin finansal destekçisi olarak yıllardır faaliyet göstermektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bankacılık faaliyetleri devlet bankaları ile sürdürülmekteydi ve Ziraat Bankası'nın Türkiye'nin hemen hemen her yerinde şubesi bulunmaktaydı. Bu nedenle çiftçinin finansmanı noktasında ilk ulaşabileceği kurum durumundaydı. İlerleyen dönemlerde yerli ve yabancı bankaların açılması ile birlikte çiftçilerin finansmanı noktasında yerli bankalar ve özel bankalar da çiftçilere finansman destekleri vermeye başladılar. Tablo 12'de açıkladığımız gibi toplam tarımsal nakdi krediler içerisinde yerli bankaların payı yabancı bankaların payından daha küçüktür. Bu durum hem yerli bankaların hisselerinin yabancı bankalara devredilmesinden kaynaklanabileceği gibi yabancı bankaların kredi kullandırma noktasında uyguladıkları politika farklılığından da kaynaklanabileceği söylenebilir.

Çiftçi kredileri konusunda Ziraat Bankası Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze düşük faizli kredi vermektedir. Ziraat Bankası'na kredi borcu olan çifçi, yeniden borçlanmak istediğinde Ziraat Bankası'nda kredibilitesi dolduğu için bu sefer özel bankalardan yüksek faiz oranıyla borçlanmak durumunda kalmakta ayrıca çiftçi bu kredileri çekebilmek için teminat göstermek durumundadır. Verilen desteklerin ve çiftçiye verilen düşük faizli ya da piyasa faizli kredilerin finansman yönetimi konusunda çiftçilere eğitim verilmesi gerekmektedir. Üreticiden tüketiciye aracıların çok olması nedeniyle bu durum fiyatlara yansımaktadır. Çiftçi borçlandığı kadar kazanamamakta, aracılar nedeniyle üretim maliyetlerinin çok üzerinde tüketiciye hayvansal ürünler ulaşmakta ve dolayısıyla kırmızı et fiyatları bundan etkilenmektedir.

Türkiye'de et üretimi 2000 yılından 2019 yılına kadar %83 artış göstererek 2019 yılı itibariyle kırmızı et üretimi 1.347 Milyon ton olarak gerçekleşmiştir. 2000 yılından 2019 yılına kadar Avrupa Birliğinde kırmızı et üretimi sayısal anlamda büyük değişiklikler yaşamamasına karşın belirtilen yıllar itibariyle %11 azalma göstermiştir. 2019 yılı Avrupa Birliği kırmızı et üretimi 8.756 milyon tondur. Dünya kırmızı et üretimine bakıldığında ise 2000 yılından 2019 yılına kadar %22 oranında

artış göstererek 2019 yılı itibariyle 86.530 milyon ton kırmızı et üretimi gerçekleştirilmiştir. Grafik 36'da gösterildiği gibi Türkiye'de dana ve koyun eti fiyatları enflasyondan daha hızlı yükselmiş ve reel olarak sürekli artış eğiliminde olmuştur.1985-2019 yılları arasında sığır etinin kg fiyatı 5 kat artış göstererek 2019 yılı itibariyle 26,45 TL, koyun etinin kilogram fiyatı ise yaklaşık 6,5 kat artış göstererek 32,95 TL'ye ulaşmıştır. Dana ve koyun eti fiyatları 1985-2008 yılları arasında birbirine yakın düzeyde seyretmiş ancak 2008 yılından sonra ise koyun eti fiyatları hızla artış göstererek dana eti fiyatının üzerinde seyretmiştir.

Türkiye'de koyun eti ihracatı hiç yapılmadığı önceki bölümlerde de ifade edilmişti. 2009-2013 yılları arasında ise koyun eti ithalatı yapılmış bu durum koyun eti fiyatlarını bir nebze olsun aşağıya çekmiştir.2014 yılı sonrasında koyun eti ithalatında yaşanan azalma ile koyun eti fiyatlarında yaşanan düşüş durmuş ve ilerleyen yıllarda tekrar dana eti fiyatının üzerinde seyretmiştir.

Tarım sektörünün ihracatın ithalatı karşılama oranın son yirmi üç yılda azalma eğilimi içinde olduğu görülmektedir. Bu durum tarımsal dış açığın yıllar itibariyle arttığının bir göstergesidir. Tarımsal dış ticaret açığının artması, tarım ülkesi olan Türkiye'nin tarımda dışa bağımlı olma noktasında olumsuz bir ilerleme kaydettiğini ortaya koymaktadır. 1996 yılında tarımsal dış ticaret dengesi 129.488 ABD $ fazla vermiştir. 1996-2007 yılları arasında tarımsal dış ticaret 2000,2003,2004 yılları arasında açık vermiş olmasına karşın diğer yıllarda tarımsal dış ticaret fazlası verilmiştir. 2007-2019 yılları arasında ise tarımsal dış ticaret açık vererek ilerlemiştir. Cumhuriyet'in kuruluşunun ardından kalkınmamızda ve gelişmemizde en önemli sektör olan tarım sektörü etkinliğini yitirmiştir. Son yıllarda tarımın dış ticaret açığının oluşumuna olumsuz katkı yaptığı gözlenmektedir. Öyle ki 2019 yılı itibariyle tarımsal dış ticaret açığı 3.908.680 ABD $'a ulaşmıştır. Bu durum önlem alınmaz ise gelecek yıllarda Türkiye'yi tarımda daha fazla güç durumda bırakacaktır.

Tarımsal destekleme bütçesi yıllar itibariyle reel olarak artış göstermesine karşın desteğin GSMH içindeki payı yıllar itibariyle azalmıştır. 2017 yılında tarımsal bütçeye 12.800 Milyon TL kaynak ayrılmış ve destek GSMH'nın %0,40'ını

oluşturmaktadır. 2018 yılı için ise yeni ekonomi programı göre tarımsal bütçeye 14.900 Milyon TL kaynak ayrılacağı tahmin edilmektedir. Devlet bu sayede öz sermayesi yetersiz olan ve çoğunlukla aile işletmesi halini alan tarımsal üreticilerin, üretim faaliyetlerini devam ettirebilmeleri, işletmelerini büyütebilme ve yeni yatırımlar gerçekleştirebilmeleri için düşük faizli krediler ile destekleyerek tarımsal faaliyetlerin sürekliliğini ve gelişmesini sağlayabilmektedir.

2000-2018 yılları arasında tarımsal destekleme bütçesi toplam nakdi kredinin altında kalmıştır. 2004 yılına kadar tarımsal bütçe ile toplam tarımsal nakdi kredi miktarı birbirine yakın düzeylerde iken 2004 yılında yapılan düşük faizli kredi uygulaması ile kredi kullanımında ciddi bir artış gözlenirken tarımsal destek bütçesinde yıllar itibariyle yavaş bir artış göstermiştir. Tarım kredilerinin kullanımı, tarım yatırımları, işletme ve girdi masrafları doğrultusunda artış göstermektedir. Üretici tarımsal üretimini sürdürmek ve geçimini sağlamak için daha çok borçlanma gereksinimi duymaktadır.

Devlet tarımsal destekleme bütçesi ile her ne kadar çiftçiyi sübvanse etse bile çiftçi tarımsal üretimi ancak borçlanma yoluyla gerçekleştirebilmektedir. 2000 yılında tarımsal GSYİH'nın %19,08'ini tarımsal nakdi krediler karşılamaktadır. 2001 krizinin etkisiyle kriz sonrası dönemde tarımsal krediler tarımsal GSYİH'nın %6 ile %7'lik bir kısmını oluşturmuştur. 2018 yılı itibariyle tarımsal nakdi kredilerin tarımsal GSYİH içerisinde oranı %46,39'a çıkmıştır. Bu durum tarımsal üretimin ciddi ölçüde borçlanarak sürdürülebildiğini göstermektedir. Tarımsal işgücü dikkate alındığında ise yıllar itibariyle tarımsal işgücünde azalma eğilimi gözlenirken tarımsal nakdi kredi tutarında ise artış gözlenmektedir. 2000 yılında tarımsal işgücü başına düşen nakdi kredi tutarı 0,42 iken 2018 yılı itibariyle bu oran 19,00'a yükselmiştir. Bu durum tarımsal işgücünün borç yükünün 2000-2018 yılları arasında %44 arttığını ortaya koymaktadır. Tarımsal destekleme bütçesinde hayvancılık desteğine verilen pay ise yıllar içinde artış göstermiştir. 2000 yılında tarımsal destekleme bütçesi içerisinde hayvancılık desteğinin payı %0,5 iken 2019 yılına gelindiğinde bu oran 5.268 milyon TL ile %31'e çıkmıştır.

Protein miktarı açısından en önemli tüketim maddesi olan kırmızı et kalkınma göstergelerinde ve dengeli beslenmede önemli bir faktördür. Bu nedenle herkesin kırmızı ete ulaşabilmesi ve sağlıklı nesiller yetiştirilmesi, AB ve Dünya'da kırmızı et piyasasında ihracatçı ülke konumunda olabilmesi için ithal et ve canlı hayvan alımının minimuma indirilmesi gerekmektedir. Yerli hayvan ve yem bitkileri üretimine ağırlık verilmelidir. Her ne kadar yem ihracatı yem ithalatının önünde olsa da yem üretiminde kullanılan hammaddelerin ithalatı nedeniyle yem fiyatlarında yaşanan artışın önüne geçilememektedir. Özellikle kırmızı et konusunda hayvan yetiştiricileri örgütlenerek kırmızı et fiyatlarını artıran bir diğer unsur olan aracılar aradan kaldırılmalı üretici ve tüketici arasındaki bağ güçlendirilmelidir. Tarımın genel ıslahı bitkisel ve hayvansal üretim noktasında koordineli olarak tarımsal politikalar üretilmelidir.

Bundan sonraki akademik çalışmalarda bu konu üzerinde çalışmak isteyenler için birkaç tavsiye vermek isterim. Özellikle hayvan varlığı noktasında verilerin şeffaflığında ve doğruluğu noktasında endişeler bulunmaktadır. Türkiye'de canlı hayvan varlığı ve kırmızı et üretimi giderek artarken ve kişi başına düşen et miktarı artmaktadır. Ancak tüm bu artışlara rağmen et fiyatlarındaki artışın önüne geçilemiyor olması dikkat çekicidir. Yurtdışından ithal edilen canlı hayvanların Türkiye'ye testleri yapıldıktan sonra küpelerinin takılması ile ithal ettiğimiz canlı hayvanlar yerli hayvan olarak sayılmaktadır. Bu nedenle hayvan varlığına ilişkin olarak doğru verilerin paylaşılıp paylaşılmadığına ilişkin endişeler bulunmaktadır. Türkiye'de üretilen gerçek yerli hayvan varlığına ilişkin olarak veriler ancak gümrükten giren hayvan sayısının Türkiye'de bulunan hayvan sayısından çıkarılarak elde edilmesi mümkündür. Kırmızı et varlığı iste daha önce belediye mezbahaları aracılığıyla yapılan kesimlerin özel kesimhanelerle birlikte yapılmaya başlanmasıyla özel kesimhane ve kamu kesimhanelerinde elde edilen et üretimi verilerinin de veri paylaşımı yapan kurumlar tarafından paylaşılması ile bu çalışma genişletilebilir. Tarımsal nakdi krediler içerisinde yerli bankaların payı yabancı bankaların payından daha küçük olduğu daha önce ifade edilmiştim. Toplam kredi kullanımında bankaların payını incelerken bankalar özelinde hisse devri ve yabancı ortaklık paylarına dikkat edilmesi tavsiye edilmektedir. Sağlıklı ve doğru bir akademik

çalışmanın yapılabilmesi için veri paylaşan kurumların paylaştıkları veri aralığının geniş, şeffaf ve detaylı olarak paylaşması gerekmektedir. Bu açıdan çalışmayı devam ettirmek isteyenler bu hususlara dikkat etmelidir.

KAYNAKÇA

1961 Anayasası, https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/ (25/05/2020)

Abdullah Mesud Küçükkalay, **Dünya İktisat Tarihi**, Beta Yayınevi: İstanbul, 1. Baskı, 2014.

Ahmet Gökkuş, Meralarımız ile ilgili Bir Değerlendirme, TÜRKTOB Dergisi, Sayı 25, 2018, ss. 6-8.

Aktan, Coşkun Can ve Vural, İstiklal Yaşar. **Başlıca Fonksiyonel Gelir Dağılımı Teorileri ve Bölüşüm Adaleti**, Yoksullukla Mücadele Stratejileri, Coşkun Can Aktan (ed.), Hak- İş Konfederasyonu Yayınları, Ankara, 2002, ss. 1-23 http://www.canaktan.org/ekonomi/yoksulluk/birinci-bol/aktan-vural-bolusum-adaleti.pdf (25 Ocak 2020).

Ali Ekber Yıldırım, "Canlı Hayvan Ve Et İthalatı Fiilen Durduruldu!" Dünya Gazetesi (28/12/2012), https://www.dunya.com/sektorler/tarim/canli-hayvan-ve-et-ithalati-fiilen-durduruldu-haberi-195842 (18/05/2020)

Ali Ekber Yıldırım, "Türkiye Avrupa'nın Sığır Pazarı Oldu", Dünya Gazetesi (06/03/2018), https://www.dunya.com/ekonomi/turkiye-avrupanin-sigir-pazari-oldu-haberi-405975 (18/05/2020)

Ali Rıza Gönüllü, Milli Mücadele ve Cumhuriyet Döneminde Hayvanlar Vergisi (1920-1962), SÜTAD, Sayı 38, 2015, ss. 69-102

Ayşe Menteş Gürler, "Beş Senelik Umur-u Baytariye Programı", Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938) Bildiriler, İzmir, 2009**, s. 307-316.**

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Tarım İstatistikleri Özeti: 1936-1958**, Yayın No: 388, Ankara Basım ve Ciltevi: Ankara, 1959.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Tarım İstatistikleri Özeti: 1940-1960**, Ankara Basım ve Ciltevi: Ankara, 1961.

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Tarım İstatistikleri Özeti: 1980**, Yayın No: 965, DİE Matbaası: Ankara, 1981.

Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Tarım İstatistikleri: 1928-1936**, Mehmet İhsan Matbaası: Ankara, Yayın No: 93, 1937.

Bülent Darıcı, "Türk Tarım Politikasının Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası Kriterlerine Uyumu Ve Avrupa Birliği'ne Giriş Sürecinde Türk Tarımında Yaşanabilecek Sorunlar" (**Doktora Tezi**, Selçuk Üniversitesi SBE, 2008).

Christopher Flavin ve Nicholas K. Lenssen, , **Enerjide Arayışlar Yaklaşan Enerji Devriminin El Kitabı** (Çev: Y.Köseoğlu), Tema Vakfı, 1994.

Coşkun Can Aktan ve İstiklal Yaşar Vural, **Başlıca Fonksiyonel Gelir Dağılımı Teorileri ve Bölüşüm Adaleti**, Yoksullukla Mücadele Stratejileri, Coşkun Can Aktan (ed.), Hak- İş Konfederasyonu Yayınları, Ankara, 2002, http://www.canaktan.org/ekonomi/yoksulluk/birinci-bol/aktan-vural-bolusum-adaleti.pdf (25 Ocak 2020).

Direk, Mithat, **Tarım Tarihi ve Dentoloji**, Eğitim Yayınevi: Konya, 2. Baskı, 2012.

Edward Byron Reuter, Population Problems, Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1923.

Emine Yılmaz, Yasemin Orman ve İsmail Yılmaz, "Ekonomik Krizin Tekirdağ İlindeki Tüketicilerin Et ve Et Ürünleri Tüketim Tutum ve Davranışlarına Olan Etkileri", 10. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, Konya, 5-7 Eylül.

Emre Güneşer Bozdağ, Türkiye İktisat Kongresi – İzmir 1923: Türkiye'nin İktisadi Kalkınmasında Atılan İlk Tohum, Türktob Dergisi, Sayı 27, ss. 39-42.

Engin Sakarya ve Erol Aydın, "Dünya Sığır Eti Üretim, Tüketim Ve Ticareti İle Türkiye'nin Canlı Hayvan Ve Sığır Eti İthalatı", **ATB-Borsavizyon Dergisi,** 94, 2011, s. 1-9.

Fahri Yavuz, **Türkiye'de Tarım**, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı: Ankara, 2005.

FAO, “Overview of global meat market developments in 2018”, 2019, http://www.fao.org/3/i9286en/I9286EN.pdf (18/05/2020)

FAO, 3. Commodıty Snapshots: Meat,..http://www.fao.org/3/a-BO100e.pdf, (19/05/2020), 2016, s. 108

FAO, FAO’s Role In Animal Production, 2019, http://www.fao.org/animal-production/en/ (17/05/2020).

FAO, Food self- sufficiency and international trade: a false dichotomy?, 2016, http://www.fao.org/3/a-i5222e.pdf (17/05/2020)

FAO, http://www.fao.org/economic/est/trade-and-markets-home/en/ (19/05/2020)

FAO, http://www.fao.org/economic/est/trade-and-markets-home/en/ (19/05/2020)

FAO, http://www.fao.org/faostat/en/#data (08/05/2020)

Filiz Çolak, “II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Batı Anadolu’da Üretim ve Dış Ticaret” Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmış Doktora Tezi), İzmir, 2005.

Gamze Saner ve Figen Kaya, Türkiye’de Kırmızı Et Piyasası, İşleyiş Şekli ve Sorunları Üzerine Bir Değerlendirme, Türkiye V. Tarım Ekonomisi Kongresi 18-20 Eylül: Erzurum, 2002, ss. 234-237.

Hannah Ritchie ve Max Roser, "Meat and Dairy Production", 2017, Published online at OurWorldInData.org [Electronic Version], https://ourworldindata.org/meat-production (18/05/2020)

Hasan ÇİÇEK ve İlkay DOĞAN. "Türkiye’de canlı sığır ve sığır eti ithalatındaki gelişmeler ve üretici fiyatlarının trend modelleri ile incelenmesi." *Kocatepe Veteriner Dergisi* 11.1, 2018, ss. 1-10.

Haydar Albayrak, **AB Tarım Politikaları Açısından Türk Tarımında Katılımcı Bir Model Önerisi: TİGEM Örneği,** Hiperlink Yayınevi: İstanbul, 1. Baskı, 2017.

Hidayet Kara ve Sami Yuca, "Cumhuriyetin İlk Nüfus Sayımına Göre Iğdır'ın Demografik Yapısı", History Studies International Journal Of History, Vol 2/3, 2010, ss. 189-200.

Hüseyin Hasimi Güneş, "İktisat Tarihi Açısından Nüfus Teorileri ve Politikaları", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 8, Sayı 28, 2009, ss. 126-138.

Hüseyin Hassimi Güneş, "İktisat Tarihi Açısından Nüfus Teorileri ve Politikaları", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 8, Sayı 28, 2009, ss. 126-138.

I. BYKP, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/Birinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1962-1967.pdf (25/05/2020)

III. BYKP, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Üçüncü-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-1973-1977%E2%80%8B.pdf (26/05/2020)

Kasım Kaya, Gönül Sevinç, Veysel Asoğlu ve Reşit Sevinç, Cumhuriyet Dönemi (1923-1950) Tarım Sektöründeki Gelişmelerin Kırsal Kalkınma Anlayışı İle Karşılaştırılması, Kamu – İş Dergisi, Cilt 14, Sayı 1, 2015, ss.63-98.

Kasım Kaya, Gönül Sevinç, Veysel Asoğlu ve Reşit Sevinç, Cumhuriyet Dönemi (1923-1950) Tarım Sektöründeki Gelişmelerin Kırsal Kalkınma Anlayışı İle Karşılaştırılması, Kamu – İş Dergisi, Cilt 14, Sayı 1, 2015, ss. 63-96.

Kürşat Ünlüsoy, Ebru İnce ve Fethullah Güler (hzl.), **Türkiye Kırmızı Et Sektörü ve Rekabet Politikası**, Rekabet Kurumu: Ankara, 2010.

Mehmet Temel, Atatürk Dönemi Hayvancılık Politikası, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 24, 2010, ss. 1-33.

Meltem Kayıran ve N. İlter Ertuğrul, "Bölgesel ve Kırsal Kalkınmada Kit'lerin Rolü: Et ve Balık Kurumu Örneği" Harran Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü: Şanlıurfa, 2-5 Mayıs, ss. 239-270.

Mithat Direk, **Tarım Tarihi ve Deontoloji**, Hiperlink Yayınevi: Konya, 1. Baskı, 2012.

Murat Usta, **Tarım Reformu ile Tapulaştırma Hukuku ve Uygulamaları**, Seçkin Yayıncılık: Ankara, 1. Baskı, 2017.

Muzaffer Bakırcı, **Türkiye'de Kırsal Kalkınma, Kavramlar, Politikalar, Uygulamalar,** Nobel Yayıncılık: Ankara, 2007.

OECD- FAO, Agricultural Outlook**,** Https://Stats.Oecd.Org/İndex.Aspx?Queryid=76854# (13.05.2020)

OECD- FAO, Agricultural Outlook**,** Https://Stats.Oecd.Org/İndex.Aspx?Queryid=76854# (13.05.2020)

OECD, "Agricultural Outlook 2019-2028", https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/agr_outlook-2019-en.pdf?expires=1589747195&id=id&accname=guest&checksum=B0EFF63A55A72F35A1C5A008983577F5 (17/05/2020)

OECD, https://data.oecd.org/ (08/05/2020)

OECD/FAO (2016), "OECD-FAO Agricultural Outlook", OECD Agriculture statistics http://dx.doi.org/10.1787/agr-data-en. (Graphic Database : http://dx.doi.org/10.1787/888933381625)

Our World In Data, https://ourworldindata.org/ (17/05/2020)

Özgür Kanbir, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Tarım Sektörü: Ekonomi – Politik Bir Yaklaşım**, Lambert Academic Publishing, 2017.

Paul Wallace, "The Rebirth of Malthusian Gloom", New Statesman. Volume, 127. Issue: 4367.,January 9, 1998

Pervin Karahocagil ve Hüsnü Ege, Karma Yem Sanayii, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, Sayı 5, 2004, ss. 1-4.

R. Tamay Başağaç Gül, "Türkiye'de İki Dünya Savaşı Arasında Veteriner Hekimliği Hizmetleri ve Hayvancılık Politikaları Üzerine Araştırmalar", OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı, 15, 2004, s. 227-255.

Ramazan Cengiz Akdeniz, İbrahim Ak ve Serkan Boyar, Türkiye'de Karma Yem Endüstrisi ve Sorunları, Türkiye Ziraat Mühendisliği VI. Teknik Kongresi: Ankara, 2005, ss. 935-960,

Sadi Uzunoğlu, Kerem Alkın, Can Fuat Gürlesel ve Uğur Civelek, **Tarım Kesiminde Yeniden Yapılanma: Yeni Destekleme Politikaları ve Ürün Borsalarının Organizasyonu**, İstanbul Ticaret Odası: İstanbul, 2001.

Sami Taban ve Muhsin Kar, **Kalkınma Ekonomisi**, Ekin Yayın Evi: Ankara, 2. Baskı, 2015.

Serhat Kalkınma Ajansı, Karma Yem Sektörü ve Yatırım Fizibilitesi, 2017, https://www.serka.gov.tr/assets/upload/dosyalar/98494a864311602ab03723ad0eee714b.pdf (22.05.2020), s. 21.

Serkan Gürlük ve Özlem Turan, **Avrupa Birliği ve Türkiye (Türkiye Tarımı ve Ortak Tarım Politikası)**, Ekin Yayın Evi: Bursa, 1. Baskı, 2013.

Şule Turan, Burcu Erdal ve Bahattin Çetin, Türkiye'de Kırmızı Ette Fiyat Oluşumu ve Etkileyen Faktörler, Türkiye IX. Tarım Ekonomisi Kongresi: Şanlıurfa, 2010, ss. 387-395.

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1927 Tarım Sayımı**, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası: Ankara, Yayın No: 614, 1970.

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1984 Genel Hayvan Sayımı**, Yayın No: 1162, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası: Ankara, 1986.

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **2001 Genel Tarım Sayımı**, Yayın No: 2924, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası: Ankara, 2004.

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri: 1909, 1913 ve 1914**, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 3, Yayın No: 2025, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası: Ankara, 1997.

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Tarım İstatistikleri Özeti: 1942-1963**, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası: Ankara, Yayın No: 464, 1964.

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Tarım İstatistikleri Özeti 1979**, Yayın No: 913, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası: Ankara, 1980.

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **Tarımsal Göstergeler: 1923-1998**, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası: Ankara, Yayın No: 2407, 2001.

T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Zirai İstatistik Özetleri: 1936-1956**, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası: Ankara, Yayın No: 373, 1957.

Tarım ve Orman Bakanlığı, https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Menu/27/Tarim-Urunleri-Piyasalari (19/05/2020)

Tarım ve Orman Bakanlığı, https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Veteriner-Hizmetleri/Ihracat-Ithalat/Ithalat (18/05/2020)

Thomas Robert Malthus, First Essay on Population, London: Macmillan, 1798.

TİGEM, "2017 Yılı Hayvancılık Sektör Raporu", **Hayvancılık Sektör Raporu,** TİGEM, 2017.

Tony Aspromourgos, **On the Origins of Classical Economics: Distribution and Value from William Petty to Adam Smith**, New York: Routledge,1996.

Toprak Mahsülleri Ofisi, 2018 Hububat Sektör Raporu, http://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/hububatsektorraporu2018.pdf (25/05/2020)

TÜİK, **1923-2013 İstatistik Göstergeler**, Yayın No: 4361, Ankara, 2015.

TÜİK, Nüfus ve Demografi, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 (07/05/2019)

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1963 Genel Tarım Sayımı ve Örnekleme Sonuçları**, Yayın No:477, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası: Ankara, 1965.

Türkiye Yem Sanayicileri Birliği, **Karma Yem Sanayii Raporu,** Ankara: Türkiye Yem Sanayicileri Birliği, 2019.

Ülkü Karakuş, "Türkiye'de Karma Yem Sanayii'nin Durumu, Sorunları ve Çözüm Yolları", **Türkiye -2000 Hayvancılık Kongresi**, Ankara: Ankara Ticaret Borsası, 31 Mart- 21 Nisan 2000, ss. 80-85.

Ünal Özdemir, Güzin Kantürk Yiğit, Muhammed Oral, "Cumhuriyetten Günümüze Ekonomi Politikaları Bağlamında Türk Dış Ticaretinin Gelişimi" Eastern Geographical Review, Cilt 20, Sayı 35, ss. 149-174.

Vedat Dağdemir, Avni Birinci ve Tecer Atsan, Türkiye'de Kırmızı Et Pazarlaması, Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi, 34 (4), 2003, ss. 361-366

VII. BYKP, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Yedinci-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-1996-2000%E2%80%8B.pdf (26/05/2020)

VIII. BYKP, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/08_icmesuyuKanalizasyonAritmaSistemleriKatiAtikDenetimi.pdf (26/05/2020)

World Beef Exports: Ranking Of Countries, https://beef2live.com/story-world-beef-exports-ranking-countries-0-106903, (18/05/2020)

World Beef Imports: Ranking Of Countries, https://beef2live.com/story-world-beef-imports-ranking-countries-0-106900, (18/05/2020)

X. BYKP, http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Onuncu-Kalkınma-Planı-2014-2018.pdf (27/05/2020)

Yusuf Çınar, "Modernleşme ve Bağımlılık Teorisi Ekseninde Marshall Yardımı ve Türkiye", MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 16, Sayı 2, 2018, ss. 325- 350.

Yusuf Çınar, "Modernleşme ve Bağımlılık Teorisi Ekseninde Marshall Yardımı ve Türkiye", MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 16, Sayı 2, 2018, ss. 325-350.

Zeynel Dinler, **Tarım Ekonomisi**, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı, Yayın No: 3: Bursa: 1, s.3. Baskı,1988.

Zumrud Nuri, "Esnaf Birlikleri ve Narh Sistemi", Balkan ve Yakındoğu Sosyal Bilimler Dergisi, 05(01),2019, ss. 40-48.

CDA: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri

30-10-0-0 : MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

CDA, 30-10-0-0 / 163 - 142 – 3
CDA, 30-10-0-0 / 183 - 260 - 9
CDA, 30-10-0-0 / 186 - 281 - 12
CDA, 30-10-0-0 / 50 - 325 – 18
CDA, 30-10-0-0 / 65 - 436 - 2
CDA, 30-10-0-0 / 72 - 471 - 12
CDA, 30-10-0-0 / 82 - 541 – 5
CDA, 30-10-0-0 / 82 - 541 – 9
CDA, 30-10-0-0 / 83 - 543 – 38
CDA, 30-10-0-0/ 83-544-18

30-18-1-2: KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1928-)

CDA, 30-18-1-2 / 109 - 79 - 18
CDA, 30-18-1-2 / 82 - 10 - 16
CDA, 30-18-1-2 / 85 - 117 - 4
CDA, 30-18-1-2 / 87 - 46 - 6
CDA, 30-18-1-2 / 88 - 97 - 1
CDA, 30-18-1-2 / 90 - 17 – 19
CDA, 30–18–1-2/ 187- 36- 3
CDA, 30– 18– 1- 2/ 239- 59- 1
CDA, 30-18-1-2/ 257-67-8
CDA, 30-18-1-2/ 268- 43-17

30-1-0-0 : BAŞBAKANLIK ÖZEL KALEM MÜDÜRLÜĞÜ

CDA, 30-1-0-0 / 107 - 674 – 10
CDA, 30-1-0-0 / 81 – 510 – 1

CDA, 30-1-0-0 / 81 - 510 - 2
CDA, 30-1-0-0 / 81 – 510 – 3
CDA, 30-10-0-0 / 83 - 544 - 18
CDA, 30-1-0-0 / 1- 8- 6
CDA, 30-1-0-0 / 19- 109 – 3
CDA, 30-1-0-0/ 57- 348- 7